AHMET TAŞAĞIL

ESKİ TÜRK TARİHİ

TÜRKLERİN KÖKENİ, YÖNETİMLERİ VE ÇİN İLE İLİŞKİLERİ

Kronik

ESKİ TÜRK TARİHİ
Türklerin Kökeni, Yönetimleri ve Çin İle İlişkiler

—

AHMET TAŞAĞIL

KRONIK KİTAP: 382
Asya Tarihi Dizisi: 35

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar
Halid Yaşar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Nisan 2023, İstanbul

ISBN
978-625-6989-36-8

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

AHMET TAŞAĞIL

ESKİ TÜRK TARİHİ

TÜRKLERİN KÖKENİ, YÖNETİMLERİ VE ÇİN İLE İLİŞKİLERİ

Kronik

AHMET TAŞAĞIL

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra orta ve lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-85 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesörlüğe yükseldi. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam Öncesi Türk Tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayımlanmış beş kitabı ve 200'e yakın ulusal ve uluslararası bilimsel çalışması vardır.

Yayınevimizdeki diğer eserleri:

Gökbörü'nün İzinde-Kadim Türklerin Topraklarında
Bozkırın Kağanlıkları-Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar
İlk Türkler-Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

BİLİNEN TARİHİN ŞAFAĞINDA ESKİ TÜRK TARİHİNİN ZAMAN VE MEKÂNDA YERİ 11
- Kaya Resimlerinin Türk Tarihine Katkısı 14
- Güney Sibirya ve Türk Tarihinin Başlangıcı 15
- Kırgızistan: Asya'nın Merkezinde Odaklanma 20
- Kazakistan: Yayılmanın, Geniş Alanlar Yaratmanın Mekânı 21
- Hazar-Kafkasya: Batıya Yönelmenin İlk Adresleri 22
- Tarih Öncesi Dönemde Türkler Anadolu'ya Geldi mi? 23
- Tarihe Yeniden Bakmak 23

ERGENEKON'UN YERİ VE TARİHÎ GELİŞİMİNİN İLK DEVRELERİ HAKKINDA DÜŞÜNCELER 25
- Gök Türkler Kimdir? İlk Çıktıkları Yer Neresidir? 26
- Efsanelerde Ne Var? 28
- Başkanın Seçimi 29
- Ergenekon'la İlgili Tarihî Belge 32

GÖK TÜRKLERİN SOSYAL VE İDARİ YAPISI 37
- Gök Türklerin Türk Tarihinde Model Olmasının Sebebi 38
- Gök Türk Modeli İçinde Boyların Oynadığı Roller 40
- Türk İli ya da Türk Devleti 42
- Türk İlinin Temel Unsurları 43
- Bağımsızlığa Verilen Değer 44
- Vatan Kavramı 45
- Halkın Hakları 45
- Törenin Anayasaya Dönüşmesi 47
- Devlet Başkanlığı-Hükümdarlık Makamı 49

Toyun Fonksiyonları/Meclis: Demokrasi Meselesi 52
Ayukı/Hükûmet 54
Yargı ve Hukuki Cezalandırma 56
Özel Hukuk 56
Yabancı Milletlerin Durumu 58

KURULTAY 63

ERKEN DÖNEM TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ 69

ÇİN BAŞKENTİNDE İDAM EDİLEN 54 TÜRK BEYİ 77

ÇİNLİ DİPLOMAT CH'ANG SUN-SHENG'IN GÖK TÜRKLERİ BÖLMEK İÇİN HAZIRLADIĞI RAPOR 85

KÜL TEGİN YAZITININ ÇİNCE YÜZÜ HAKKINDA 107
Kül Tegin'in Kimliği 108
Çince Metnin Muhtevası 110
Kül Tegin'in Faaliyetleri Hakkında 111
Kül Tegin'in Ölümü ve Yazıtının Dikilmesi 113
Çince Metnin Durumu 115
Yazıtın Bulunuşu ve Çince Metnin Üzerinde Çalışmalar 116
Çince Metnin Tercümesi 117
Kül Tegin Yazıtına Yapılan Çince İlaveler 125

SHİH-Pİ KAĞAN'IN SUEİ İMPARATORUNU KUŞATMASININ ÇİN TARİHİNE ETKİLERİ 127
Kağanın Kardeşine Teklif 129
Kuşatmanın Gerçekleşmesi 130
İ-ch'eng Hatun'un Hamlesi 131
Gök Türk Tarzında Askerî Birlik Kurulması 132
Suei Hanedanının Çatırdaması 133
T'ang Hanedanının İlk Adımları 134
Gök Türk Yardımlarının Ulaşması 135
Çin Topraklarına Devam Eden Türk Akınları 137
Sonuç 139

TÜRK TARİHİ İLE İLGİLİ ÇİN KAYNAKLARININ TÜRKÇE NEŞRİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER 141
Çin Tarihçiliğinin Kendi Problemleri 146
Resmî Hanedan Tarihlerinin Listesi 150

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNİ ARAŞTIRMADA YENİ YÖNTEM 153
İPEK YOLU'NUN TARİHİ TEMELLERİ 159
İpeğin Doğuşu 159
İpeğin Elde Edilmesi 160
Han İmparatorluğu ve Resmî Hüviyet Kazanması 160
Batı Penceresinin Çin'e Açılması 162
Eski Tarihçiler ve İpek Yolu 163
Karşılıklı Ticaretin Gelişmesi 164
Soğdların İpek Yolu Üzerinde Yükselmesi 164
İpek Yolu'nun Uluslararası İlişkilere Katkısı 165
İpek Yolu Üzerinde Dinlerin Yayılması 166
T'ang İmparatorlarının Orta Asya Politikası 166
İslâmiyet'in Yayılması ve İpek Yolu 167
İpek Yolu'nda Sona Doğru 168

SİBİRYA TÜRKLERİ: KISA BİR BAKIŞ 169
Neden Sibirya Türk Tarihi Açısından Önemlidir? 169
Sibirya Bölgesinde Yaşayan Türk Boyları 172

TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN 630-682 YILLARI ARASINDAKİ SİYASİ DURUMU 175
Kao-ch'ang (Turfan) 178
Karaşar (Yen-ch'i) 179
Kuca 181
Kaşgar 182
Hoten 182
Semerkand 183
Taşkend 183
Fergana 184
Hami 184

DOĞU TÜRKİSTAN'DA BİR TÜRK ŞEHRİ 187
Sandıklar Dolusu Yazmalar Avrupa'ya Kaçırılıyor 187
Coğrafi Yapı 188
Orta Asya'nın Merkezi 189
Zengin Arkeolojik Miras 189
Çin'de Türkistan Etkisi 190
Hatıratlarda Hoten 191
Galebe Taşı 192
Hâkimiyet Mücadeleleri 193

Zulme İsyan 194
Türk-İslâm Cumhuriyeti 195

MANGIŞLAK 197

ISIK GÖL 203

MERGİNÂN 209

XV. VE XVI. ASIRDA TÜRK DÜNYASININ COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIŞ 211
XV. ve XVI. Asırlarda Türk Dünyasının Sınırları 211
XV ve XVI. Asırlarda Türk Dünyasında Devletlerin Bölgelere Göre Dağılımı 214
XV ve XVI. Asırlarda Önemli Şehirler ve İktisadî Hayat 217

ÖZKENT 221

TURFAN 227

KARAHITAYLAR 233

KAYNAKÇA 239
İNDEKS 245

ÖNSÖZ

İslâm öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, hatta Macaristan ovalarına uzanan geniş sahada var olmuştur. Türk kökenli halklar tarih öncesi olarak adlandırılan dönemlerden 11. yüzyıla kadar, bugünkü Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar doğu ve batı yönünde hareket etmişlerdir.

Avrasya Türk Tarihi araştırmaları sonsuz derinlikte ve genişlikte bir denizde ilerlemeye benzer. Her alanında bütün yönleriyle yapılan yeni araştırmalar aslında gelecekteki büyük keşiflerin habercisi gibidir. Çok geniş alanları kaplaması, birbirinden farklı coğrafi özellikleri barındırması doğal olarak zengin kültür bölgelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tarihin en erken devirlerinden günümüze kadar canlı bir şekilde yaşanan durum, günümüzde hâlâ devam etmektedir.

1981 yılında henüz 17 yaşında bir üniversite öğrencisi olarak başladığım, okuma, anlama, araştırma, yorumlama ve yazma çalışmalarına hâlâ aynı heyecanla devam ediyorum. Aradan geçen zaman içinde birçok yeni dil ve lehçeler öğrendim. Yine 1997'den başlayarak Orta Asya ve Sibirya'nın derinliklerinde saha araştırmalarında bulunmaktayım. Bu araştırma gezilerinde hiç kaybetmediğim heyecanımla Avrasya Türk Tarihinin sonsuzluk denizinde her gün yeni bir şeylerin ortaya çıktığını, keşfedildiğini görmek beni mutlu ediyor.

Avrasya Türk Tarihinin siyasi, sosyo-kültürel, hatta tarihi coğrafyası üzerine farklı zamanlarda değişik araştırmalar yapma fırsatı elde ettim. Bunların bazılarını bir araya getirerek elinizdeki kitap ortaya çıkmış oldu. Ele alınan konuların büyük çoğunluğu ilk defa tarafımdan kaleme alınmış orijinal incelemelerdir. Bazıları ise yine kendi görüş ve düşüncelerimizi yansıtan değerlendirmelerdir. Türkistan şehirlerini tanıtan başlıklar ise son derece ilginç hususlardır. Dolayısıyla her bir başlık Türk Dünyası tarihinin özel ve de önemli yapraklarını açmayı hedeflemiştir. Amaç siyasi, sosyal ve tarihi coğrafyaya ait bazı konuları aydınlatmaktır.

Kitabımızdaki başlıklara bakıldığında Çin'den Doğu Avrupa'ya gerek tarihi derinlik gerekse coğrafi genişlik anlamında zengin bir içerik meydana getirildiği anlaşılacaktır. Türk tarihinin derinliklerinde siyasi olaylara ışık tutulmaya çalışıldığı gibi, devlet teşkilatına ait bir hususun da ele alındığı görülecektir. Coğrafi bölge ve şehirlerin araştırılması farklı açıdan zenginlik katmaktadır.

Böyle bir çalışma için beni teşvik eden Kronik Kitap'a, yayın yönetmeni Adem Koçal'a ve editörüm Can Uyar'a gösterdikleri gayretten dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Ahmet Taşağıl
Mart 2023

BİLİNEN TARİHİN ŞAFAĞINDA ESKİ TÜRK TARİHİNİN ZAMAN VE MEKÂNDA YERİ

Avrupa ve Asya coğrafyası tarihin şafağından itibaren Türk kökenli halklara yurtluk etmiştir. İslâm öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, hatta Macaristan ovalarına uzanan geniş sahada var olmuştur. Burada son keşfedilen arkeolojik kalıntılar ve kaya resimleri ile birlikte Anadolu daha doğrusu Ön Asya'yı da dahil etmek gerekir. Milyonlarca kilometre karelik bu alanlar coğrafi olarak benzer iklim özelliklerini göstermektedir. Türk kökenli halklar tarih öncesi olarak adlandırılan dönemlerden 11. yüzyıla kadar, bugünkü Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar doğu ve batı yönünde hareket etmişlerdir. Avrasya'nın çoğunluğu demek olan bu alanda yaşamış halkların (boyların) izlerini takip etmek, bir bakıma erken dönem Türk tarihinin araştırılması demektir. Bu geniş coğrafyada insanlığın izlerini takip edebildiğimiz tarihî kaynakların çoğunluğu Türkçe dışında, Çin, Soğd, Fars, Arap, Grek, Latin ve Rus gibi komşu milletlerin dillerinde yazılmış olması sebebiyle, Eski Türk tarihini araştırmak zorlaşmaktadır. Diğer yandan söz konusu bu coğrafyanın tamamında Eski Türk dilinin yadigarları bulunur. Runik Alfabe denilen bu oyma yazı hatıraları önceleri çok büyük resimlerle çizilmeye başlamış, sonraki dönemlerde giderek sembolleşen damgalarla gelişme göstererek alfabe hâline dönüşmüş ve çoğunlukla taşların üstüne kazınmıştır.

Türklerin çeşitli nedenlerle yaşadıkları bölgeleri kitleler hâlinde terk ederek, çok uzun mesafeler kat etmek sûretiyle bir başka coğrafyaya gitmeleri çok önemli tarihî sonuçlar doğurmuştur. Siyasî ve ekonomik olmak üzere göçlerin iki temel sebebi vardır. Ekonomik sebepler denince özellikle nüfusun artması nedeniyle besin kaynaklarının yetersiz kalması, kuraklık veya ağır kış şartları yüzünden kıtlık çıkması gibi çevresel etkenler gösterilebilir. Türk göçlerinin siyasî nedenleri arasında özellikle Çin, Hisen-pi, Moğol gibi kavimlerin baskısı önemli bir etken olmuştur.

Eski Türk toplumunun sosyal yapısını aileden (oguş) başlayarak uruk-boy, bodun şeklinde birbirinin içine geçen halkalar şeklinde düşünmek mümkün. Tarihî kaynakların ışığında bu sosyal sistem halkaları içinde boy birimi ön plana çıkmaktadır. Boyların toplumsal özellik olarak taşıdığı sosyal dayanışma ve dinamizm, bireyleri arasında birlikte hareket etme arzusunu getirmiş, çok uzun mesafeleri yılmadan çetin mücadelelerle aşmalarını sağlamıştır.

Bu sosyal yapının verdiği toplumsal enerji ile zaman (derinlik) ve mekân (genişlik) denkleminde Türk boyları Avrasya coğrafyasında kendilerini gösterme fırsatı buldular. Özellikle elverişli alanlarda hayvancılıkla uğraşarak (bozkır ekonomisi) hayatlarını sürdürürken kendi aralarında siyasî birlikler oluşturdular. Bu siyasî birliklerin bazıları imparatorluk seviyesine yükseldiler. Asya Hun İmparatorluğu bu alanda ilk örnektir. Diğer taraftan efsanevi ilk Çin metinlerini dikkate alırsak, Türk tarihini M.Ö. 2250'lere kadar götürebiliriz. Hunların yıkılmasından sonra Orta Asya'da egemenlik Tunguz ve Moğol kökenli (Juan-juan) topluluklara geçti. Ama bu esnada bölgeden Çin'e göç edenler, Kuzey Çin'de küçük çapta Hun devletlerini ve Tabgaç devletlerini kurdular. Batı yönünde göç edenler, Batı Türkistan, Afganistan'da Akhun, Orta ve Doğu Avrupa'da Avrupa Hun devletlerini kurdular (IV. yüzyıldan sonra).

552 yılında Juan-juan hâkimiyetine son veren Gök Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken, kısa sürede

Orta Asya'nın tamamına hâkim oldular. Bu yeni sosyal ve siyasî sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodun kompozisyonu 10. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar sürmüştür. Gök Türkler zamanında kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkçe, Yenisey ve Orhun Irmağı kıyıları başta olmak üzere bölgenin birçok yerinde taşlar üzerine kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyo-kültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Çünkü Gök Türk tarihi üzerinden bütün Türk dünyası tarihini anlayabiliriz. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir.

Aynı modeli Avrupa'ya taşıyan Avarlar, 558-805 yılları arasında önce bir imparatorluk kurdular. Daha sonra Orta Avrupa'da derin etkiler bıraktılar. Bu arada Attila Hunlarının kalıntıları ile karışan Ogurlar, Bulgarları meydana getirdiler. Magna (Büyük) Bulgarya Devleti'nin yıkılmasından sonra Tuna, İtil (Volga) ve Kafkaslar'da üç ayrı Bulgar topluluğu doğdu. Bir kısmı Hıristiyanlık, bir kısmı Müslümanlık dinlerine girdiler. Özellikle vurgulanması gereken bir başka Türk kökenli topluluk Sabarlardır. Batı Sibirya'dan kopup gelerek Kafkaslarda yaklaşık bir yüzyıl hâkim olmuşlardır. Sabarlar Bizans tarihi kaynaklarında özellikle gelişmiş teknolojileri ile ün kazanmışlardır. Ayrıca 520'li yıllarda İncil'in Türkçeye tercüme edildiği dahi bildirilmiştir. Üç yüzyıllık bir ömre sahip Hazar Kağanlığı farklı dinlere tanıdığı geniş bir hoşgörü ile tanınmıştı. Zamanın iki büyük imparatorluğu Bizans ve İslâm (Emevî ve Abbâsî) imparatorluklarını Kafkaslarda başarı ile durdurmuşlardı. 860'larda Peçenekler, bir yüzyıl sonra Uzlar (Oğuzlar), devamında da Kuman-Kıpçaklar, Orta Asya'dan koparak Doğu Avrupa ve Balkanlara gelerek önemli tarihî roller oynadılar.

Asya Hunlarının sonunda olduğu gibi Gök Türk ve Uygur dönemlerinde de çok sayıda Türk kökenli topluluk Kuzey Çin yönüne doğru göç etmiştir. Gittikleri yerlerde (Kansu ve Ordos)

önceleri küçük devletler kurdularsa da 50-100 yıllık bir süreçte asimile olarak Çinlileştiler. Fakat bu bölgelerde günümüze kadar varlığını devam ettiren bazı unsurlar vardır.

Turfan, Kaşgar, Yarkend, Kuca, Hoten gibi bölgelere yerleşen Uygurlar, yerleşik hayata geçtikten ve Budizm, Maniheizm gibi dinleri kabul ettikten sonra yerleşik kültür ürünleri verdiler. Çok sayıda Uygurca dil malzemesi günümüze kadar ulaştı.

Sınırlarını çizmeye çalıştığımız bu geniş coğrafi alanda söz konusu Türk kökenli topluluklar arasında meydana gelen mesafeden dolayı zaman içinde bazı kültürel farklılaşmaların olacağı açıktır. Ancak, özünde her zaman bir ortak bozkır kültüründen bahsetmek mümkündür. Dil açısından bakıldığında zaman içerisinde mesafelerin uzaklığından dolayı değişikliklerin meydana geldiğini görüyoruz. Bunun en güçlü örnekleri Çuvaşça ve Yakutçada (Saka) belirtilmiştir. Diğer yandan farklı coğrafyalarda farklı milletlerle ilişki kurulması sonucu Eski Türkçe, yabancı dillere etki yaptığı gibi kendisi de etkilenmiştir. Bu yüzden Türklerin ilişki kurduğu bütün diğer milletlerin dillerinde Türkçe kelimelere rastlanması normaldir.

Türk tarihinin zaman derinliği ve mekân genişliği açıkça kendini gösterir. Avrasya'nın geniş coğrafyasına yayılmış ve etkilenmiş olan Eski Türklerin, İslâmiyet'ten önce sağlam bir sosyal yapıları, hareketli (göç eden) bir hayatları vardı. Bundan dolayı Eski Türkçe farklı coğrafyalarda kendine farklı gelişme yolları buldu.

Kaya Resimlerinin Türk Tarihine Katkısı

Türk tarihinin başlangıcı konusu her zaman büyük ilgi çekmiştir. Hâlâ çekmektedir. İşte bu anda kaya resimleri Avrasya coğrafyasında Türklerin yoğunlukta yaşadığı alanlarda karakteristik bir özellik olarak karşımıza çıkar.

Yazının şekillenmesi, oluşması ve icadından önceki çağlarda insanlar genellikle kayalar üstüne çeşitli yöntemlerle işledikleri

resimlerle, birbirleri ile ya da gelecek kuşaklarla iletişim kuruyorlardı. "Petroglif" olarak adlandırılan bu resim ve damgalar, bir bakıma insanlığın ilk izleri ve ilk entelektüel arayışlarıdır. Baykal Gölü civarından başlayarak Buryatya, Güney Sibirya, Lena Irmağı kıyıları, Hakasya, Tuva, Gorno-Altay bölgelerinden başlayarak, Moğolistan, Kuzey Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Batı Anadolu, Kafkasya, Balkanlar'da (Kosova) kayalara çizilmiş kaya resimleri bulunmaktadır.

Bütün bu adı geçen bölgeler Türklerin ilk çağlardan günümüze ulaşan yaşama alanlarıdır. Kırgızistan'da bulunan ve en zengin kaya resmi alanı Saymalı Taş'ın, dünyada bilinen kaya resimleri alanlarının arasında en ön sırada olduğu konusunda kesin bir kanaat olsa da, yukarıda saydıklarımızın yanında Karadağlar, Yedisu, Talas Irmağı, Çu Irmağı havzalarının Türklerin yaşama alanlarının örneklemesinde kullanılması mümkündür.

Güney Sibirya ve Türk Tarihinin Başlangıcı

Türk tarihinin en eski dönemleri ve derinliği Sibirya ile ilişkilidir. Ancak Sibirya ile ilgili tarihî kaynakların az olması nedeniyle tarihsel bilgi anlamında süreklilik sağlanamamaktadır.

Tarihin en eski devirlerinde veya tarih öncesi dönemlerde Sibirya bünyesinde taşıdığı maddî kültür alanları ile önemli bir mihenk taşıdır. Afanasyevo, Okunyev, Andronovo, Tagar Taştık, Karasuk gibi kültürler ve etki alanları bunun bazı tanımlamalarıdır. Bu kültür alanlarında ele geçen antropolojik malzemeler ve arkeolojik buluntular sayesinde Türk tarihinin başlangıcı hakkında söz söylemek mümkün olmaktadır. Birçok araştırmacı en eski Türk yurdunun Güney Sibirya'da olduğu konusunda hem fikirdir. Çok zengin maddi kültür malzemesinin tarihin başlangıcında fazla olması ve aradan geçen yüzyıllar içinde oransal açıdan azalması iklim değişiklikleri ve göçler ile açıklanabilir. Ancak,

göçlerin ekonomik ve siyasî temellere dayanan sebepleri vardır. Bunun da düşman baskısı, nüfusun çoğalması sonucu bölgenin terk edilmesi şeklinde açıklaması olabilir (Ting-ling ve Kırgız vs. boyların başka bölgelere yayılarak gitmesi gibi). Güney Sibirya'da yaşayan Türk kökenli kabilelerin göçebe hayattan önce ağaçtan evler yaptıklarını, bir çeşit yerleşik hayat yaşadıklarını vurgulamak gerekir. Bölgedeki boyları anlatan yazılı kaynakların bazılarının (Tu-po/Tuva) baharda karlar eriyince toprağı süslemelerini ve tohum ekmelerini bildirmeleri ilginç olup boyların yaşam tarzı hakkında evlerle birlikte önemli bir göstergedir.

Büyük Hun İmparatorluğu döneminden itibaren bilinen tarihle birlikte Güney Sibirya bölgesinin bugünkü anlamıyla Gorno Altay, Tuva, Hakasya ve civarları Türk tarihinde farklı bir işlev görmüştür. Çünkü otorite merkezi Moğolistan'da Ötüken olarak adlandırılan Orhun Irmağı bölgesinde yükselmiştir. Bütün Orta Asya'yı hâkimiyeti altına alan Hun, Gök Türk, Uygur devletlerinin yönetimlerinin odak noktası burası olmuştur. Dolayısıyla Türk tarihinin hareketliliği yüzyıllarca Doğu-Batı istikametinde gelişmiştir. Sibirya bu süreçte, öncelikle Eski Türklerin sürgün bölgesi olmuştur. İlk ana yurt, esas bölgeye korunak, barınma gibi özelliklerin yerine farklı görevler de yüklenmiştir. Bu durumu Sibirya'nın zor iklim şartları ile iletişim yollarının üzerinde bulunmayışına bağlamak mümkündür. Bu durumda Güney Sibirya kenarda kalmış görüntüsü ortaya çıkar. Tarihî olaylarda fazla ön plana çıkmayan Sibirya sanki sessiz bir derinliğe bürünmüş havasındadır. Bu sessiz hava 1580'lerden sonra Rusya'nın adım adım bölgeyi işgaline ve hatta günümüze kadar devam edecektir.

Herhangi bir şekilde iktidar sahipleri ile çatışan ya da iktidar yarışında kazanamayan ve bu sebeple küsen hanedan üyeleri kendilerine bağlı küçük gruplarla kuzeye çekilmişler ya da çekilmek zorunda bırakılmışlardır. Örneğin 581 yılında yapılan seçimde kağanlık tahtına çıkamayan Gök Türk hanedanından Ta-lo-pien yanına kendi ailesini ve az sayıdaki adamlarını alarak

Baykal Gölü havalisine çekilmiştir. Buralarda ormanların, dağların, vadilerin arasında soyutlanmış bir şekilde yaşarken hem tahtı elinde tutanların tehdidinden uzak kalmış, hem de onları rahat bırakmışlardır.

Büyük Hun İmparatorluğu döneminde, Güney Sibirya'da Kırgızlar (Ke-k'un), Ting-ling'lerin yaşadığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir. Kırgızlar, daha sonraki yüzyıllarda haklarında sürekli bilgi olmamasına rağmen, 7. yüzyıldan itibaren tarihin seyrinde etkili olmuşlar; nihayet 840'tan sonra günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Çin kaynaklarındaki Ting-ling kavramı çok fazla açıklamaya muhtaçtır. Çünkü bu bölgede gösterilen Ting-ling'ler, Urallara kadar uzanmışlar, bütün Kuzey Kazakistan bozkırlarını kaplamışlardır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre birçok alt boya ayrılan Ting-ling'ler, Batı Orta Asya'daki Türk kökenli boyların atalarının genel adıdır. Daha sonraki asırlarda görülen Kıpçakların ve Oğuzların ataları bu boy grubunun içindedir. İşte bu boyun da ilk çıkış yeri Güney Sibirya'da Altay, Sayan ve Tannu-ola Dağları'nın etrafındaki vadilerdir.

Kuzeyde tehlikeli büyük komşuları olmayan Çinlilerin bölge hakkında kayıt tutmamaları nedeniyle, Hun döneminin yüzyıllar sonrasına kadar Sibirya bölgesi için yazılı kaynak bulunmamaktadır. 552 yılında Gök Türk Devleti'nin kurulmasıyla bölgede dengeler değişir. Gök Türkler ve onlara bağlanan kabileler hakkında bilgi ve belgeler çoğalır. Örneğin Tölengitler, Tuvalılar gibi o dönemde Altay Dağları'nda yaşayan kabilelerin isimleri bugün dahi aynı bölgede görülmektedir. Sibirya bölgesi Gök Türk Devleti'nin ağırlık merkezine etkili olmamakla birlikte, Gök Türklere tâbi olan ya da başkaldıran boyların öyküleri Gök Türk tarihinde sıkça görülmektedir. Stratejik önemi çok fazla olmamakla birlikte, Güney Sibirya korunma-sığınma bölgesidir. Coğrafi özellikler, dağlar, aralarındaki vadiler ve uçsuz bucaksız ormanlar oldukça elverişlidir. Gök Türk Devleti'nin hâkimiyetinin ortadan kalktığı dönemde iktidar sahibi olan Sir Tarduşlardan kaçan

Ch'e-pi Tegin, Altay Dağları'na sığınmış, 30 bin asker sayısına ulaşınca 646'dan sonra bulunduğu bölgede kağanlığın bir önemi olmayacağından, kendini kağan ilan etmek için bölgeyi terk ederek güneye gelmiştir. Orhun Yazıtlarında da açıkça bildirildiği gibi başta Kırgızlar ve Çikler olmak üzere, devlete isyan eden Güney Sibirya boylarının üzerlerine yürünerek bastırılmışlardır. Tonyukuk'un da yazıtında açıkça ifade ettiği gibi asilerin yanında, bölgenin çetin şartları ile de mücadele edilmiştir.

745'te Gök Türklerin yerini alan Uygurların 840 tarihine kadar olan iktidarlarında da aynı durum devam etti. Bölge boyları bazen itaat ettiler, bazen de amansızca karşı koydular. Neticede 840 yılında çok kuvvetlenmiş olarak 100 bin süvari ile Kırgızlar, Orhun'daki Uygur başkentini basıp Büyük Uygur Kağanlığı'na son vermişlerdir. Bu olay Orta Asya tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Moğolistan coğrafyasını 50-60 yıl ellerinde tutan Kırgızlar, güçlerini kaybedip geri çekilince Orta Asya'nın doğusunda Türk kökenli hiçbir topluluk "Hâkim Güç" olamamış ve böylece Türklerin ağırlık merkezi batıya kaymıştır. Sibirya tarihsel yönünü oynayıp, bünyesinde bulunan Türk kökenli kabileleri korumaya devam etmiştir.

Bölgede yaşayan Türk boyları Cengiz Han liderliğinde yükselen Moğol Devleti'nin içinde kolayca yer aldılar ve gelişmesinde önemli rol oynadılar. Aradan geçen asırlar içinde Kırgızlar, Sibirya'yı terk edip Tanrı Dağları havalisine gelerek Kırgızistan'ı oluşturdular.

Çeşitli kaynaklarda Kalmuk, Cungar gibi adlarla anılan "Orman Halkı" anlamına gelen Oyrat halkı Sibirya'dan Altayları aşarak, 15-18. yüzyıllar arasında bütün Orta Asya'yı kasıp kavurmuşlar, Mançu asıllı Çinliler tarafından 1750'li yıllarda adeta yok edilmişlerdir. Yerlerinde kalanlar ise Rus istilasına boyun eğmişler, başta Gorno Altay, Hakasya ve Tuva gibi üç özerk cumhuriyet olmak üzere, Güney Sibirya'da yaşayan küçük topluluklar günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bu bilgiden de anlaşılacağı gibi Sibirya hâkimiyetinde bulunduğu devletler için ağırlığı olan bir bölge olmamasına rağmen, sığınma-korunma bölgesi olarak sessiz kalmış ve bu durum Sibirya hakkında yazılı kaynakların azlığına sebep olmuştur. Türk tarihinin başlangıcında çok parlak olduğu anlaşılan Güney Sibirya (Altay, Tannu-ola, Sayan Dağları havalisi ve Baykal'ın doğusuna uzanan alan), aradan geçen onlarca yüzyılda yazılı kaynaklara önemini kaybetmiş gibi yansımıştır. Ancak, günümüzde tarihi, arkeolojik, antropolojik ve etnolojik açıdan Türk kültürüne ait çok fazla izi bünyesinde taşımaktadır. Yani izler silinmemiştir. Buna karşın çok zengin doğal kaynaklara sahip olması gelecekte Sibirya'yı dünya üzerinde farklı bir konuma sürükleyecektir. Belki de tarihin derinliklerindeki parlak günler geri gelecektir.

Moğolistan ve Kuzey Çin

Kaya resimlerinin çok yoğunlukta geniş bir alana yayıldığı Moğolistan, bilinen tarihte Büyük Hun İmparatorluğu ile birlikte birçok Türk imparatorluğuna ev sahipliği yapmıştır. Ülkenin doğusundan batısına her tarafı Türk eserleri ile doludur. Gök Türkler, Uygurlar ayrıca çok sayıda Türk boyu Bozkır kültürünün zirvesine çıkmışlardır. Orhun Irmağı kenarındaki yazıtlar Türk dilinin, kültürünün, tarihinin en önemli kaynaklarıdır. Moğolistan'ın her tarafında Türklerin tarihteki ilk izleri olan kaya resimleri mevcuttur. Genel bir bakış açısıyla bu ülkedeki kaya resimlerinin Altay Dağları silsilesinin devamı olduğunu söylemek mümkündür. Burada Kuzeybatı Moğolistan, Orta Moğolistan ve Gobi Çölü (Güney Moğolistan) bölgesinde bir yoğunlaşma olduğu görülmektedir. Türklerin arkeolojik kaynaklara göre en eski yurdundan güneybatı istikametine doğru nüfus akışı anlamında akma olduğu tarihî kaynaklarda da desteklenmektedir. Kaya resimlerinin dağılımı tarihî kaynaklardaki bilgilerle paralellik göstermektedir. Bu durum Türk boylarının yoğun olarak

yaşadığı bölgelerde kaya resimlerinin çokça bulunduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Hatta bu geniş koridor Altay Dağları ve Gobi Çölü üzerinden Kuzey Çin'e ulaşmaktadır.

Kırgızistan: Asya'nın Merkezinde Odaklanma

Asya kıtasının ortasına konuşlanmış olan Kırgızistan sahası, coğrafi olarak Tanrı Dağları'nı meydana getiren yüksek dağ silsilelerine sahiptir. Bu konumuyla bir bakıma Orta Asya'nın zirvesi sayılır. Dağların arasındaki vadiler, dünya tarihinin başlangıcından itibaren Türk yurtlarına barınma alanı olmuştur. Sarp zirveler, bunların arasında bulunan ulaşılmaz alanlar düşmandan korunma ihtiyacı olan Türk boylarına sığınma imkânı vermiştir. Buralarda korunan ve dağların sağladığı imkânlarla beslenen ve gelişen Türk boyları, çoğaldıktan sonra öncelikle çevrelerine yayılmışlar, tarihe yön vermişlerdir. Günümüzde Kırgızistan topraklarının hemen her köşesinde kaya resimlerine, tarihî eser ve kalıntılara rastlanmasının temel sebebi budur.

Altay Dağları ile Kırgızistan'ın bulunduğu Tanrı Dağları arasında tarih öncesi çağlardan itibaren bağlantı vardır. Özellikle Altay Dağları bölgesinde yaşayan boylar dengeler değiştiğinde bu bölgeden uzaklaşarak Tanrı Dağları bölgesine sığınmışlardır. Bilinen tarihte bunun sayısız örnekleri olduğu gibi tarih öncesi dönemde de geldiklerine dair arkeolojik ve antropolojik deliller mevcuttur.

Ayrıca Tanrı Dağları bölgesi ile Aral, Balkaş Gölleri'ne uzanan bağlantı hatlarının varlığı söz konusudur. Isık Göl, Aral ve Balkaş Gölleri arasında kalan üçgende kültürel bölgeleri taramak ve belirli analizler yapmak imkânı vardır.

Tanrı Dağları'nın batısındaki Fergana Vadisi sahip olduğu doğal güzelliklerle ve zenginliklerle adeta yerleşik kültürün zirvesinin bu bölgede yaşandığını göstermektedir. Dağların ardından gelen boylar bu vadiyi mesken tutup şehirler kurmuşlar, medeniyetin

zirvesine ulaşmışlardır. Bu bölgede bulunan bilgilerle tarih öncesi ve sonrası arasında paralellik kurulması mümkündür.

Talas bölgesi 751 yılında Türklerin Müslüman Araplarla ittifak yaparak Çinlilere karşı yaptıkları savaş nedeniyle çok tanınmıştır. Aynı bölge Batı Gök Türklerinin döneminde onlar için de önemli bir merkez konumundadır. Bölge her dönemde Türk kabilelerinin yaşadığı ve korunduğu bir alan olması sebebiyle, bu bölgede tarihin derinliklerine giderek oradan günümüze ulaşan çıkarımlar yapabiliriz. Talas bölgesinde tarih öncesinden gelen kaya resimlerinin bulunması, aynı bölgede yazıtların keşfedilmesi, Türk tarihinin içinde sürekliliğini ortaya koyar.

Kazakistan: Yayılmanın, Geniş Alanlar Yaratmanın Mekânı

2 milyon 724 bin km karelik alanıyla Kazakistan, Türk dünyası içinde en geniş alana sahip devlet sınırlarına sahiptir. Bu sebeple arkeologlar ülke topraklarını çok çeşitli bölgelere ayırarak analiz edebilmektedir. Ana hatlarıyla Yedisu bölgesi, Çu Havzası, Talas (Taraz) Irmağı havzası, Sır Derya boyu Cungarya, kuzeyde İrtiş boyu, batıda Mangışlak önemli tarihî kalıntılara sahip alanlardır. Bahsedilen bölgeler henüz yazının keşfedilmediği çağlardan bu yana Türk topluluklarına yurtluk yapmıştır. Aynı alanlar tarih öncesi dönemlerde de insan topluluklarının izlerini taşır.

Kaya resmi alanları açısından bakıldığında, Yedisu'daki Tamgalı Say'ın ve Çu bölgesindeki Zaysan'ın (Ciğdeli Say, Kaskır Say) ön plana çıktığını görmekteyiz. Sır Derya boyundaki Karadağlardaki kaya resimleri de dikkate değer kompozisyonlar taşımaktadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında Yedisu, Çu ve Talas'ın Türk tarihinde ağırlıklı rol oynayan boylara ev sahipliği yaptığını anlıyoruz. Tamgalı Say'ın, Ciğdeli Say'ın, Kaskır Say'ın Merke'nin bulunduğu bölgede Hun İmparatorluğu döneminden beri ömür süren Türk boyları çoğalma imkânı bulmuşlardır.

Ting-lingler, Kao-ch'e'lar (Kanglılar), Tölesler, Türgişler ve nihayet Oğuzlar bu bölgelerde yaşayarak çok önemli tarihî olaylara katılmışlardır.

Kış mevsimlerinde bu bölgenin etrafındaki zengin ve bereketli otlaklarda, yaz mevsimlerinde ise yakındaki Tanrı Dağları'nın kuzey yaylalarında hayvanları için gerekli besini sağlayabilmiş ve böylece kendi besin kaynaklarını da koruyup geliştirebilmişlerdir.

Sır Derya boyunda yaşayanlar ise yazları Karadağlar'ın yaylalarından faydalanmışlardır. Göç mesafelerinin yakınlığı nedeniyle, özellikle kışın yaşadıkları sahalarda çok sayıda kasaba ve köyler kurmuşlar, sonraki dönemlerde bu kasabaların bazıları önemli başkentler hâline dönüşmüşlerdir.

Hazar-Kafkasya: Batıya Yönelmenin İlk Adresleri

Hazar Denizi'nin doğusu olduğu kadar batısı da ilk çağlardan beri Türk tarihinde önemli yer tutmuştur. Hazar'ın doğusundaki Türkmenistan toprakları, onun kuzeyindeki Mangışlak'ın Oğuzların çok önemli yurtları olduğu ve buradan Ön Asya'ya ilerleyerek büyük imparatorluklar kurdukları bilinmektedir. Ancak, Hazar-Karadeniz arasını da aynı çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü bölgeye Hazar Denizi'nin hem güneyinden hem kuzeyinden Türk göçleri olmuştur. Azerbaycan Gobustan'daki kaya resimleri bunu gösteren en eski kanıtlar olarak kabul edilmektedir. Zaten genel olarak bakıldığında Türk toplulukları siyasî ve ekonomik sebeplerden dolayı en doğuda Moğolistan bozkırlarından hareketle Hazar Denizi'nin kuzeyinden Macaristan ovalarına uzanan büyük çapta göçler yapmışlardı. Bu istikamette giden boyların ilk durakları Kafkasların kuzeyindeki topraklardı. Bu bölgede bazı boylar ayrılarak Kafkaslara doğru ilerlemişlerdir. Bu boylardan bazıları Anadolu'ya gelmiştir.

Tarih Öncesi Dönemde Türkler Anadolu'ya Geldi mi?

Bilinen tarih bilgilerinin verdiği sonuçlardan çıkarsama yapılırsa ya da bu bilgilerin dinamiğinden hareket edilirse aynı göç yolları üzerinden Türklerin en eski atalarının Anadolu'ya geldiği kabul edilmektedir. Bu çok basit bir teori gibi görünse de Avrasya coğrafyasında gelişen Türk tarihinin temel dinamikleri böyle bir sonucu ortaya çıkarmaktadır. Arkeolojik belgeler, özellikle kaya resimleri Türklerin ilk atalarının Anadolu'ya geldiğini göstermektedir.

Tarihe Yeniden Bakmak

Kaya resimleri tarih ve tarihçilik açısından çok şey ifade etmektedir. Yazılı kaynakların olmadığı devirlere ışık tutmakta ve bu sayede Ön Türk tarihinin anlaşılması mümkün olmaktadır. Ayrıca bilinen tarih ile bilinmeyenler arasında kıyaslama yapılabilmesini ve paralellik kurulmasını sağlamaktadır.

Kayalar üzerine işlenen bu resimlerde doğum, üreme, eğlenme, avlanma (hayatın devamlılığı), inanç, tanrıya ulaşma gibi hayatın her yönü kaya resimlerinde tam anlamıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Özellikle inançla ilgili olarak tanrıya giden yollar, yani Tanrı ile insanlar arasındaki bağlantı kurma girişimleri, kozmik arayışlar oldukça ilginçtir.

Kaya resimlerinin ilk dönemlerinde Türklerin hayatında çok önemli rol oynayan hayvanların çizildiği görülmektedir. Sonraki dönemlerde toplum için çok faydalı olan hayvanların adeta bir kült hâline dönüştüğü ve resimden yazıya doğru değişen dönemlerde somuttan soyuta doğru bir gelişme olduğu görülmektedir. Lena Irmağı kenarında birebir çizilen geyik figürü, Saymalı Taş'ta el kadar çizilmiştir. İncelenen 64 ayrı alandaki kaya resimlerinde ortak bir ifade olduğu izlenimi ağırlık kazanmıştır.

Türk boylarının tarihî devirlerde yoğunlukla yaşadığı yerlerde kaya resimlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Güney Sibirya,

Moğolistan, Güney Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Anadolu, Kafkaslar ve Azerbaycan gibi bölgelerde bu yoğunlaşma görülmektedir. Aynı durum Türklerin tarihî göç yolları için de geçerlidir. Kaya resmi alanlarının tarih içerisinde Türk boylarının yoğunlukta yaşadığı yerlerle doğrudan bağlantısının olduğu görülmektedir. Kaya resimlerinin çokça bulunduğu bölgeler Türk boylarının tarihin derinliklerinden günümüze kadar yoğunluklu olarak yaşadıklarını göstermektedir ve sağlam kanıtlar göstermektedir.

Ayrıca tarihî Türk alfabesinin kaya resmi alanlarında bulunması günümüze başka bir ufuk açmaktadır. Sonuçta resimlerin zamanla tamgaya, tamgaların da yazıya dönüştüğü fark edilmekle birlikte, insan-insan, insan-tabiat, insan-evren ilişkileri simgelenirken, resimlerin büyük panolara dönüştüğü görülmektedir. Kaya resimleri bulunan alanlar bu çerçeve içerisinde incelendiğinde gelinen son noktada artık resimden yazıya geçildiği görülmektedir. Bu gelişme Türk alfabesinin doğuşu hakkında tarihsel kaynak sağlamaktadır. Kaya resimlerindeki çizgilerin somuttan soyuta doğru gelişmesinin ulaştığı son nokta tarihî bir Türk alfabesidir.

Moğolistan, Tuva Hakasya, Altay, Kazakistan, Sibirya, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Anadolu'da Erzincan-Kemaliye, Ordu-Mesudiye, Erzurum-Karayazı, Kars-Kağızman, Eskişehir-Kümbet, Kütahya-Çavdarhisar, Bitlis-Ahlat, Hakkari-Gevaruk gibi alanlarda yapılan çalışmalarda özellikle kültür birliği anlamında ortak sonuçlara varmak mümkündür. Bu ortak sonuçlar Türk tarihinin yeniden yorumlanması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kaya resimleri günümüzde göz ardı edilmeyecek kadar önemli yeni tarihî bilgileri, ipuçları ve sonuçları vermektedir.

ERGENEKON'UN YERİ VE TARİHÎ GELİŞİMİNİN İLK DEVRELERİ HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Ergenekon hayal ürünü mü yoksa gerçek mi? Eğer gerçek ise neresidir, diye artık ilmî bir tartışma yapılmalıdır. Hatta bu hususta geç kalındığı söylenebilir. Ortaya çıkan sonuçlara göre çeşitli ilmî geziler ve yüzey araştırmaları düzenlenmelidir. Bizim maksadımız burada kaynaklardaki verileri yorumlayarak tarihçiliğimizde bir tartışma başlatmaktır.

Çin kaynaklarından edindiğim izlenimlere göre İslâmiyet'ten önce Türklerin daha sonraları Ergenekon veya başka bir isimle anılacak ilk çıktıkları ya da barındıkları bir mevki mevcuttur. Kutsal bir yer kabul edilmesi hafızalarda derin bir yer edinmesine, arkasından mitolojik hâle gelmesine, yani efsanelere girmesine yol açmıştır. Ancak maalesef bu konuda tarihî bilgiler yetersizdir; bu ise mitolojik metinlerin önemini arttırmaktadır. Fakat bunlar mutlaka tarihî hadiselerle bağlantılı olarak tetkik edilmelidir.

Türk tarihinin en eski kaynakları olan Çin tarihleri, Arapça ve Farsça eserler, maalesef Orta Asya'nın kuzey derinlikleri, bir başka ifade ile Altaylar, Sayan Dağları ve Yenisey Irmağı'nın kollarının bulunduğu mıntıka hakkında mesafenin uzunluğu yüzünden yeterli ve teferruatlı bilgi vermemektedir.

Kanaatimizce bu bölgede Türklerin Ergenekon ya da ona benzer barınıp düşmanlarından korundukları, saklandıkları bir yerleri vardır.[1]

1 Reşideddin'in ünlü eseri *Câmiu't-Tevârîh* adlı eserindeki Ergenekon'la ilgili bilgiler merhum büyük Türk tarihçisi Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi, I*, adlı eserinde (Ankara, 1993, s. 59-77) değerlendirilmiştir.

Her şeyden önce Ergenekon adlı yer ve onunla ilgili özelliklerin Gök Türk tarihinin başlangıcında ortaya çıktığı bilinmektedir. Bundan evvel Wusunlar ve Kao-ch'e'larda (Kanglılar) Ergenekon'un prototipi sayılabilecek efsanevi kayıtlar bulunmaktadır. Ancak içinde taşıdığı motiflerin ortaya çıkışı ve belirli hâle gelişi Gök Türk tarihinin başlangıcıdır.

Diğer taraftan Gök Türklerin kökenini anlatan kaynakların hepsi efsanelerle karışık bilgilerle başlamaktadır. Bu durum bir anlamda araştırmacıların işini kolaylaştırsa da farklı görüşlerin ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Aslında bütün metinler göz önüne alınsa bile neticeye ulaşmak zordur. Metinlerdeki bilgilerin tam olarak değerlendirilmesi, yer isimlerinin tespiti, tarihlemenin yapılabilmesi de kesin sonuca gitmek için yeterli değildir. Bu bakımdan Gök Türklerin menşei konusunda ortaya çıkan en isabetli sonuç onların 542 yılına kadar Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşıyor olmaları ve bütün Çin kaynaklarında ittifakla bildirildiği üzere Hunlardan gelmeleri ve onların kuzeyinde bulunmuş olmalarıdır.[2]

Gök Türkler Kimdir? İlk Çıktıkları Yer Neresidir?

Gök Türklerin menşei konusunda kaynaklara topluca baktığımızda göze çarpan ilk büyük özellik Hunların soyundan geldiklerine dair ifadelerdir. Dolayısıyla Gök Türklerin Hunlardan inmeleri, yani sonraki nesillerden oldukları konusunda hiç şüphe yoktur.[3]

Kaynaklarda "Batı Denizi'nin sağında, yani batısında veya kuzeyinde otururlardı" ve "Batı Denizi'nin kuzeyi, batı tarafları ile Altay Dağları'nın güneyinde yaşarlardı" kayıtları vardır.[4]

2 Bu konudaki Çince metinlerin teferruatlı değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara, 1995, s. 19 vd.

3 Bu konu ile ilgili bilgilerin bulunduğu kaynaklar; *Chou-shu* 50, s. 909; *Pei-shih* 99, s. 3285; *T'ung Tien* 197, s. 1067; *Tse-fu Yüan-kuei* 958, 23a; *T'ung Chih* 636, 1C; *Wen-hsien T' ung- k'ao* 343, 2687a; *Hsin T' ang Shu* 215A, s. 6028.

4 Batı Denizi (Hsi-hai) tâbiri için bkz. Klyaştorny-U. A. Livcsik, "The Sogdian Inscription of Bugut", *Acta Orientalia*, 1972, s. 71.

Aslında kaynakların hemen hepsinin büyük bir önemle işaret ettikleri bölge merkezi oluşturmaktadır. Bu durum daha sonra bahsedilecek olan Ötüken'in beş yüz li (267 km) batısındaki yer, ruhlarına kurban sunulan yer ile tamamen uyuşmaktadır.[5] Diğer taraftan arkeolojik araştırmalarda ele geçen malzemeler Altay Dağları'nın güney eteklerinin M.S. 450'li yıllardan itibaren Gök Türklere yurt vazifesini yaptığını teyit etmektedir.[6]

Netice olarak kaynaklardan açık bir şekilde anlaşıldığı üzere Gök Türkler Hunların bir kolu idi. Önce kuzeyde bulunuyor iseler de sonradan Altay Dağları'nın güney eteklerine yerleştiler. Onların yerleştiği bu bölgeyi Turfan'ın kuzeyi ve Etsin Göl bataklıklarının batısı ile sınırlayabiliriz. Gök Türklerin menşei meselesinde Altay Dağları'nın güney eteklerini merkez olarak kabul ettikten sonra Suo ülkesi tâbirini biraz açarsak denilebilir ki, Chou Shu, Pei Shih, Suei Shu, Ts'e-fu Yüan-kuei, T'ung Tien gibi kaynakların ifadesine göre Suo ülkesi Hunların kuzeyindeydi. Bahaeddin Ögel, Suo ülkesinin Tabgaçların ataları olan So-t'ou kabilesiyle ilgili olduğunu söylerken[7] Liu Mao- tsai Moğol Hsien-pi kabilesiyle bağlantısı olduğunu ileri sürmüştür.[8] Bize göre tamamen Hunların kuzeyi olarak gösterilen bölgenin Altay Dağları'nın kuzeyi, Yenisey Nehri'nin kaynaklarının bulunduğu geniş havza olması gerekmektedir. Bu konu ile ilgili efsanelerde de belirtildiği gibi fazla soğuk olması Abakan, Tuva, Yenisey gibi nehirlerden bahsedilmesi fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Hunların oldukça doğusunda bulunan Moğol Hsienpi'ler ve Çin'deki Tabgaçlarla bağlantısı olmayacağı açıktır. Zaten kelimenin Çince yazılışı tamamen farklıdır.[9]

5 *Ts'e-fu Yüan-kuei* 961, 216.

6 *Suei Shu* 84, aynı yer; *T' ung Tien* 197, aynı yer; *Ts'e-fu Yüan-kuei* 95631a; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343, aynı yer.

7 Bahaeddin Ögel, "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, Ankara, 1957, s. 99.

8 Liu Mao-tsai, *Die Chinesischen Nachrieten Zur Geshicte der Ost-Türk'en II*, Wiesbaden, 1958, s. 489, not. 9.

9 Taşağıl, *a.g.e.*, s. 10.

Efsanelerde Ne Var?

Kaynak metinlerde karşımıza Gök Türklerin menşei konusunda iki efsane çıkmaktadır. Birincisi kurttan türeme, ikincisi yukarıda bahsettiğimiz Suo ülkesinde neşet etme hadisesidir. Her ne kadar gerçek dışı olaylarla bezenmişlerse de bilgilerin tetkiki için söz konusu efsanelere göz atmak durumundayız. Çünkü bunlarda geçen yer isimlerinden ve tarihî şahsiyetlerden bazı ipuçları yakalama imkânı vardır. Ayrıca daha sonra Orta Asya ve zamanın dünyasının en büyük devleti hâline gelen Gök Türk Devleti'nde efsanelerde geçen kurt (Böri ve A-shih-na) isimlerini taşıyan teginler ve küçük kağanlar bulunduğu gibi A-shih-na isimli bir prenses dahi vardır. Diğer taraftan kağanların muhafız kıtasında bulunanlar sadece A-shih-na ailesinden geliyor ve kendilerine börü (Fu-li/Pu-li) diyorlardı.[10] A-shih-na bilindiği gibi Gök Türk hanedanının kurucu kabilesinin adıdır. Efsaneye göre A-shih-na kabilesi, Etsin göl bataklıklarının kuzey tarafında bulunuyorken komşu bir devletin saldırısına uğradı. Bozguna uğrayan kabile tamamen yıkılıp yok oldu. On yaşındaki bir erkek çocuk haricinde insanların hepsi öldürüldü. Erkek çocuk küçük olduğu için askerler öldürmeye kıyamadılar, ama kollarını ayaklarını kesip bataklığın içine attılar. Bu esnada bir dişi kurt ortaya çıktı ve çocuğu etle besleyip ölmesini engelledi. Hayatta kalan çocukla kurt münasebet kurdular, kurt hamile kaldı. Bu sırada o komşu düşman ülkenin hükümdarı çocuğun hayatta olduğunu duyunca yeniden adam göndererek öldürmek istedi. Fakat kurt kutsal ruhlar tarafından bu durumdan haberdar edildi. Gönderilen kişi çocuğun yanında kurdun olduğunu görünce ikisini beraber öldürmek istedi. Ruhlar tarafından haberdar edildiği için kurt, Turfan'ın (Kao-ch) batısındaki dağa çıktı.[11]

10 *T'ung Tien* 1068/b; *Chou Shu* 50, s. 910; *Suei Shu* 84, s. 1865.

11 *Chou Shu*, 907; *Suei Shu* 84, s. 1863; *Ts'e-fu Yüan-kuei* 956, 316, *T'ung Tien* 197, 1067c.

İşte bundan sonra Ergenekon olarak düşünebileceğimiz bir mekân karşımıza çıkmaktadır. Dağın yukarısında bir mağara vardı. Onun içinde düz geniş bol otlu bir yerle karşılaştı. Dört tarafı dağlarla çevrili idi. Kurt burada saklanarak on erkek çocuk doğurdu. On erkek çocuk büyüyünce dışarıdan evlendiler. Bundan sonra her birinin soyadı oldu. A-shih-na bunlardan biridir. Oğul, torun çok sayıda artarak birkaç yüz aileye ulaştılar. Birkaç nesil geçtikten sonra beraberce mağaradan çıkıp Juan-Juanlara vassal olarak Altay Dağları'nın güney eteklerinde demir işleriyle uğraştılar. Bu sırada başlarında A-hsien Şad bulunuyordu.

Altay Dağları'nın şekli miğfere benzediği için, miğfere de onların dilinde T'u-chüe denildiğinden onların unvanı da bu oldu.[12]

Bu bilgilerden şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Altay Dağları'nın güney etekleri Gök Türklerin, Ergenekon'dan çıktıktan sonra ulaştıkları yerdir. Ondan önce yukarıda bahsettiğimiz gibi farklı bir yerde bulunuyorlardı.

Başkanın Seçimi

Diğer efsane ise yukarıda belirttiğimiz Suo ülkesiyle başlamaktadır. Gök Türkler önce Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıktılar. O boyun büyük insanlarına A-p'ang-pu denir. Büyük küçük on yedi kardeş idiler. Onlardan birine İ-chih-ni-shih-tou derler ki kurttan doğmadır. A-p'ang-pu ve diğerlerinin karakteri sağlıklı olduğundan onların ülkesi yıkıldı. Ni-shih-tou'nun çok başka yetenekleri vardı. Öyle ki rüzgar ve yağmuru kontrol edebiliyordu. Devlet hizmetine çağırılabilirdi. Yaz ruhunun ve kış ruhunun kızları olduğu söylenen iki kızla evlendi. Bu kadınlardan birisi hamile kaldı ve dört erkek çocuk doğurdu. Çocuklardan biri değişip beyaz ördek oldu. Onun ülkesi A-fu (Abakan Irmağı ve Ubsa Gölü) suyu ile Chien Suyu (Kem Irmağı) arasında bulunuyordu. Unvanları Ch'i ku (Kırgız) idi.

12 Bkz. Not 2 ve de 10.

Onlardan başka birisinin ülkesi Ch'u-che (Yenisey) suyu kenarında idi. Yine onlardan birisi Chien-ssu-ch'u-shih Dağı'nda (Batı Sayan) oturuyordu. Bu büyük oğul idi. Dağın yukarısında A-p'ang-pu neslinden olanlar yaşıyordu. Burada ağır kış şartlarından dolayı büyük oğul ateş yakarak onları besledi ve bu şekilde hepsine yardım etti. Bu yardımlarından dolayı büyük oğula reislik verdiler. Unvanı da Na-tou-liu Şad idi. Na-to-liu'nun on karısı vardı. Doğan çocukların hepsi kendi annelerinin kabile isimlerini aldılar. A-shih-na, onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liu öldüğü zaman on ana oğulları arasında birini reis seçmek istediler. Bunun için büyük dağların olduğu bir yerde toplanıp ağaçlar arasında en yükseğe zıplayanın reis seçilmesine karar verdiler. A-shih-na'nın oğlu gençti, en yükseğe zıpladı ve reislik ona verildi.[13]

Suei Shu, T'ung Tien, Ts'e-fu Yuan-kuei, Wen-hsien T'ung-kao gibi kaynaklarda kayıtlı Gök Türklerin kökenini Kansu bölgesindeki P'ing-liang ile ilişkilendirmektedir. Pek çok araştırmacı bu kaydı kesin doğru kabul etmiş ve Gök Türklerin P'ing-liang'lı Chü-ch'ü Meng-hsün ailesinden geldikleri ileri sürülmüştür.[14]

Buna göre Gök Türkler önce Kansu'daki P'ing-liang'ın çeşitli Hu'larındandır. Bu devirde Hu adı Hunlar yani Hsiung-nu'lar için kullanılmaktadır. Soyadları A-shih-na'dır. Tabgaç (To-pa, sonra Wei) hükümdarı Ta'i-wu, 439 yılında Chü-ch'ü ailesinden Meng-hsün'ü yenilgiye uğrattığı zaman liderleri A-shih-na beş yüz aile ile Juan-Juanlara sığındı. Bu boyun hepsi Altay Dağları'nda ikamet etti.

13 Bu bilgiler *Chou Shu* 50, s. 908; *Pei Shih* 99, s. 3286, *Ts'e-fu Yüan-kuei* 956, 306, 31a; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343, la; *T'ung Tien* 197, 1067, 1608'de kayıtlıdır.

14 De Guignes, *L'Historie des Huns, des Mongol et des autres Tatares Occidentaux*, Paris 1756-58, Türkçe trc. H. C. Yalçın, İstanbul, h. 1235), s. 115 vd; Bahaeddin Ögel, *Doğu Göktürkleri*, s. 90-95; E. Esin, "Göktürklerin Ecdadından Tsü-kü Meng-hsün (M. 367-433) Devrinde Sanat", *Türk Kültürü*, Sayı: 100, yıl IX, s. 66 vd.; aynı müellif, *Antecedents Turkestan in Kansu*, İstanbul, 1967.

Yine Çin kaynağı olan *Pei-shih 93* kaynağı tarafından bu bilginin doğru olmadığı anlatılmaktadır. Oradaki Chü-ch'ü Menghsün'ün biyografisindeki kayda göre zamanla uğranılan başarısızlık neticesinde bu ailenin bir kısmının Juan-Juanlar ile birleştiği bildirilmektedir. Ancak, çölü geçerken halkın çoğu susuzluktan ölmüş arta kalanlar Shan-shan'da (Çerçen) yerleşmişlerdir. Bir kısmı Turfan'da kalmış, bir kısmı da T'u-yü-hunlara sığınmıştır. Yani Altay Dağları'nın ismi metinde geçmediği gibi bu taraflara gittiklerine dair de hiçbir kayıt yoktur. Bu sebeple Juan-Juanlara sığınmak üzere yola çıkan Chü-ch'ü ailesinin çölü geçtiği söylenemez. Arkasından birkaç yıl sonra söz konusu grubun reisi Wu-huei, Turfan bölgesinde gelişen olaylarda görünmekte, Shan-shan'a ulaştığı açıkça ifade edilmektedir.[15]

Dolayısıyla P'ing-liang Hunları ile ilgili rivayetin Ergenekon ya da düşman tarafından yok edilip savunması kolay bir mevki ile bağlantısı bulunmamaktadır.

Altay Dağları'nın Gök Türklerin çıktığı ilk kesin bölge olduğunu söylemek doğru olacaktır. Orta Asya sahasında diğer kavim ve boylarda (Wu-sun, Kao-ch'e ve Moğollarda) görülen kurtla ilgili efsanenin Gök Türklerde daha geniş ve enteresan motiflerinin bulunması dikkat çekicidir.[16]

Ayrıca, Ötüken'den beş yüz li (bir li yaklaşık 576 m) batıda bir yer söz konudur. Gök Türk devlet adamları burasını ilk çıktıkları yer olduğu için kutsal sayarlardı. Bu sebepten her yaz buraya giderler ve kurban sunarlardı. Orada yüksek bir mağara bulunmaktadır. Dönerek çıkılan yüksek yerlerde ot, çayır ve suyun mevcut olmadığı bildirilmektedir. Burası için Po-teng-ningli gibi kullanılan ifadeler de vardır.[17]

---

15 *Pei Shih* 93, s. 3083-3086; *Wei Shu* 4a, s. 89, 4a, s. 93; *Tsu-chih T'ung chien* 123, s. 3874 vd.

16 Bu konuda tafsilatlı bilgi için, bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1993, s. 13, 14, 18, 22, 23.

17 *Chou shu* 50, s. 910; *Suei Shu* 84, 1865; *Ts'e-fu Yüan-kuei* 961, 21 b.

Neticede Gök Türklerin kökeni ile ilgili bütün metinler ele alınarak incelendiğinde tarih sahnesine ilk çıktıkları yerin Altay Dağları'nın güney etekleri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, nereden buraya geldikleri hususunda ise rivayetler Altay Dağları'nın kuzey bölgesi, Sayan Dağları'nın batısı, Yenisey Irmağı'nın kaynaklarının doğduğu yerleri işaret etmektedir.[18]

Ergenekon'la İlgili Tarihî Belge

Efsanelerdeki metinleri inceledikten sonra tezimizi destekleyen tarihî bir metnin değerlendirilmesini ilave olarak verebiliriz.

Ergenekon'un yeri konusunda Çin tarihi kayıtlarında 648/649 yıllarına ait oldukça enteresan bir kayıt daha vardır. Bu kaydın en önemli tarafı Ergenekon hakkında yer tayin eden mitolojik değil, tarihî bilgi olmasıdır.

Doğu Gök Türk Devleti 630 yılında yıkılınca devletin ahalisi çeşitli gruplara ayrılarak etrafa dağıldı. Bir kısmı Kuzey Çin'e gidip orada Çinliler tarafından yerleştirilirken bir başka grup da batıya yönelip Beşbalık bölgesine gitti. Önemli bir topluluk da Ötüken civarında kalıp yani yerlerini terk etmeyerek 627 yılında kağanlığını ilan eden Sir Tarduşların reisi Bilge İ-nan'a bağlandı. Ancak onlara bağlanan topluluk Gök Türk hanedanından birini kağan seçmek istedi. Bu şahıs A-shih-na ailesinden geliyordu ve adı Ch'e-pi idi. Ataları küçük kağanlık vazifesini ifa etmişlerdi. Ch'e-pi'nin kendisi Doğu Gök Türk Kağanı Shih-pi'nin oğlu T'u-li'nin bağlı olduğu kola mensuptu ve asıl adı Hu-po idi.[19]

Ch'e-pi, Doğu Gök Türk Devleti, 630 yılının başlarında kağanları İl'in (Hsie-li) mağlup olup yakalanarak Çin başkentine götürülmesi neticesinde ülkenin kuzeyinde kalan Gök Türk grupları tarafından kağan seçilmek istendi. Fakat o, hakimiyeti elinde bulunduran Sir Tarduşların gücünden çekindiği için

18 Taşağıl, *a.g.e.*, s. 13, 14.

19 *Hsin T'ang Shu* 215 **a**, s. 6041.

kendisine sunulan kağan unvanını kabul etmedi ve onlara tâbi oldu. Çok cesur ve akıllı bir kişiliğe sahip Ch'e-pi'nin etrafında bundan sonra birçok kişi toplandı. Milletin onun tarafına yavaş yavaş geçmesi Sir Tarduş kağanını korkuttu. İleride büyük bir tehlike içinde kalmak yerine hemen saldırıp, onu öldürerek bertaraf etmek istediler. Bunun üzerine Ch'e-pi de yanına kendi boyunu alarak kaçtı.[20]

Önemli bir tarihî belge olduğuna inandığımız bu konu ile ilgili bilgilerin tercümesini Çin tarihi kaynağı *Hsin T'ang Shu*'dan tercüme ederek veriyoruz. "Ch'epi de A-shih-na soyundan idi ve T'u-li'nin boyundan geliyordu. Asıl adı Hu-po olan Ch'e-pi'nin ataları küçük kağanlar idi. Hsie-li (İl Kağan) yenildiği zaman bütün boylar onu reis seçmek istediler ise de sonradan Sir Tarduşlar kağanlıklarını ilan ettiği için gidip ona itaat ettiler. O akıllı olduğu için çoğu kişi onun etrafında toplanıyordu. Sir Tarduşlar zor durumda kalmaktan korktular, onu öldüreceklerdi. O da, kendi boyunu alarak oradan kaçtı. Takip eden birkaç bin süvari kazanamadı. Altay Dağları'nın kuzeyine kaçtı. Üç tarafı sarp kayalık idi. Sadece bir taraftan araba ve süvari geçebilirdi. Toprağı düz ve genişti. Orayı işgal etti. 30 bin mükemmel askere ulaştığında kendini İ-chu Ch'e-pi Kağan ilan etti. Ch'ang-an'dan 10 bin li mesafede idi ve batı tarafındaki Karluklar ile kuzeyindeki Kırgızlar onun itaat idaresi altına girdiler. Zaman zaman çıkıp Sir Tarduş sürülerini yağma etti. Sir Tarduşlar zayıflayınca Ch'e-pi'nin gücü askerlerinin çoğalması sûretiyle arttı."[21]

Bundan sonra Ch'e-pi Kağan, Çinlilerle yakınlaşmak maksadıyla elçi gönderdi, fakat o sırada Gök Türk ülkesinin büyük bir kısmını kontrolleri altında tutan Çinliler, onu da kendilerine tâbi yapmak istediler. Çin İmparatoru An T'iao-ch'e ve Han Hua isimli generallerini onu alıp başkentine getirmekle görevlendirdi. Ch'e-pi Çin sarayına gelmek istemeyince Çinli kumandanlardan

20 *Chiu T'ang Shu* 194 **a**, s. 5166.

21 *Hsin T'ang Shu* 215 A, aynı yer.

Han Hua, Karlukları onun üzerine saldırtmak istedi. Ancak durumun farkına varan Ch'e-pi adı geçen kumandanları öldürdü. Bunun üzerine tekrar harekete geçen Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung, Kao K'an'ı, Uygur, Karluk ve Pu-ku (Bugut/Bugu) boylarına göndererek adı geçen boyları Ch'e-pi'ye hücum ettirdi. Bu arada onun müttefikleri Karlukların reisi Nishu-ch'le İlteber ile Ch'u-mu-k'unların reisi Bagatur Erkin ihanet ederek Çinlilerin tarafına geçti. Çinli kumandan Kao K'an, A-hsi Dağı'na vardığında Ch'e-pi'nin yanındakiler de savaşmaktan vazgeçmişlerdi. Çaresiz kalan Ch'e-pi, yanında karısı ve birkaç yüz süvari olduğu hâlde kaçtı. Altay Dağları'na kadar takip edilip, orada yakalanarak Çin'in başkentine getirildi. Orada kendisine Sol muhafızları generalliği unvanı verilerek, başkentte ikamet etme izni verildi. Bundan sonra Doğu Gök Türk Devleti 681 yılına kadar Çinliler tarafından askerî valiler tayin edilmek sûretiyle idare edilmiştir.[22]

Bu kayıtta bahsedilen üç tarafı sarp kayalıklarla çevrili olup bir taraftan sadece at ve arabaların geçmesi hadisesi *Câmiu't-Tevârîh*'e kadar yaşayan Ergenekon destanlarına çok benzemektedir.[23] Altay Dağları'nın kuzeyinde olduğu belirtilen söz konusu yer, Ch'e-pi'nin düşmanı Sir Tarduşlardan korunmasını sağladı. Arkasından gücü 30 bin askere ulaşınca sığındığı yerden çıkıp, etrafındaki Kırgız ve Karluk gibi diğer Türk boyları itaat altına alındı. Eski Doğu Gök Türk Devleti'ni yeniden tesis edecekken Çinlilerin kışkırtması sonucu Karluk, Uygur, P'u-ku gibi boyların hücumu neticesi gücünü kaybederek yakalanıp Çin başkentine götürüldü. Onun, Çin ile münasebete girdiği tarih 647'dir. Bağımsızlığı için verdiği bütün mücadelelerde başarısızlığa uğradı ve 650 yılında Çin'e götürüldü. Metinlerde adı geçen A-hsi Dağı'nın yeri kesin olarak tespit edilemese de Altay Dağları'nın kuzey taraflarında olması muhtemeldir. Bugüne kadar Batı dillerine tercüme

22 Chih T'ang Shu 194A, s. 5166; *Hsin T'ang Shu* 215A, 6042.

23 Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 61-65.

edilmesine rağmen hiç dikkat çekmeyen söz konusu bu bilgi ilk defa burada sunulmaktadır.

Sonuçta gerek taşıdığı coğrafi özellikleri, gerekse arkeolojik kalıntılara göre tarihin ilk çağlarından beri en eski Türk anayurdu unvanını taşıması Altay Dağları'nı Ergenekon'un yeri konusunda hedef nokta olarak işaret etmektedir. Zaten, konuyu en çarpıcı şekilde işleyen Çin kaynakları Gök Türklerin kökenini anlatırken olayı mitolojik hâlde dolaylandırıp bezeyerek naklet-mekte ve bölge üzerine odaklanmaktadır. Yukarıda görüldüğü gibi 647 ve takip eden yıllara ait kesin tarihî bilgiler sığınılacak yurt (Ergenekon) hususuna açıklık getirmekte eski çıkılan vatan motifinine atıf yapmaktadır.

GÖK TÜRKLERİN SOSYAL VE İDARİ YAPISI

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık 200 yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök Türk Devleti'nin dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek günümüz Türk dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Gök Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon, başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök Türk Devleti'nin 745'te yıkılışından sonra da devam etmiş, hatta göçlerde başrol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır. Gök Türk dönemi hakkında Çin kaynakları üzerine yaptığımız araştırmaların sonuçlarını kitap ve makaleler hâlinde kaleme almıştık. Ayrıca Türkçe yazılı anıtlarda da Türk devlet modeli hakkında bilgi vardır. Özellikle unvan ve makamların doğrularının tesbit edilmesi hususunda bize çok yardımcı olurlar. Burada Türkçe ve Çince orijinal kaynakların çerçevesinde oluşturduğumuz Gök Türk Devlet modelini anlatacağız. Kısacası ortaya koymaya çalıştığımız bu model doğrudan tarihî kaynaklara dayanmaktadır.

552 yılında Juan-Juan hâkimiyetine son veren Gök Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkim oluyorlardı. Bu yeni sosyal ve siyasi sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodun kompozisyonu 10. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar

sürecektir. Gök Türkler zamanında Türk adını taşıyan kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkçe Yenisey ve Orhun ırmakları kıyıları başta olmak üzere bölgenin birçok yerinde taşlar üzerinde kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyo-kültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir.

Gök Türklerin Türk Tarihinde Model Olmasının Sebebi

6. yüzyılın ortalarında Altay Dağları'nın güney eteklerinden başlayarak, Ötüken'e doğru yayılan yeni siyasi oluşum Türk ve dünya tarihini derinden etkileyecekti.[1] Çünkü Türk adıyla yeni bir devlet doğuyordu. Bu devlet kısa zamanda Mançurya'dan Karadeniz'e kadar geniş sahayı kaplayacak, dünyanın doğu ucunda da batısında da Türk adıyla anılacaktır. Bu Türk Kağanlığı, devleti ya da imparatorluğu 21. yüzyıla kadar sürecek Türk tarihinin bir modelini oluşturacaktır.

Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'ni anlamak için de, en uzak noktada bulunan Sahaları (Yakut) yahut dilleri ve dinleri bize göre çok değişmiş Çuvaşları anlamak için de Gök Türk tarihini öğrenmek gerekir. Sibirya'nın derinliklerindeki Şorları, Altay Kijileri, Tuvalıları ve Hakasları başka türlü Türk düyasına dahil edemeyiz. Zaten Azerbaycanlı, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur hatta akraba Moğolların Gök Türk tarihi ile bağlantısı çok açıktır.

Bütün bu genel Türk dünyası içinde Gök Türklerin yeri özeldir ve yaşayan her Türk topluluğu ile bir şekilde bağlantısı vardır. Türk sözü bu devirde millet ve devlet adı olarak belirgin bir

1 Bu devletin kuruluşu ile ilgili kaynakların değerlendirilmesi hakkında bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

şekilde dünya tarihinde yerini almış; üç kıtaya yayılmanın temeli atılmıştır.

Gök Türk Kağanlığı'nı bir ayna gibi tutarsak Hunların atalarına kadar gitme imkânımız mümkün olabilir. Yine Avrupa Hunlarını, Avarları, Sabarları, Peçenekleri, Ogurları ve Bulgarları, Uzları ve Kuman-Kıpçakları Gök Türk modeline göre analiz edebiliriz. Hazarlar hakkında Çin kaynaklarında kayıtlı Türk Hazar[2] tabiri bile bize çok şey ifade etmektedir.

Genel dünya tarihi yaklaşık M.Ö. 3 binlerde aydınlamaya başlar. Asırlar ilerledikçe daha belirgin hâle gelir. 21. yüzyıla doğru akar ve insanlık tarihi sayılması mümkün olmayan birçok maceradan sonra dünya tarihi ortaya çıkar. Türklerin tarihi de bunun içinde seçkin bir yere sahiptir. Dünya tarihi hakkında yazılan çoğu kitapta Türklerin hakları yense de bir şekilde Türklerin tarihine vurgu yapmak zorundalar. Bu zengin ve seçkin Türk tarihini anlamak için Gök Türk tarihi bir model meydana getirir.

Gök Türk tarihini öğrenmeden bütün Türk tarihini anlamanın imkânı yoktur. Günümüzde dünya üzerinde Türk kökenli halklardan çok azı dışındaki topluluklarda konuşulan Türk dili Gök Türklerin konuşup yazdığı dil ile bağlantılıdır. Yani Türkçenin temelleri Gök Türk döneminde açığa çıkmaktadır. Daha sonra kurulan devletlerde ve günümüzde de konuşulup yazılan Türkçe Gök Türkçenin devamıdır.[3]

İdari yapı, devlet teşkilatı, sosyal hayat kısacası bozkır kültürü Anadolu başta olmak üzere bütün Türk dünyasında sürekliliğini

2 *Chiou T'ang Shu* 舊唐書 198. Bölüm.

3 H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul, 2003; Karcaubay Sartkojauli, *Orhun Yazıtları Tolık Atlası*, Astana, 2002; Osman Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya, 2012; Mehmet Ölmez, *Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, Ankara, 2012; Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya, 2009; aynı yazar, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul, 2015; Eski Türk yazıtları üzerine yapılan yerli ve yabancı çalışmalar için ayrıca bkz. Erhan Aydın, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul, 2017.

korumuş ve günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Gök Türk tarihi ve kültürü bu açıdan da model oluşturur.[4] En ilgi çekici örneklerden biri Gök Türklerde tahta çıkma törenlerinde gerçekleştirilen keçe kilime oturtarak havaya kaldırmanın Kazaklarda son devirlere kadar yaşatılmış olmasıdır. Bunun gibi binlerce örnek gösterilebilir.

Gök Türklerin gerçekte Türk tarihine en büyük katkısı siyasi tarih açısından olmuştur. Onların siyasi tabakası zayıflayıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bünyelerinden çıkan Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere diğer Türk kökenli devlet ve beylikleri bir Gök Türk devamıdır.

Gök Türk Modeli İçinde Boyların Oynadığı Roller

Türk kökenli boylar, söz konusu sahayı kendilerine yurt edinmişler; tarihleri bozkırların derinliklerinde su boylarında ve yayla vadilerinde geçmiştir. Hun, Gök Türk, Uygur gibi büyük devletler kursalar da boyların varlığı her dönemde devam etmiştir.

Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulurken, başta geniş Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde Türk kökenli boylar yaşıyorlardı. Bunlar genel olarak Çin kaynaklarında Ting-ling adıyla adlandırılıyordu. Ayrıca Hu-chie (Ogur?), Ke-k'un (Kırgız), Hsin-li, Kuca gibi boyların varlığı da söz konusudur. Adı geçen boylardan söz eden Çin kaynakları yaşadıkları yerlere de işaret etmiştir. Daha sonra Batı Kazakistan'dan Karadeniz kuzeyindeki geniş düzlüklere yayılan Ogurlar çok kalabalıktılar ve önemli tarihî olaylara katılacaklardı. Hun imparatorluğunun yıkılmasından sonra doğan boşlukta görülen en önemli boy grubu Kanglı (Kao-ch'e/Yüksek Arabalı)

4 *Chou Shu* 周書50, s. 909; *Pei Shih*北史 99, s. 3285; *T'ung Tien* 通典197, 1067 c; *Ts'e-fu Yuan-kuei* 册府元龜958, 23a; *T'ung Chih* 36, 1c; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343, 2687a; *Hsin T'ang Shu* 215A, s. 6028.

adıyla anılmıştır. Moğolistan'dan Hazar Denizi'ne kadar geniş bölgelerde yaşıyorlardı ve aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmuyordu. Buna rağmen onların etnik yapıları ve kültürleri hakkında ilginç bilgiler kaynaklarda yer almaktadır.[5]

6. yüzyılda Kanglı boylarının yerini Tölesler alacaktır. Daha doğrusu Kanglı adının yerinde Töles görünecektir. Boylar aynı boylardır ve bir süreklilik söz konusudur. Çin kaynaklarından *Sui Shu* ve *Pei Shih*'ta 6. yüzyılda Töles boylarının Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Doğu Avrupa'da Karadeniz'e kadar coğrafi dağılımı hakkında bilgi vardır. Buna göre hangi boy nerede yaşamaktadır? Kültürel özellikleri nelerdir? Asker sayıları ne kadardır? Bu gibi önemli soruların cevabını bulabiliriz. 7. yüzyıl başlarına gelindiğinde (627) Doğu ve Batı Gök Türk devletleri zayıflayınca Töles boyları ayaklandılar. Her bölgedeki boy tek başına hareket ediyordu. Bundan sonra Orta Asya tarih sahnesinde boyları daha güçlü ve bağımsızlık düşkünü olarak görmekteyiz.[6]

Moğolistan'ın doğusunda özellikle Tola Irmağı civarında yaşayanlar dokuz boydan müteşekkil olduklarından onlara Dokuz Oğuz denildi. Sir Tarduşlar, 627-646 arasında kuvvetli bir devlet kurdularsa da sonradan yenilip etrafa dağıldılar.[7]

Karluklar, Altaylar ile Tanrı Dağları arasında yaşarken geniş Kazakistan bozkırlarında bulunanlar On Ok (On Kabile) adıyla teşkilatlandılar. Sonra bunların adı Türgiş oldu. 8. yüzyıl başlarında Orhun Anıtlarında açıkça belirtildiği üzere bütün boylar artık güçlüydü ve kağana karşı sık sık isyan ediyorlardı.[8]

---

5 Kao-ch'e'ler (Kanglı) için bkz. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, İstanbul, 2017, s. 42-55.

6 *Chiou T'ang Shu* 199, s. 5343-5345; ayrıca bkz. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, İstanbul, 2015, s. 60.

7 *T'ung Tien* 1080b; *T'ai-p'ing Huan-yü-Chi* 太平寰宇記 198, s. 697; *Wenhsien T'ung-k'ao* 文獻通考 2698b; *Hsin T'ang Shu* 新唐書 217B, s. 6134.

8 Kül Tegin Yazıtı, doğu, 18, 19, 36, 38, kuzey, 13; Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 16; 27, 28, kuzey, 9, 10, 15. satırlar; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2014, s. 135 vd.; ayrıca Taşağıl, *aynı eser*, s. 119 vd.

Sibirya'da yaşayan Türk kökenli boylar ise varlıklarını koruyorlar ve çeşitli siyasi olaylara karışıyorlardı. Burada bulunan Kırgızlar en kuvvetlileriydi. Ancak Tölengit (To-lan-ko) ve T'u-poların (Tuva) hatırı sayılır güçleri vardı.[9]

370'li yıllarda Avrupa'ya giden Hunlar, büyük bir imparatorluk kurdu. 469'da tarih sahnesinden silinince Ogurlarla Hunlardan kalanlar karışıp Bulgarları meydana getirdiler. Aynı devirlerde Batı Kazakistan'dan gelen Sabarlar, Kafkasların kuzeyinde devlet tesis etmişlerdi. Onların yerini alan Hazar Kağanlığı yaklaşık 400 yıl devam etti. Avarlar ise 558'de geldikleri Doğu Avrupa'da 250 yıl süren bir imparatorluğun temellerini attılar. Peçenekler, Uzlar, Orta Asya'dan Avrupa yönüne giden ve önemli tarihî roller oynayan Türk boylarıydı. Konumuz açısından baktığımızda Avrasya'nın geniş bozkırlarını en son elde tutan ana Türk boy grubu Kıpçaklardır (Kumanlar). Altaylardan Macaristan'a Tataristan'dan Mısır ve Hindistan'a uzanan alanda çok mühim devletler kurdular ve etki yaptılar. Günümüz Türk dünyasının şekillenmesine katkı sağladılar.[10]

Söz konusu ettiğimiz boyların etnik tarihleri doğrudan Türk kökenli toplulukların eski tarihlerini oluşturur. Sosyal yapıları, kültürel organizasyonları, arkeolojik kalıntıları çok değerlidir. Onlar hakkında Çin kaynaklarından, bazı Arap ve Fars eserlerinden ve Bizans tarihlerinden bilgiler edinilebilir.

Türk İli ya da Türk Devleti

Gök Türklerde en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğu, bu devletin tarihinin kaynakları Çin tarihleri ve Türkçe Orhun

9 *T'ung Tien* 1081a; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 2698b, 2699a; *Hsin T'ang Shu* 217B, s. 6142.

10 Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları*, (terc. Şerif Baştav) İstanbul, 1962; Akdes Nimet Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara, 1972; L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971; Gy. Moravscik, *Byzantino-Turcica*, Budapest, 1958, I-II.

Yazıtlarının verdiği bilgiler sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp sırasıyla aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halkalarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirtilmektedir. Bir başka ifade ile en üst siyasi kuruluş *il*dir; günümüzdeki karşılığı ise devlettir.[11]

Henüz Gök Türk tarihinin başlangıcında devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihî kaynakta (*Chou Shu* 50. bölüm), lider Bumın'ın o sırada tâbi olduğu Juan-Juanları (Moğolları) bozguna uğrattıktan sonra devlet karşılığı olan *il* ile hükümdarlık unvanı *kağan*ı birlikte aldığını kaydetmektedir. İl Kağan demek devletin hükümdarı demektir. Başka bir ifade ile artık bağımsız hâle gelinmiş, yani il (devlet) seviyesine yükselinmiştir. 552 yılında gerçekleşen bu olaydan sonra ortada bir Türk devleti söz konusudur. Aslında bu tarihte Türk adını taşıyan ilk devlettir. Nitekim Çin, Tibet, Soğd, İran (Sasani), Bizans, Arap kaynaklarında Türk devleti adıyla anılmıştır. Hatta Bizans kaynaklarında Orta Asya'ya Türkiye denilecektir (582 civarı Menandros). Türk tarihi açısından büyük bir ufuk açılımı meydana gelmekte, Türk kimliği yazılı tarih kaynaklarına damga vurmaktadır.

Türk İlinin Temel Unsurları

Ortada bir devlet; yani kağanlık mevcut olduğuna göre onun sistemi, bir teşkilatı, işleyişi sağlayan kurumları ve hukukunun da bulunması gayet normal bir durumdur.

İslâmiyet'ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirtilen birbirine bağlı halkalar zincirine sahipti. Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Aileler birliğine "urug" denilmesine rağmen henüz bunun tam

11 Kül Tegin Yazıtı, güney, 3, 4, 8, 11, 22, 23; Bilge Kağan Yazıtı, doğu 19, güney 9; Tonyukuk Yazıtı, doğu, 55, 56.

fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka olan boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dahil olmuş boylara "ok" denirdi. Boyların da birliğine bodun denirdi ki başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu. Bilindiği gibi, bir devletin (yani, *il*/*n*) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur.[12]

Bağımsızlığa Verilen Değer

Moğol asıllı Juan-Juanları hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce Çin Seddi'nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine, ticarete başlayan Bumın Kağan, Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei imparatoru 545 yılında bir elçiyi Gök Türk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre elçi vardığında Gök Türkler sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir" demişlerdi. Gök Türklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi tarihlerinde kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır.[13]

Gök Türklerin bağımsızlıklarını kazanışları ve kaybedişleri Orhun Yazıtlarında oldukça önem verilerek anlatılmış; bağımsızlığın kaybedilişinin millet için adeta bir ölüm, kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda 679'da başlayan isyan kıvılcımı 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar Çin'de

12 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 224-238.

13 *Chou Shu* 50, s. 908; *Tzu-chih T'ung-chien* 資治通鑑159, s. 4926; Taşağıl, *Gök Türkler I*, s. 18-19.

kalmış, Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Gök Türk Devleti'nde bağımsızlığa verilen önemi gösteren en önemli delillerdendir.[14]

Vatan Kavramı

Bağımsız olan her devletin varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Ancak eski Türk ilinde bu coğrafi mekân; yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla görevli bulunduğu ata yadigarıydı. Bu durum ve vatan sevgisi, yine Orhun Yazıtlarında çok açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca, merkez Ötüken bölgesi kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında oyma yazılı eski Türkçe yazılı anıtlar (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi) ancak o toprakların ilelebet Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin sonucu meydana getirilmişti. Çin kaynakları Türk vatanını tarif ederken Gök Türk sınırlarının doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla), güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir.[15] Tarihleri boyunca gelişen olaylardan anlaşıldığına göre ülke; yani vatan toprakları hükümdarın şahsi malı gibi bir *dominium* değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen *imperium* düşüncesi ile yönetiliyordu.[16]

Halkın Hakları

Gök Türk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım

14 *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5166; *Hsin T'ang Shu* 215A, s. 6042; *Tsu-chih T'ung-chien* 202, s. 6392; *T'ung Tien* 198, 1073b.

15 *Chou Shu* 50, s. 909; *T'ung Tien* 1097, 1068a; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343, 1687b; *Ts'e-fu Yuan-kuei* 997, 2a; *Tsu-chih T'ung-chien* 165, s. 5097.

16 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 248.

arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Gök Türk Devleti zamanında 698 yılında Kapgan, Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu.[17] Bunların arasında 30.000 ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan Bizans kaynağı *Tactica* da Gök Türklerin hür insanlar olduğundan bahsetmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Yaşanan olaylara göre Gök Türklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Eski çağlarda ve diğer Gök Türk çağdaşı kültürlerde insanlar yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırmak sûretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Gök Türkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında fakat onlardan ayrı olarak esirler de (özellikle savaş esirleri) vardı. Bunun yanında köle kelimesi hiçbir Gök Türkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:

1- Geniş araziye sahip olmak (ekonomik),

2- Askerliği meslek edinmek (idari-askerî),

3- Ruhani (dini) zümreye mensup bulunmak.[18]

Bu durumu göz önüne alarak Gök Türk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce, Gök Türklerde ziraatin

17 *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5168 vd; *Hsin T'ang Shu*, 215 A, s. 6045.

18 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 228-237.

çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemezdi. Zaten Gök Türkleri anlatan Çin kaynakları Gök Türk ordusundan bahsederken insan sayısını çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi Gök Türk Devleti de siyasi ve askerî karakter taşırken dini karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir; kesinlikle sınıf farklılığı söz konusu değildir.

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsi olduğu iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını Gök Türk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası Gök Türklerde sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur.

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki devleti kuran ve başarılı yapan millet idi: "Türk bodun illedik ilin... kağanladuk kağanın yitirü ıdmış = Türk milleti il yaptığı ilini ... kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş". Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise: "babam (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... kağanlığı atalarının törelerinde kurdular".[19]

Törenin Anayasaya Dönüşmesi

Bağımsızlığın, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Gök Türk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunlar sisteminin

19 Kül Tegin Yazıtı, doğu, 15, 16; Bilge Kağan Yazıtı, doğu 13-14; Tonyukuk, 7, 10-15, 49. satırlar.

de bulunması gerekmektedir. Orhun Kitabeleri'nde bildirildiği üzere Gök Türk Devleti'ndeki kanunlar bütününe "töre" deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça bellidir. Bu da Gök Türk Devleti'nin *töreye* (kanuna) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlıydı: "Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...", "ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "devletin töresini terketmiş...", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...", "Töre gereğince amucam tahta oturdu..."[20]

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmezdi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlardı: Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askerî karakter, dini tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Özellikle vurgulanması gereken nokta şudur ki Gök Türk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.[21]

Öte taraftan, Gök Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi hâlinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar; yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök Türk Yazıtlarında il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Gök Türkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet Tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi:

20 Kül Tegin Yazıtı, doğu, 17; Bilge Kağan Yazıtı, 15; Tonyukuk, 18-19. satırlar.

21 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 237.

"İl berigme tengri (il veren Tanrı)". Kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini Tanrı zaman zaman cezalandırıyordu ve devleti elinden alıyordu.[22]

Devlet Başkanlığı-Hükümdarlık Makamı

Gök Türklerde hükümdarlık; yani devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da "Kağan" unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbürge) ve yay hükümdarlık sembolleriydi. Yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök Türk Devleti'ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada Çinliler destekledikleri Gök Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan unvanının yanında sadece Tonyukuk yazıtında bir kere *han* unvanı kullanılmıştır.[23]

Kağanı konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin görevi ona bakmak değil, bilakis kağanın görevi millete bakıp gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: "Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lutfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve

22 Kül Tegin Yazıtı, doğu, 35; Bilge Kağan Yazıtı, doğu, 22; Tonyukuk 51. satırlar.

23 Tonyukuk Yazıtı, batı, 2, 3, kuzey, 28, 29; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, s. 26-27.

düşmanlıktan vazgeçirdim". Gök Türklerde siyasi iktidar "kut" tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, *kut*unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebepten olmuştu.[24]

Hükümranlık (erklik) karizmatikti. Kağanlık kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar fakat kanun yapamazdı. Kısacası başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi. Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için milli irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Gök Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm'in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti.[25] Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek red de edebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış, yerine amcası Işbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek seçmişti.[26]

Kağanların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716). Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Gök Türk halkının tepkisiydi.

Gök Türk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar almışlardı. Bunlar; "Büyük Kağan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge

24 *Chiou T'angShu* 194A, s. 5172; *Hsin T'ang Shu* 215B, s. 6051.

25 *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5174; *Hsin T'ang Shu* 215B, s. 6052; *T'ung Tien* 1075a; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 2693a.

26 *Suei Shu* 隋書 84, s. 1865; *Pei Shih* 99, s. 3290.

Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" idi.[27]

Gök Türk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulur. Kağan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.[28]

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlığ, kut ve kısmet (ülüg) idi. Yarlıg Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekteydi: "Tanrı yarlığ verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kağan ile birlikte Gök Irmak'a ve Şan-tung Ovası'na kadar akın yaptık". İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurumdu: "Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş..." "İllileri ilsiz kılmış, kağanlıları kağansız kılmış." Diğer taraftan Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök Türk kağanları üniversal (cihanşümul) devlet anlayışına sahiptiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır.

Gök Türk hükümdarları hakkında yukarıdaki bilgileri topluca değerlendirirsek Gök Türk kağanının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1- Ordusunun başında olmak.

2- Halkı doyurup giydirmek.

---

27 Kül Tegin Yazıtı, doğu, 9-10, 25; Bilge Kağan Yazıtı, doğu 21, kuzey, 7-8. satırlar.

28 *Chou Shu* 50, s. 909; *Suei Shu* 84, s. 1864-1865.

3- Halkı kondurup iskan ettirmek.

4- Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak.[29]

Diğer taraftan kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olmasıydı.

Toyun Fonksiyonları/Meclis: Demokrasi Meselesi

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu onun önemini çok daha fazla artırmaktadır.

Gök Türk Devleti'nde öyle bir meclisin var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtlarından çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Gök Türklerde meclis kelimesinin karşılığı "toy" idi. Bütün diğer Türk lehçelerinde ve Tükçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine Toygun (Çince Ta-guan) denirdi.[30]

Gök Türk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi.[31] Bu kişiler ayrıca başbakan konumundaydılar. Önemle belirtmek gerekir ki çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Gök Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirilip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Gök Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı *Chou Shu*'nun 50. bölümünde, Gök Türklerin henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri yer alırken bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihî kısma

29 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 257-258.

30 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 249-253.

31 Tonyukuk Yazıtı, batı, 10, doğu, 21, kuzey 29, güney 49; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, s. 2-3, 54-55.

geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı bir misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Gök Türkler kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo Gök Türk merkezine vardığında Gök Türkler reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler; "şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi.[32] Bu kayıtlar ile Gök Türklerin devlet hâline gelmeden önce bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir kuruma sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsedildiği gibi T'a-po (Taspar) Kağan'ın ölümünden sonra onun ölmeden önce kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı ve Işbara daha layık görülerek kağan seçildi.[33] Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibiydi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı bazı Çinlilerle ve Soğdlarla irtibat kurarak birtakım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de Çin elçisi, Gök Türk toygunlarından

32 *Chou Shu* 50, s. 909; *Pei Shih* 99, s. 3285; *T'ung Tien* 197, 1067 c; *Ts'efu Yuan-kuei* 958, 23a; *T'ung Chih* 通志 36, 1c; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343, 2687a; *Hsin T'ang Shu* 215A, s. 6028.

33 *Suei Shu* 84, s. 1865; *Pei Shih* 99, s. 3290.

(ta-guanlarından) birine rüşvet vererek kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca devlet meclisi üyelerinin hepsi bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı. Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti.[34]

Diğer taraftan halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırması kağanın seçimine halkın katılımı olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dini-milli törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.[35]

Ayuku/Hükûmet

Orhun Kitabeleri'nde geçtiği üzere Gök Türklerde hükûmetin karşılığı "ayuku" tabiriydi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayuk (hükûmet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler o an için ayukta konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk hükûmeti dokuz bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise "buyruk" idi.

Hükûmet üyelerinin, taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor, vb.). Bazı hükûmet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askerî vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir.

---

34 *T'ung Tien* 1075a; *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5174; *Hsin T'ang Shu* 215B, s. 6052; *Wen-hsien T'ung-k'ao*, 2693a.

35 Kül Tegin Yazıtı, güney, 8 güney doğu, 1. satır; kuzey-doğu, 1. satır; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 251-252.

Hükûmetin başında hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten, devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigçiler bulunurdu. Tamgacılar katip ve mühürdar, bitigçiler ise haberleşmelerden sorumlu katiptiler.

Görüldüğü gibi Gök Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükûmet birbirlerinden farklı kurumlardı. Yani ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunduruyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü Tanrı'nın siyasi iktidar ile donattığı tek kişi oydu. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Diğer taraftan askerî karakter de taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak kaynakların ifadesi ile törenin hükümleri tam ve disiplin içinde uygulanıyordu. Bu sayede söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi diktatörlüğe dönüşme fırsatı bulamıyordu.

Gök Türk devlet sisteminde, Çin kaynaklarının ifadesi ile 28'den fazla unvan olduğu gibi bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet doğaldır.[36] Son zamanlarda özellikle paralar üzerinde yapılan araştırmalarda Gök Türkçe unvan sayısının yüze ulaştığı bildirilmektedir. Gök Türk Yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere göre devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz-oğuz beyleri, vb. Çin kaynakları ise, kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber ve erkinden bahsetmektedir.

36 *Chou Shu 50*, s. 909 vd.

Yargı ve Hukuki Cezalandırma

Gök Türk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine "yargu" denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında bir adliye (könilik) müessesesi olduğu da anlaşılıyor. Yargıların vazifeleri töreyi ve örfî hukuku uygulamatı. Ünlü Gök Türk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı; yani yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık[37] yaparlardı.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök Türk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

- Zina yapan evlilerin cezası, idam.
- Adam öldürme, idam.
- Soygun yapan, bağlı at çalan, idam.
- Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi.
- Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal-mülk ödemek sûretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.
- At ve koyun çalanlar on katından fazlasını ödemeye mahkum edilirdi.
- Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırılırdı.
- Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkum edilirdi.

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

Özel Hukuk

Gök Türk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani insanların hepsi hürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz.

37 G. Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Turkish*, Oxford, 1972, s. 963b.

585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasında kağanın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesinde ve 615 yılında Yen-men'da Çin imparatorunu kuşatan Shih-pi (şi-bi) Kağan'ın kuşatmayı kaldırmasında yalan söyleyerek kağanı etkilemede çok önemli olumsuz rol oynamışlardı. Yine Orhun yazıtlarında kaydedilmiş, Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir tanrıçaya benzetmiş olması kadınlara Gök Türkler tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir belge niteliğindedir. "Gelinlik kızın cariye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadına Gök Türklerin verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun, cariyeliğin hiç hoş olmadığını aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten, yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çincedir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme (leviratüs) vardı. Bu şekilde, ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı.[38]

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Gök Türklerin hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın uçlu oklar balmumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.[39]

Özel mülkiyet mevcut olduğundan, Gök Türk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.[40]

38 *Chou Shu* 50, s. 908 vd.

39 *Chou Shu* 50, s. 909-910; *Suei Shu* 84, s. 1864-1865.

40 *Suei Shu* 85, s. 1867 vd.

Gök Türk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi.[41]

Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Gök Türk Yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifadesini bulmuştur.[42]

Yabancı Milletlerin Durumu

Bu konuya da, yukarıda defalarca bahsettiğimiz gibi yine Çin kaynaklarındaki bilgilerden başlanabilir. Çinliler, Gök Türklerle münasebet tesis etmek için önce onları kendilerinden daha iyi tanıdıklarına inandıkları Soğdlardan birini seçmekle işe başladılar. Çünkü Soğdlar Gök Türkleri çok daha iyi tanıyorlar ve iyi münasebet tesis etmiş durumda bulunuyorlardı. Bu sebeple Chiou-ch'üan şehrinden An-no-p'an-t'o elçi olarak Gök Türk merkezine gönderildi (545).

552 yılında devlet tesis edildikten sonra ülkenin batı kısımlarının idaresi kağan Bumın tarafından kardeşi İstemi Yabgu'ya verilmişti. İstemi Batı Türkistan bölgesini baştan başa fethederken hâkimiyeti altına aldığı şehirlerin halkına gayet iyi davranıyordu. Hiçbir zaman Cengiz Han gibi eline geçirdiği şehirlerin ahalisine katliam yapmamıştı. Genellikle yerli prenslerin yerine Türk idarecileri tayin ediyorlar, bazen eskilerin yerlerinde kalmalarına müsaade ediyorlardı. Semerkand şehrinin yerli prensine dokunmayan Tardu kızını ona vererek akrabalık dahi kurmuştu.[43] Gök Türklerin, Batı Türkistan'da ahalisi Türk olmayan mevkilerde askerî kolonizasyon tesis ettikleri görülmektedir. Daha sonraları tamamen Gök Türk Devleti sınırları içinde kalan Soğdlar ülkenin batısından doğusuna kadar yayıldılar. Özellikle İpek Yolu olarak bilinen güzergâhta tüccar kavim olarak önemli rol oynadılar. O çağın dünyasında en mühim ticari faaliyet Gök Türk Devleti topraklarında rahatça yapılıyordu.

41 *Chou Shu* 50, s. 909 vd.

42 Kafesoğlu, s. 280.

43 *Suei Shu* 83, s. 1847, 1848, 1853; Taşağıl, *Gök Türkler I*, s. 106.

Gök Türk Devleti'nin batısını idare eden İstemi Yabgu'nun (552-556), çağdaşı olan komşu devletler Sâsânî ve Bizans'a gönderdiği elçi aslen Soğd kavmine mensup Maniakh adlı bir kişi idi. Bu da, Gök Türklerin diğer milletlere ne kadar değer verdiğini, üstelik, elçilik vazifesi ile kendi devletlerini temsil etme yetkisi de verdiğini göstermektedir.[44]

Gök Türk Devleti 682'de istiklalini yeniden kazandıktan sonra, devletin başlıca politikası, fetret devrinde yani ülkenin Çin esaretine düştüğü sırada (630-680 yılları arasında) Çin'e gitmek zorunda kalmış ya da zorla götürülmüş Türk boylarını yeniden geri getirmek, esaret altında yaşamaktan kurtarmaktı. Kapgan Kağan bu hususta epey başarılı olmuştur (696 ve 698 yıllarda). Ancak, konumuz açısından önemli nokta, girişte de belirttiğimiz gibi, Kapgan Kağan'ın 696'da Türk boylarını Çin'den geri isterken, altı eyalette yaşayan (kitabelerde Altı Çub Soğdak) Soğdları da beraber istemesidir.[45] Yani Türk hükümdarı, daha önce kendi ülkesi topraklarında yaşamış dost yabancı bir kavmin de Çin esaretinde olmasına tahammül edemiyordu. Neticede Kapgan hedefine ulaşıp Çin'den Soğdları kurtarmıştır.

Gök Türklerin suçlu insanları kolay kolay öldürmediklerine dair iki açık delil vardır: 593 yılında, Çin'deki Sui hanedanına düşman olan, Gök Türk hükümdarının Çin asıllı eşi Ch'ien-chin (bin altın) prenses, kendi ülkesindeki taraftarlarıyla gizli işbirliği yaparak, bazı Soğdlarla da anlaşmıştı. Bu durumu fark eden Çinli casuslar buna engel olmasını isteyip kağana söylemişlerdi. İmparatorun gönderdiği Çinli elçi, Tou-lan Kağan'dan bunların cezalandırılmasını talep etmiş fakat kağan buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine, elçi rüşvet yoluyla kağanın hatununun bütün planlarını ortaya çıkarttı. Tou-lan Kağan Çin asıllı hatununu gözden çıkarmasına rağmen, Çinlilerin bütün ısrarına karşı koydu ve onu öldürmedi. Sonradan Gök Türk ülkesine gönderilen Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng hiç acımadan, gözden düşmüş hatunu öldürdü.

44 Taşağıl, *Gök Türkler I*, s. 40.

45 *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5168; *Hsin T'ang Shu* 215B, s. 6045.

621 yılında ise, Çin'i çok ağır saldırılarla yıpratan Ch'u-lo (Çulo) Kağan'ı Çin elçisi Cheng Yüan-shou ikna edemeyince, onu adamlarına zehirletti. Ölmeden önce Çin elçisi tarafından zehirlendiğini anlayan Ch'u-lo Kağan onları hapse attırmasına rağmen öldürmedi. Bu kağanın ölümünden sonra elçi Çin'e rahatça geri döndü.[46]

Gök Türklerin çok dürüst insanlar olduklarına dair belki de en güzel delil ünlü Çin devlet adamı P'ei Chü'nün imparatoruna sunduğu rapordaki ifadeleridir. 20 yıldan beri Çin imparatoruna batı ve kuzey yabancıları için danışmanlık yapan bu vezir Batı ve Doğu Türkistan'ın bütün küçük devletleri hakkında uzun bir rapor hazırlamış, bunun için de bir süre Tun-huang'da Soğdlar arasında kalmıştı. Dolayısıyla, Soğdları çok iyi tanıyordu. Gök Türk Devleti için de zaten defalarca entrika planları yapmıştı. Kısacası, iki milleti çok yakından tanıyordu. Bu sebepten onun verdiği rapor ve yaptığı mukayesenin Türk tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. Çinli devlet adamı raporunda şöyle demişti: "Gök Türkler aslında çok dürüst olduklarından kolayca parçalanabilirler fakat içlerinde Soğdlular var, Soğdluların hepsi çok zalim ve gaddar, ayrıca hilekardırlar, Gök Türkler hile yapmayı Soğdlulardan öğreniyor. Ben duydum ki Soğd reislerinden Shih-shu-hu-hsi çok fazla hilekarlıkla Shih-pi Kağan'ın yanında bulunuyor. Lütfen, onun öldürülmesine sebep olalım."[47]

Bu olay her şeyden önce, Orta Asya'da binlerce yıldan beri süregelen Çin entrika siyasetinin yüzlerce örneklerinden biridir. Ancak, vezir Gök Türkleri Soğdlulardan ayırırken, dürüst olduklarını üstüne basa basa vurgulamıştır. Çinliler, neticede ticaret yapma vaadiyle Soğdluları Gök Türk ülkesinin içinden çekerek Ma-i şehrine getirmişler, burada kurdukları pusu ile hepsini öldürmüşlerdir. Kendi tebası olan bu yabancı kavmin haksız bir şekilde tuzağa düşürülüp katledilmesine tahammül edemeyen Gök Türk kağanı

46 *Chiou T'ang Shu* 62, s. 2380; *Hsin T'ang Shu* 100, s. 3938.

47 *Suei Shu* 67, s. 1582; *Tsu-chih T'ung-chien* 182, s. 5697.

Soğdların intikamını almak için Çin'e karşı hücuma geçti. 615 yılında Çin seddini aşıp Yen-men Kalesi'nde imparatoru kuşattılar. Çin imparatoru çevirdiği bir entrika sayesinde bu tehlikeden kurtuldu ise de, devletin hızla zayıflamasının önüne geçemedi. İki yıl içerisinde, Çin'de hüküm süren Sui hanedanı yıkılıp, yerine T'ang hanedanı kuruldu (617). Meydana gelen olaylardan çıkarılan en mühim sonuç Gök Türklerin kendi milletlerine mensup olmasa dahi tebaasına yapılan bir saldırıya derhal cevap vermeleri ve onların haklarını kendi milletininki ile aynı seviyede tutmalarıdır.

Gök Türk Devleti'nin müttefiklerine, daha doğrusu milletler arası anlaşmalara sadık kaldığını gösteren deliller de yine Çin kaynaklarında tam açıklığı ile mevcuttur. Her şeyden önce, yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair bir kayıt yoktur. 557 yılında güneydeki Çin devletlerinden Chou Gök Türklerle evlilik yoluyla ittifak yapmak için teklifte bulunmuştu. Gök Türklerin bu teklifi kabul edişlerinden sonra, 563 yılında Ch'iler (Chouların rakibi) de elçi gönderip, evlilik yoluyla ittifak yapmak istediklerini bildirdiler. Üzerinde fazla düşünmeden ikinci teklifi reddeden Gök Türkler daha önce yaptıkları ittifakı bozmadı. Ancak, buna karşılık Choular Gök Türkler ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayarak Ch'iler ile fidye vb. şeyler karşılığında anlaştılar. Aslında Choular ile Gök Türkler Chilerin üzerine ortak yürümeye karar vermişler, sonra Choular Ch'iler ile anlaşıp seferden vazgeçmişlerdi.[48] Bunun yanında Ch'iler daha önce Gök Türklere Choularınkinden çok fazla hediye teklif etmişler, Gök Türkler ise bunu kabul etmemişlerdi. Gök Türk Kağanı Mukan daha önce yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmişti. Sonradan tekrar ikna edilen Mukan yine de 569'da kızını prenses-gelin olarak Çin başkentine gönderdi.

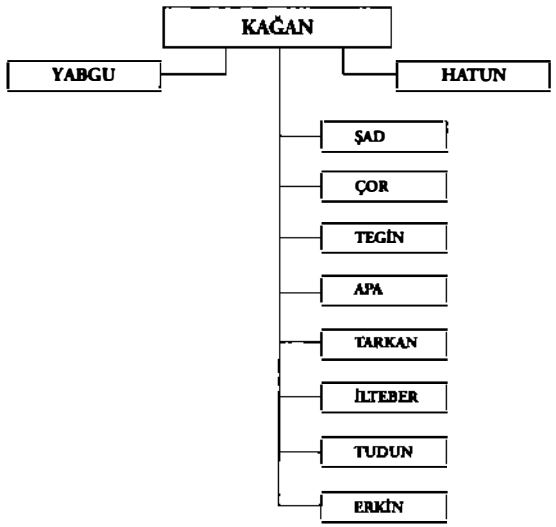
Chouların Gök Türklerle olan anlaşmasını bozmasına kızan Mukan Kağan'ın geri dönmesi hakkında Çin kaynakları haksız

48 *Chou Shu* 19, s. 575.

ithamlarda bulunmaktadır. Ancak, bu konuyla ilgili bütün kaynaklar tetkik edildiğinde gerçek ortaya çıkmaktadır. Gök Türkler hakkında iki yüz yıl boyunca her türlü haberi veren Çin kaynakları ve diğer tarihî kaynaklarda (Bizans, vs.) Gök Türklerin herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair hiçbir kayıt yoktur.

Gök Türk elçilerinin taşıdığı unvanların kesin olmamakla birlikte genelde tegin ve tarhan olduğu görülmektedir. Elçilerin devlet hiyerarşisinde yüksek bir unvan taşımaları Gök Türklerin diplomasiye ve milletler arası münasebetlere verdikleri önemi göstermektedir. Gök Türklerin diğer devletlerle dostane ilişki içinde olmak istediklerini Orhun Yazıtlarından da anlıyoruz. Bilge Kağan en büyük düşmanı Çin ile dahi dost olmak arzusunda olduğunu ifade etmiştir.

Öte taraftan, Bizans Devleti de Gök Türklerle yaptığı anlaşmaya sadık kalmamış, Gök Türklerin düşmanı Avarları himaye etmişti. 576 yılında Batı Gök Türk şadlarından Türk, Bizans'ın bu iki yüzlülüğünü elçisi Valentinos'un suratına vurmuştu.[49]

49 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (terc. S. Karatay), Ankara, 1986, s. 70-71.

KURULTAY

Moğolcadan gelen kelime, Cengiz Han'ın 1206 yılında büyük kurultayı toplamasından sonra Moğol ve Türk tarihinde bir terim olarak yaygınlaşmış kabul edilir. Kelimenin kökü kurıl (huril) olup Kıpçakçada kurulta, Çağataycada kurultay ve kuriltay şeklinde kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgızca ve Uygurcada kurultay, Kazakçada kurıltay ve korıltay, Tatarcada korılday, Başkırtçada koroltay, Azerî ve Türkmencede gurultay olarak varlığını sürdürmektedir. Eski Anadolu Türkçesine kelime kurultay biçimiyle geçmiştir. Çağdaş Moğolcada hural şekliyle "toplanma, kongre, miting, meclis, oturum" anlamında hâlâ yaşamaktadır. Günümüz Türkçesinde, bir kurumun temel konular üzerinde gerektiği zaman veya belirlenen bir zamanda görüşme yapmak için düzenlediği genel toplantıyı ifade eder.

Kurultay Büyük Hun İmparatorluğu, Gök Türk devletleri ve Uygur Kağanlığı'nda görülen, Doğu Avrupa'da kurulmuş Türk devlet ve boylarıyla ilgili kaynaklarda anlatılan devlet meclisi "toy"un devamı niteliğindedir. *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki kayda göre çadırlarda yaşayan halkları birleştiren Cengiz Han, Türk devlet kurumu meclisini yani toyu kendine örnek almıştır. Asya Hunlarında meclisin varlığı ve fonksiyonu bilinmektedir. İlkbaharda yapılan toplantıya başta Ch'an-yü (Şanyü), hatun, tegin, diğer seçkin üyeler ve hükümdar ailesinin bütün mensupları, diğer boyların beyleri, yabancı tâbiler katılmak zorundaydı. Toplantıya

katılmamak devlete isyan sayılırdı. Bu meclis hükümdarlığı onaylama, gerektiğinde kağan seçme ve töre yapma yetkileriyle bir tür yasama kurulu niteliğindeydi. *Oğuz Destanı*'nda bu kurul "toy" diye anılmıştır. Toya *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te ve *Kutadgu Bilig*'de "toplantı, resmî görüşme için bir araya gelme" anlamı verilmektedir. İbn Battûta da toy sözünü Moğolca kurultay yerine kullanmıştır. Yaklaşık 2000 yıl Türkçede kullanılan toy XII. yüzyıldan itibaren yerini Moğolca kurultaya bırakmıştır. Kurultay kelimesi, Moğol beylerinin özellikle han seçimi ve önemli konuları görüşmek için bir araya geldikleri toplantının adı olarak zamanla öne çıktı. Ünlü seyyah J. De Plano Carpini, Hangay Dağları'nda Moğol Hanı Güyük'ün (Göyük) büyük han seçildiği ve tahta çıktığı kurultaya katılmıştı. Onun bu katılımı ve hatıralarında bundan söz etmesi kurultayın tanınmasında rol oynamıştır.

Cengiz Han, 1206 ilkbaharında Onon Irmağı kaynağında daha önce kendisine bağlanan bütün Moğol ve Türk boylarını büyük kurultayda bir araya getirdi. Kurultayda Temuçin, Cengiz Han unvanını aldı. Böylece Moğolistan bozkırlarının tek hâkiminin Cengiz Han olduğu bütün kabileler tarafından onaylanıyordu. Onun aldığı unvanın "büyük kağan" olması Juan-juan, Gök Türk ve Uygur gibi bozkırın kendisinden önceki büyük imparatorluklarının geleneğinin devamı anlamına gelir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde onun kağan unvanını aldığı bildirilmektedir. Bundan sonra Moğol İmparatorluğu adı bir bakıma tescil ediliyordu. Şaman Kökçü "ulu gök tengri"nin Cengiz Han'a kainatın kağanlığını verdiğini ilan etti. Moğol İmparatorluğu bu kurultayla birlikte yeniden teşkilatlandı. İlgi çekici bir ayrıntı da 1206'da karısı Börte ile birlikte yanına alıp büyüttüğü Tatar Şigi Kutuku'ya büyük yargıç görevini vermesidir. O da mahkeme kararlarını ve Moğol asilleri arasında çeşitli kabilelerin dağılımını "mavi defter"e (kökö depter) yazarak bir kanunlar düsturu meydana getirdi. Cengiz yasaları bu kurultay sonucunda ilk taslağına kavuştu, ilerideki Moğol devletlerinin temeli de atıldı.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra küçük oğlu Tuluy yeni kağanın seçimine kadar saltanat naipliği yaptı (1227-1229). 1229 İlkbaharında Kerulen Irmağı kenarında toplanan kurultayda Cengiz Han'ın vasiyeti doğrultusunda üçüncü oğlu Ögedey büyük han seçildi. Ögedey daha sonra merkezini Karakurum'a (günümüzde Harhorin) nakledince imparatorluğun merkezi bu bölge oldu. Buranın 50 km kuzeyinde eskiden Gök Türklerin merkezi, 4.850 km kuzeybatısında ise Uygurların merkezi Karabalasagun bulunuyordu. 1234'te Karakurum'da bir şehir inşa edildi ve kurultayların merkezi de burası oldu. Ögedey 1236'da kurultayı ikinci defa çağırdı. Emlak ve gelir vergisi gibi malî konularda girişimlerde bulundu. Doğu Avrupa Seferi kararı da bu kurultayda alındı. Ögedey Han'ın 11 Aralık 1241'de ölümü üzerine naiplik dul eşi Töregene (Turakina) Hatun'a geçti. Töregene 1246'ya kadar iktidarı elinde tutarak oğlu Güyük'ü han seçtirmek istiyordu. Bu sebeple hanın seçileceği kurultayı geciktirdi. Bu arada Güyük'ün Avrupa Seferi'nden dönüşü onu rahatlattı. Bu defa da Cengiz Han'ın torunu Batu Han onun seçimini önlemek için kurultayı geciktirmeye çalıştı. Kurultay 1246 ilkbaharı ve yazında Karakurum'dan uzak olmayan Orhon Irmağı'nın Kökenor (Gök Göl) yakınında toplandı. "Sıra-ordo" denilen çadırlardan bir şehir kuruldu. Batu Han'ın dışında Cengiz ailesinden gelen bütün beyler, eyalet valileri, tâbi krallar hazır bulundu. Maveraünnehir valisi Mesud Yalavaç, İran valisi Argun, Rus Knezi Yaroslav, Gürcü tahtının iki varisi, Kilikya Ermeni kralının kardeşi, Türkiye Selçuklu Sultanı IV. Kılıçarslan, Kirman, Fars ve Musul atabeylerinin elçileri, hatta Bağdat halifesinin temsilcisi vardı. Töregene Hatun'un isteğine uygun olarak kurultay Ögedey'in oğlu Güyük'ü kağan seçti ve 24 Ağustos 1246 tarihinde Güyük tahta oturdu. Tören esnasında Moğol beyleri börklerini çıkarıp kemerlerini çözmüş, Güyük'ü altından bir taht üzerine oturtmuştu. Kurultaya katılanlar, sayısı 2.000'i bulan beyaz çadırlara yerleşmişti. Kurultay üyeleri dokuz defa yere kapanarak

yeni hükümdara saygılarını bildirmiş, ovaya yayılmış olan kalabalık, tâbi hükümdarlar, yabancı elçiler aynı zamanda yüzleri yere gelecek şekilde eğilmişti.

Güyük'ün iki yıl süren saltanatı 1248'de ölümüyle sonra erdi. Dul eşi Oğul Kaymış naipliği devraldı. Onun kendi oğullarını başa geçirme düşüncesi Batu Han'ın ağırlığını koyması üzerine gerçekleşmedi. Batu Han'ın teklifiyle kurultay 1250'de Isık Göl'ün kuzeyinde Alakmak adlı yerde toplandı ve Cengiz'in küçük oğlu Tuluy'un oğlu Möngke'yi (Mengü) han seçti. Bu kurultayı protesto eden Ögedey ve Çağatay'ın temsilcileri gelmemiş ya da seçim sonucu belli olunca Alakmak'ı terk etmiş, kurultayın merkeze uzak yerde toplanmasını ileri sürerek yeni kağanı onaylamadıklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine Batu Han, Kerülen Onon Irmakları üzerinde yeni bir kurultay toplanmasını teklif ettiyse de bu pek itibar görmedi. Batu'nun kardeşi Berke, Kerülen Irmağı üzerine Ködegearal adlı yerde bir kurultay daha topladı, Möngke'yi yeniden büyük kağan seçtirdi. Bu kurultayla büyük kağanlık artık kesin bir şekilde Tuluy'un oğullarının eline geçmiş oldu. Möngke 1256'da tekrar bir kurultay daha toplayarak doğuya doğru yeni savaş kararları aldı. Möngke'nin 1259'da ölümünden sonra kardeşleri Arık Böke ile Kubilay arasında taht mücadelesi ve uzun süren savaşlar meydana geldi. Karakurum'u elinde tutan Arık Böke'ye karşı hücuma geçen Kubilay, ordusunu Wuch'ang'dan kuzeye getirerek K'aiping'de Shangtu adlı yerde 4 Haziran 1260 tarihinde kendi taraftarlarına kendini büyük kağan ilan ettirdi. Bu olayla birlikte Moğol geleneğine göre büyük kurultayları toplayıp büyük kağanı seçmek tarihe karıştı. 1250'de Möngke'nin büyük kağan seçimi için bir araya gelinmesi gerçek anlamda son kurultay olmuştur denebilir.

Kurultay kelimesi, Osmanlı kaynakları içinde Yazıcızâde Ali'nin İbn Bîbî'den yaptığı *Selçuknâme* tercümesinde geçer. İbn Bîbî'nin asıl metnine Yazıcızâde'nin eklediği kısımda Oğuz boylarının töre gereği büyük kurultay toplayarak Osman Bey'i han

seçtikleri belirtilir. Bu durum, Osmanlı Beyliği'nin Türkmen ve Moğollar arasındaki meşru yerine işaret etme amacını taşır. Bunun dışında kelimeye diğer Osmanlı kaynaklarında nadiren rastlanır. Daha sonra Cumhuriyet döneminde yeniden kullanılmaya başlandı. Mustafa Kemal'in önderliğinde 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulduktan sonra dil için yetkili kimselerin ve halkın katılacağı geniş ölçüde bir kurultayın toplanması kararlaştırıldı. 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayı'nda I. Türk Dili Kurultayı açıldı. Bu kurultaya Atatürk, Bakanlar Kurulu üyeleri, milletvekilleri, üniversite öğretim üyeleri, öğretmenler, yazarlar, dilseverler ve halk temsilcileri katıldı. Daha sonra dil kurultayları sürekli düzenlenmeye devam etmiştir. Bu kurultaylara kongre de denilmektedir.

1917 Ekim Devrimi'nden sonra Hârizm Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde ve Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde ülkeyi idare eden yüksek organ kurultay adıyla adlandırıldı. Hârizm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 23 Ekim 1923'teki dördüncü kurultayında kabul edilen anayasasında hükûmetin üst organı kurultay olarak belirlendi. Burada kurultay ilçe Sovyet kongrelerinin vekillerinden meydana geliyordu ve kurultay yılda bir defa toplanıyordu. 1924'te Orta Asya'da Özbek, Türkmen ve Tacik Sovyet cumhuriyetleri kurulduktan sonra kurultay kelimesi kullanımdan kalkmıştı.

ERKEN DÖNEM TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİNE KISA BİR BAKIŞ

Dünyanın diğer bölgeleri ve halklarında olduğu gibi Türk ve Çin ilişkileri çok yönlü gerçekleşmiştir. Bu ilişkilerin barış, ekonomik, siyasî, evlilik ve çatışma şekillerinde ortaya çıktığını görürüz. Dolayısıyla Eski Türklerin ve Çinlilerin birbirlerini etkiledikleri kolay bir şekilde anlaşılır. Bütün bunlara din faktörünü de eklemek gerekir. Özellikle Hindistan'dan ve Batı Asya'dan yola çıkan dinlerin (Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Müslümanlık gibi) Orta Asya üzerinden geçerek Çin'e ulaştıktan sonra her iki toplum üzerinde derin izler bıraktıkları çok açıktır. Günümüze dahi ulaşan kültür kalıntılarından söz konusu inançların/dinlerin yansımalarını takip edebiliyoruz.

Tarihsel kayıtlar dikkate alındığında Türk-Çin ilişkileri M.Ö. 2250'lere kadar götürülebilir. Bu en erken yazılı belgelerin değerlendirilmesi sonucudur. Ancak, Çinliler güneyde Türkler kuzeyde yaşadıklarına göre söz konusu ilişki yumağını tarih öncesi devirlere kadar götürmek mümkündür. O hâlde Türklerle Çinliler arasında dört-beş bin yıl önce başlayan ilişkiler günümüze kadar devam etmiştir.

İslâm öncesi dönemde yaklaşık 11. yüzyıl öncesi Türk-Çin ilişkilerini öğrenmede Çin kaynaklarına çok şey borçluyuz. Eğer Çinliler kendi tarihlerini yazarken Türklerin tarihlerini de yazmamış olsalar erken dönem Türk tarihi hakkındaki bilgilerimiz

çok az kalırdı. Çünkü Çinlilerin tuttukları kayıtların dışında konu ile ilgili başka yazılı eserler son derece sınırlıdır.

Bilindiği gibi Çin tarihinin daha başlangıcında efsanevi kayıtlarda kuzeyli komşularla ilişkiler söz konusudur. Ve bu durum neredeyse iki bin yıl devam eder. Ancak M.Ö. 318 yılında Hunlarla (Hsiung-nu) Çinliler arasında yapılan ittifak anlaşması artık Hunlar açısından tarihin somutlaşmaya başladığı bir dönüm noktasıdır. Neticede bu olay dolayısıyla Hsiung-nu adı tarih sahnesinde ilk defa görülmektedir. Bir bakıma bu kesin başlangıç olarak da yorumlanmıştır. Ama az önce söylediğimiz gibi bu olayın tek kaynağı Çince belgelerdir.

M.Ö. 221 yılından itibaren Hsiung-nu'ların tarihi kaynaklarda iyice belirtilir. Nihayetinde Çin kuzey tarafında ilk defa güçlü bir komşu görmüştür. M.Ö. 209'da Asya Hun İmparatorluğu olarak tarihimizde yer alan bu devletin başında Mo-tu adlı güçlü ve karizmatik bir hükümdar görünecektir. 174 yılına kadar Hunların başında kalan Mo-tu'nun başarılı idaresinde bazı savaşlardan ve Çin İmparatoru'nun kuşatılmasından sonra üstünlük Hunlara geçti. Bu arada bin yıldan fazla sürecek Hoch'in (evlilik yolu ile akrabalık/ittifak) ilişki sistemi başlamıştı. Bundan sonra M.Ö. 119 yılında Ho Ch'ü-ping adlı kumandan Hunları ağır bir yenilgiye uğratana kadar bu durum devam etti. Bu tarihten sonra Çin'in üstünlüğü tam olarak söz konusu değildir. M.Ö. 56 yılına kadar denk bir uluslararası ilişki durumu sürdürülmüştür.

Ekonomik ve siyasi karışıklık içine düşmüş olan Hun ülkesinde istedikleri bölme stratejisini uygulayan Çinliler, M.Ö. 56 ve M.S. 48'de onları ikiye ayırmayı başardılar. M.S. 48'den sonra kendi kontrolleri altındaki Güney Hun Devleti'nin daha uzun yaşamasına katkı sağlamışlardır. M.Ö. 200'lerden sonra Hunlar da Çin'deki Han hanedanı da yıkılışa sürüklendi. Fakat, bunun akabinde Türk Çin ilişkileri daha iç içe geçmiştir. Çünkü

Hunların yıkılışından sonra çok sayıda Hun, Hsien-pi ve diğer kavimler Çin'in kuzeyine gelerek küçük devletler ve beylikler kurdular. Bu halkların hemen hepsi Çin içinde iki yüz yıllık süre zarfında Çin kültürünün etkisinde kalarak Çinlileşmişlerdir. Bu Çinlileşmede Budizm dininin de etkisi büyüktür.

6. yüzyılın ortalarında bozkır yeni bir güç ortaya çıkartmıştı. Bu da Türk Kağanlığıdır. Tarihimizde Gök Türkler olarak bilinmektedir. Çin kaynakları Gök Türklerin kesin göründüğü tarih olarak 542 yılını vermektedir. 545'te başlayan siyasî ve çok yönlü ilişkiler 745'te siyaseten son buldu. Ancak, Gök Türk hanedanından gelen bir topluluk 941 yılına kadar Kuzey Çin'de yaşamıştır. O dönemde de Türk-Çin ilişkileri uluslararası boyutta gerçekleşti. Türk Kağanlığı kurulduğu esnada Çin'de bölünmüş küçük devletler vardı. Bunlar kendi aralarındaki mücadelelerde Türklerden yardım almaya çalıştılar. Bunu en iyi yapan Kuzey Chou Devleti'dir. Kuzey Ch'i hanedanına karşı yürüttüğü mücadelede Türk kağanı Mukan'dan destek aldı. 581 yılında kurulan Suei hanedanı döneminde ise durum tersine döndü. Suei hanedanı Türklere karşı üstünlük sağladı. Bunun yanında her ülke arasında evlilik yoluyla akraba olmak ve bu sayede ittifak kurmak ön plana çıktı. 617'de T'ang hanedanının kuruluşuna da Türklerin katkısı oldu. Ama kısa zamanda büyüyen T'ang hanedanı Çin tarihinin en büyük hanedanı olduğu gibi 630'da Doğu Gök Türk Devleti'ni, 659'da Batı Gök Türk Devleti'ni hâkimiyeti altına aldı. 682 sonrası başlayan II. Gök Türk Devleti döneminde de çatışma, barış, evlilik yolu ile ittifak kurmak şeklinde ilişkiler yumağı devam etti. T'ang hanedanı daha huzurlu dönemler geçiriyor, ekonomik ve kültürel zenginliğin zirvesine çıkıyordu.

Bu dönemde Türk-Çin ilişkilerinin derinliğini gösteren en önemli belge Moğolistan'da Orhun Irmağı kenarında dikilen yazıtlardaki T'ang hanedanı imparatoru Hsüan-tsung'un

mektuplarıdır. Daha okunabilen Kül Tegin Yazıtı'nda kazılarak yazılmış Çince mektupta erken dönem Türk-Çin ilişkilerinin adeta özeti yer almaktadır. Bu mektuba bakarak Gök Türk-Çin ilişkilerini daha da genelleştirerek Orta Asya'da Türk-Çin ilişkilerini yorumlayabiliriz.

Her iki komşu gibi Türkler ve Çinliler de tarihin derinliğinden itibaren ortak kaderi paylaşmışlar; siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkilerini gerçekleştirmişlerdir. Farklı olan nokta Çinlilerin Türklerle ilişkilerini sürekli kayıt altına almaları, Türklerin ise pek yazmamalarıdır. Ancak aradan geçen asırlarda Türkler de oyma yazıyı kullanmaya başladıklarında birçok yazıt meydana getirmişlerdir. Bunların en önemlileri şüphesiz Moğolistan'da bulunan Bilge Kağan, Kül Tegin ve Tonyukuk Yazıtlarıdır. Orhun Vadisi'nde 732'de dikilen Kül Tegin ve 735'te dikilen Bilge Kağan Yazıtları, üzerlerindeki Çince metinler adeta Türk-Çin ilişkilerinin derinliğine ışık tutmaktadır. Maalesef Bilge Kağan Yazıtı'nın Çince metni harap olduğu için pek anlaşılamamaktadır. Ama Kül Tegin Yazıtı'nın Çince metnini analiz edersek bahsettiğimiz Türk-Çin ilişkilerinin dünyanın yaratılışından 8. yüzyıla kadar nasıl geliştiğini anlayabiliriz.

Çin'de efsanevi imparatorlar döneminde dahi kuzeyli kavimlere yani Türklerin atalarına atıf vardır. Çin'de kurulan bütün beylik, devlet ve imparatorluklar daha saltanatlarının başında kuzeyli kavimlerle ilişki tesis etmişlerdir. Her komşulukta olduğu gibi bazen dostluk, ittifak çerçevesinde gelişirken savaş ve diğer mücadeleler de olmuştur. Esas önemli nokta karşılıklı kültürel ilişkilerdir. Her iki toplum da birbirini etkilemiş, birbirlerinden aldıkları değerleri kendi bünyelerinde yaşatmışlardır.

M.Ö. 200'lü yılların başında Çin'de ilk en büyük hanedan olan Hun İmparatorluğu kurulurken kuzeyde Hun İmparatorluğu yerini aldı. Bundan sonra bilgiler daha açıktır. İnişli çıkışlı karşılıklı bağlantılar M.S. 5. yüzyıl ortalarında Gök Türk

Devleti'nin ortaya çıkışında oldukça yoğunluk kazandı. Türkler, henüz kuruluşlarının öncesinde 545 yılında Batı Wei Devleti'yle ilişki tesis ettiklerinde çok sevinmişlerdi. Sonra tarihin aktığı yolda yoğun ilişkiler yumağı Türk kökenli toplulukların ağırlıklı olarak Ön Asya'ya akmasına kadar sürdü. Buna rağmen Çin-Türk ilişkiler hiçbir zaman kesilmeden günümüze kadar devam etti.

Ünlü Gök Türk Kağanı Bilge'nin kardeşi Kül Tegin, 684'te doğdu, birçok askerî başarı kazanıp kahramanlık gösterdikten sonra 731'de öldü. Onun ölümüne çok üzülen Bilge Kağan hatırasına 732'de bir yazıt diktirdi. O esnada Türklerle dostluk ilişkileri içinde bulunan Çin de cenaze törenine elçiler gönderdi ve yas tuttu. Daha önemlisi Kül Tegin'in hatırasına dikilen yazıta kazınması için yolladığı mektup ve sanatkârlardı. Onlar yazıta imparatorun mektubunu oyma yazısıyla yazdıkları gibi inşa edilen barkın duvarlarına Kül Tegin'in tasvirlerini yaptılar. Bilge Kağan da onlara bakıp hüzünleniyor, gözlerinden yaş geliyordu.

Çin İmparatoru Hsüan-tsung, Kül Tegin'in yazıtına yazılması için gönderdiği mektubunda, kendi devlet anlayışına ve kozmolojisine uygun düşünce tarzını yansıtmıştır. Önce evrenin ve dünyanın yaratılışından başlamış, sonra yeryüzündeki insanlığa gelmiştir. Bu noktada Çin'in efsanevi ilk imparatorundan devamla, eski Çin felsefesinin izlerini katmıştır. Özellikle M.Ö. III. asırdan önceki dönemlerde yazılan felsefî ve lirik şiir kitaplarından alıntılar yapmıştır. Özellikle imparatorun, Konfüçyüs öğretileri doğrultusunda yazılan *She-ching* adlı eserden etkilendiği ve alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır.

1890'lı yıllarda daha önceki tercümeler yapıldığı sıralarda Gök Türk tarihine ait birçok problem henüz çözülememişti. Bundan dolayı Türkçe unvanlar, şahıs ve kabile isimlerinin anlaşılmasında hem transkripsiyon hem de anlama problemlerinin yaşandığı görülmektedir.

Daha sonra bilinen tarihe gelen imparator Hsüan-tsung'un da mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu ve gelişmesi açıklanmaktadır. 618'de kurulan T'ang hanedanı 626'da tahta geçen imparator T'ai-tsung'la hızla büyüdü. Asya'nın en büyük devleti oldu. T'ai-tsung'a 630'dan sonra Doğu ve Batı Gök Türk devletleri bağlandığı gibi Orta Asya'nın diğer şehir devletleri de Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Bu tarihî süreç yani 630-682 arasındaki fetret devri üzerinde de durulmaktadır. Söz konusu durumu Hsüan-tsung, yine Çin devlet anlayışına uygun olarak açıklamaktadır. Çin'de kurulan hanedanların en büyük korkuları kuzeyden Çin'e saldırılar olduğu için, bunların durmasının kendileri için önemi anlatılmaktadır.

Akabinde Kül Tegin'in kimliği, askerî başarıları ve Bilge Kağan'ın kardeşi olmasının ayrıcalığı açıklanmaktadır. Dolayısıyla onun vefatından duyulan üzüntü ifade edilmektedir. Nihayet, Bilge Kağan'ın Orta Asya ve Çin için taşıdığı öneme değinilmekte, dostluğun böylece süreceği söylenmektedir. Neticede dostluğun ve barışın uzak Kuzey Asya bozkırlarında bilinmesi için yazıtın dikildiği yazılmaktadır.

Gök Türk Kağanlığı'nı yıkarak yerine geçen Uygurların bozkır hâkimiyeti döneminde yaklaşık yüz yıllık dönemde Türk-Çin ilişkilerinin seyri eskisi gibi cereyan etti. Önce çatışma daha sonra barış, evlilik yoluyla akrabalık ve müttefiklik. Uygur dönemine ait de çok fazla Çince kaynak bulunmaktadır. İlişkilerin her yönünü yine Çin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Bu dönemde en fazla göze çarpan Uygur ülkesine gelen Çinli prensesler ve An Lu-shan İsyanı sırasında Uygurların Çin'e yardımlarıdır. Ticari ilişkiler bu dönemde zirve yapmıştır. Özellikle İpek Yolu çok gelişmiştir. Artık Müslüman tüccarlar Çin'e ulaşmaya başlamıştı. Hsüan-tsang'ın Hindistan ziyaretinden dönüşü Çin'de Budizm alanında önemli değişikliklerin meydana gelmesine sebep oldu.

840 yılında Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine bozkırda tarihin akışı değişti. Bundan sonra Moğolistan'da Türk kökenli halklar tarafından büyük devletler kurulmamıştır. Türk tarihinin ağırlık merkezi Ön Asya'ya doğru kaydı, her iki taraf birbirinden uzaklaştı. Türkler batıda farklı kaderlerini yaşarken Çin'de de hanedanlar, büyük imparatorluklar birbirini takip etti.

Sonuçta erken dönem İslâm öncesi Türk-Çin ilişkileri her iki ülke halklarının ve dünya tarihinin çok önemli bir bölümüdür. Ancak, biz bu ilişkileri Çinlilerin tuttuğu kayıtlar sayesinde öğrenebiliyoruz. Her dönemde yoğunlaşan ekonomik ilişkiler toplumları etkilemiştir. Ama esas etkilenme kültürel alanda gerçekleşmiştir. Kültürel etkilenmenin izleri günümüze kadar ulaşmayı başardı. Çok renkli ve her yönüyle 11. yüzyıl öncesi gelişmiş olan Türk-Çin ilişkiler yumağının günümüzde Türk ve Çin toplumlarının birbirine yaklaşmasına çok katkı sağlayacağını düşünüyorum.

ÇİN BAŞKENTİNDE İDAM EDİLEN 54 TÜRK BEYİ

II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığa kavuşması üç aşamalı isyandan sonra gerçekleşmiştir. İlk isyanın liderleri üzerlerine gönderilen Çin ordularını mağlup etmelerine rağmen kendi aralarında anlaşamamışlar, Çinlilerin kurdukları tuzaklara düşmüşlerdi. Neticede kağan adayı yenilerek kesik başı Çin başkenti Ch'ang-an'a götürülmüştür. İkinci isyan ise daha dramatik sonuçlanmıştır. Bağımsızlık taraftarı liderler kendileri ile birlikte hareket eden Türk halkı ile kıtlık yüzünden açlık çekmeye başlamış, yine de mücadeleyi bırakmamışlardı. Nihayet onları yenemeyeceğini anlayan Çinli kumandan P'ei Hsing-chien, teslim oldukları takdirde öldürülmeyeceklerine dair söz verince açlık sıkıntısı içindeki Türkler teslim oldular. Verdikleri sözde durmayan Çinliler onların elli dört beyini başkentleri Ch'ang-an'ın 'Doğu Pazarı'nda idam ettiler.

Doğu Gök Türk Devleti 630 yılında kağanı İl'in (Chie-li) Çinlilere esir düşmesiyle bağımsızlığını kaybetmiş, 51 sene sürecek Çin esaret dönemi başlamıştı. Bu süreçte çok sayıda başkaldırı gerçekleşse de başarıya ulaşamadı. 648'de Çin'deki T'ang hanedanının Türk ülkesinin doğu tarafındaki hâkimiyeti daha da pekişti. Üstelik Gök Türk hanedan üyelerinden başka bütün boylar T'ang imparatorunun gücünü kabul etmek durumunda kalmıştı. Bundan sonra yaklaşık 20 yıl kuzeyden T'ang ülkesine akın yapılmadığını bizzat Çin kaynakları bildirmektedir.

Buna rağmen Türk kökenli topluluklar arasında bağımsızlık ateşinin hiç sönmediği 679'da patlak veren olaylar ve sonrasında açıkça görülmektedir. İsyanları bastırmakta zorlanan Çinliler, Türkler arasında ekonomik sıkıntı ve kıtlık çıkmasını fırsat bilmiş; teslim oldukları takdirde affedecekleri sözünü vermişlerdi. Ancak, teslimiyet sonrası başkentleri Ch'ang-an'ın doğu pazarında 54 Türk beyini idam ederek hayatlarına son verdiler.

Aslında Türkler üzerindeki Çin tahakkümüne karşı ilk isyan 679 kışında başladı. A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng chih isimli iki lider kendilerine bağlı olan boylarla birlikte ayaklanma teşebbüsünü gerçekleştirdiler. Adları geçen liderler esir Türkleri kontrol etmek için 648 yılı sonrası düzenlemelerle kurulan Ch'an-yü Büyük Genel Askerî Valiliğinde[1] görevliydiler. Onların ilk yaptıkları iş Gök Türk hanedanı soyundan gelen bir kağan adayı bulmak oldu. A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan ilan ettiler.[2] Arkasından Çin hâkimiyetine karşı bağımsızlık savaşı başladı. Söz konusu büyük genel askerî valiliğe dahil yirmi dört bölgenin reisleri hep birlikte ayaklanan liderlere iştirak ettiler. Kaynaklarda bildirildiğine göre her bir Türk kabilesi bulunduğu yerde isyan etmişti.[3] Bu durum Çin açısından 648 yılı sonrası Gök Türk hanedanından olmayan diğer Türk boylarını kendine bağlama projesinin sona erdiğini gösteriyordu. Neticede bağımsızlık savaşına katılanların sayısı yüz bine ulaştı. Kısa bir süre içerisinde çok

1 Aslında önce Yün-chung askerî valiliği olarak kurulmuştu. 664 yılında Hun İmparatorluğu hükümdarlarının unvanı Ch'an-yü'ye atfen Ch'an-yü Tu-hu-fu'luğu yani askerî valiliği adını aldı. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara, 2012, s. 233.

2 *Chiu T'ang Shu* (CTS) 194A, s. 5166; *Hsin T'ang Shu* (HTS) 215A, s. 6042; *Tsu-chih T'ung-chien* (TCTC) 202, s. 6392; *T'ung Tien* (TT) 198, 1073b. Konuyla ilgili orijinal Çin kaynaklarının tanıtımı için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Ankara, 2012, s. 2-5.

3 Bu dönemde Orta Asya'da yaşan Türk boylarının coğrafi dağılımları için bkz. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004, s. 48-130.

geniş alana yayılması, bütün Gök Türk şeflerinin destek vermesi, bu bağımsızlık hareketinin uzun süredir planlandığını ve organize olduğunu göstermektedir.

İsyanın başlayıp çok çabuk gelişmesi T'ang imparatoru Kao-tsung'u çok şaşırtmıştı. Bastırmak için derhal büyük bir ordu hazırlamaya girişti. Bağımsızlık savaşının başladığı valiliğin vali yardımcısı Hsiao Ssu-ye'yi başkumandan tayin etti.[4] Hua Ta-chih ve Li Ching-chia isimli generaller emrindeki bir başka ordu ona takviye maksadıyla gönderildi. Kaynakların ifadesine göre Gök Türklerle savaş için yola çıkan bu ordu kendine fazla güveniyordu. Dolayısıyla fazla hazırlık yapılmadığı bildirilmektedir. Aynı sıralarda hava çok soğuktu. Kuzeyin soğuk iklimine alışık olmayan Çinli askerlerin derileri çatlıyordu. Gök Türkler, Çin ordusunun hareketlerini yakından takip ettiklerinden bu fırsatı kaçırmadılar. Çinli kumandanların ummadıkları bir anda hücuma geçip, Çin ordusunu çok ağır bozguna uğrattılar. On binden fazla Çinli asker öldürülürken başkumandan Hsiao Ssu-ye kendisine bağlı birlikler ile savaş meydanından kaçtı. Diğer iki general ise zorlukla Çin kontrolündeki bölgelere sığınabildiler. İmparator, bu ağır mağlubiyete çok kızdı. Hsiao Ssu-ye'yi bugün Kuang-hsi eyaletindeki Kui-lin bölgesindeki Kui chou'ya sürgüne gönderdi. Diğer generaller Hua Ta-chih ve Li Ching-chia görevlerinden azledildiler.[5]

Karşı taarruza geçen Gök Türkler, Ting-chou'ya kadar uzandılar. Buranın valisi Prens Huo (Li Yüan-kui), Gök Türkler önünde duramayacağını ve şehri savunamayacağını anlayınca bir hile yoluna gitti. Şehrin kapılarını açtırdı ve bayraklarını saklattırdı. Bu durumu görünce şüphelenen Gök Türkler şehirde bir tuzak olabileceğini düşünerek girmediler ve geri çekildiler.[6] Uğranılan

4 *CTS* 63, s. 2405, 2106; *HTS* 101, s. 3952.

5 *HTS* 215A, s. 6043; *CTS*'de bu bilgi kaydedilmemiştir.

6 CTS 64, s. 2429; *HTS* 79, s. 3553; *TCTC* 202, s. 6392.

bu beklenmedik ağır mağlubiyet Çin imparatorunu yeni tedbirler almaya sevk etti. General Ts'ao Huai-sun, Chin-hsing'de (Ho-pei), General Ts'ui Hsien, Chiang ve Lung-men'da (Çahar)[7] mevzilendirildiler. Gök Türk harekâtı doğuya doğru kayıyordu. Ayrıca, onlar kendilerinin eski tâbileri olan Moğol asıllı Kıtan ve Hsi'leri de kendileriyle birlikte savaşmaları için ikna ettiler. Böylece, Çin'in kuzeydoğu sınırları da tehlike içine düştü. Ancak, Moğol boylarının isyanı Çinli kumandanlar Chou Tao-wu ve T'ang Hsiu-ching tarafından kolaylıkla bastırıldı. Gök Türk tehlikesinin büyümesi üzerine Çin imparatoru Sung Dağı'ndaki[8] kutsal törene gitme işinden vazgeçti.[9]

Neticede Çin'de büyük askerî hazırlıklar başlatılmıştı. Hazırlanan Çin ordusunun toplam asker sayısı üç yüz bini bulmuştu. Günümüzdeki Sui-yüan eyaletinin Kui-sui şehrinde bulunan Hei-shan'a kadar uzanan P'ei Hsing-chien Gök Türk ordusunu mağlup ettiği gibi önemli liderlerinden A-shih-te Feng-chih'yi esir etti. Bu yenilgi üzerine Gök Türkler arasında karışıklık çıktı. A-shih-na Ni-shu-fu kendi maiyetindekiler tarafından öldürülüp başı Çin'e getirildi.[10] Böylece birinci ayaklanma başarısız bir şekilde sonra eriyordu.

681 yılında da A-shih-te Wen-fu ve boyu yeni bir kağan arayışına girdi. Çok geçmeden Gök Türk hanedanından A-shih-na Fu-nien'i kağan seçtiler. Akabinde Yüan ve Ch'ing bölgeleri (Kansu'da Ching-yang-hsien) Gök Türk hücumlarına maruz kaldı. Artık Çin hâkimiyetine karşı Gök Türkler arasında kesin kitlesel bir baş kaldırı olduğu anlaşılmaktadır. İsyanlar yayıldıkları bölgelerde durmak bilmiyordu. Li Chih shih, imparator Kao-tsung'un emriyle Ching bölgesinde mevzilendirildi.

7 *HTS* 215A aynı yer; *TCTC* 202, aynı yer.

8 *TCTC* 202, s. 6393.

9 Ho-nan'da Ten-feng-hsien'de bulunmaktadır.

10 *CTS* 64, s. 2801 vd.; *HTS* 108, s. 4086 vd.; *CTS* 83, s. 2784-2785, *HTS* 215A, s. 6043.

P'ei Hsing-chien'e eski başarısından dolayı tekrar başkumandanlık verildi. General Ts'ao Huai-sun ile You-chou askerî valisi Li Wen-chien ona yardımcı tayin edilmişlerdi. Çin ordusu yola çıkmadan önce casusları harekete geçirdiler. Kendi yardımcısı Tou İ-chao ile birlikte Çin ordusuna öncülük eden Ts'ao Huai-sun'a casuslar haber getirdi. Onların bildirdiğine göre A-shih-na Funien ile A-shih-te Wen-fu, Karakum'un kuzeyinde bulunuyordu. Çok ağır bir kıtlık içinde idiler.[11] Yanlarında az sayıda asker vardı. Herhangi bir yerde eğlenmeden doğru oraya gidilirse kolayca yakalanabilirlerdi. Ts'ao Huai-sun, casusların raporları doğrultusunda harekete geçmeye karar verdi. Zayıf ve yorgun askerlerini, diğer ağırlıklarını Hu-lu-o'o Gölü'nün yakınlarına bıraktı. Hafif süvarileriyle yola çıktı ise de kimseyle karşılaşmadı. Daha önce yıkılan Sir Tarduşların arta kalanları ile karşılaştı ve onları teslim aldı. Dağınık vaziyetteki Sir Tarduş kabileleri bu sırada A-shih-na Fu-nien'in bağımsızlık hareketini duymuşlar ve ona katılmak üzere yola çıkmışlardı. Gök Türk liderlerini bulamayan Çinli kumandan Çin Seddi'ne geri dönmek üzere yola çıktı. Neticede Çin Seddi'nin kuzeyinde A-shih-te Wen-fu'ya rastladı. Her iki ordu arasında derhal savaş çıktı ise de bir sonuç alınamadı.

Heng-shui (bugün Shan-hsi'de Feng-hsiang'da) Nehri'ne gelindiğinde Ts'ao Huai-sun bu sefer A-shih-na Fu-nien ile karşılaşma fırsatı buldu. Emrindeki Tou İ-chao, Li Wen-t'ung ve Liu Ching-t'ung gibi dört general ile bağımsızlığını henüz ilan etmiş olan Fu-nien'e saldırdı. Karşılaştıklarının ertesi günü Çin ordularına karşı hücum düzenleyen Fu-nien onların dört ordusunu aynı anda bozmayı başardı. Ts'ao Huai-sun ve diğer generaller savaş meydanından kaçmış, sayısız Çinli asker ölmüştü. Daha sonra arta kalıp dağılan askerlerini toplayan Ts'ao Huai-sun, onların zorla topladıkları altınlar, ipekli kumaşlar ile A-shih-na Fu-nien'i etkiledi ve ikisi karşılıklı barış yaptı. Anlaşma sağlandıktan

11 *HTS* 215A, s. 6043.

sonra Fu-nien kuzeye doğru çekilince Ts'ao Huai-sun Çin'e geri dönebildi. Başkente başarısız bir hâlde geldikten sonra güney eyaletlerinden birine sürgüne gönderildi.

Başkumandan P'ei Hsing-chien, Tai-chou ile Hsin-k'ou arasındaki Yen-men-kuan geçidini tutmuştu. Böylece Fu-nien ile Wen-fu arasındaki irtibat kesildi. P'ei Hsing-chien, üç-dört ay gibi çok kısa sürede bütün Kuzey Çin'i karıştırarak isyan eden *İkinci Gök Türk İstiklal teşebbüsünü* yenemeyeceğini anlamıştı. Dolayısıyla soğuk savaş taktikleri uygulamaya başladı. Yaptığı kurnazca planlar sayesinde A-shih-te Wen-fu ile A-shih-na Fu-nien'in arasını açtı. Wen-fu ani bir hücumla Fu-nien'i mağlup etti. Fu-nien yediği ağır darbe sonrası ordusunu bırakıp Yün-chung'a sığındı. Bu sırada çok fazla asker öldüğü için kuvveti azalmıştı. Chin-ya-shan'da (Altın Otağ Dağı) levazımatını ve ailesini bırakarak, hafif süvarileri yanına aldı. Hedefi az sayıdaki ordusunu sadece süvarilerden teşkil edip kalabalık fakat ağır Ts'ao Huai-sun kumandasındaki Çin ordusunu yenmek idi. Ani bir darbe vurmayı planlayarak onu aramaya başladı. Bu esnada P'ei Hsing-chien, yardımcıları Ho Chia-mi'yi T'ung-hang-tao yolundan, Ch'eng Wu-t'ing'i de Shih-ti-tao yolundan göndererek, Fu-nien'in karargâh kurduğu yeri ele geçirip erzaklarını aldı. Fu-nien işte tam bu sırada Ts'ao Huai-sun ile anlaşıp geri çekilmişti. Döndüğünde erzakları ve ailesini bıraktığı yerde bulamadı. Ayrıca askerlerinin çoğu hastalanmıştı. Kuzeye doğru giderek Hsi-sha'ya yerleşti. Pei Hsing-chien burada da gönderdiği Liu Cging-t'ung ve Ch'en Wu ile Fu-nien'i sıkıştırdı. Zor durumda kaldığını anlayan Fu-nien, P'ei Hsing-chien'e Çin'e teslim olmak istediğini bildirdi. Fakat Çin ordusunun Hsi-sha'ya gelemeyeceğini düşünerek hazırlık yapmamıştı. Daha sonra Wen-fu'yu da yanına alarak başka bir yoldan P'ei Hsing-chien'e teslim oldu. Sonra başkent Ch'ang-an'a getirildiler.

P'ei Hsing-chien, A-shih-na Fu-nien'e teslim olmadan önce idam edilmeyeceği konusunda söz vermişti. Bundan dolayı içinde bulunduğu şartların zorluğunu göz önüne alan Fu-nien savaşmadan teslim olmuştu. Fakat Çinliler verdikleri sözde durmadılar ve onunla birlikte ileri gelen Gök Türk şeflerinden elli dört kişiyi başkentlerinin doğu pazarında idam ettiler. P'ei Yen isimli bir vezir imparatoru etkileyerek öldürülmelerini sağlamıştı.[12]

İkinci isyan teşebbüsünün de başarısız olması Gök Türklerin arasında bağımsızlık ateşini söndürmedi. Aksine daha da arttırdı. Nitekim kısa süre sonra İlteriş Kutlug ileri atıldı ve daha stratejik davranarak Çin hâkimiyet alanının dışında Moğolistan'a giderek orada hedefe ulaştı (682). Ötüken'de bağımsız II. Gök Türk Devleti'ni kurduğu gibi tahtta kaldığı 10 yıl içinde Çin'deki esir Türkleri kurtardı.

12 *HTS* 215A, s. 6043; *CTS* 194A, s. 5166; *TT* 198, 1073b; *CTS* 64 , 2801 vd.; *HTS* 108, s. 40486 vd.; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara, 2012, s. 245.

ÇİNLİ DİPLOMAT CH'ANG SUN-SHENG'IN GÖK TÜRKLERİ BÖLMEK İÇİN HAZIRLADIĞI RAPOR

Türkçe yazılmış kitabeler dışında en mühim kaynakları Çince olan Gök Türk tarihinin, Türk adının ilk defa devlet ismi şeklinde kullanılması sebebiyle tarihimizde seçkin bir yeri bulunmaktadır. Ancak İslâm öncesi dönemde Orta Asya'da kurulan diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türk tarihinin de Türkçe kaynakları, yetersiz olduğundan bu devrenin teferruatı Çin tarihi kaynaklarındadır. Eğer Çince yazılı tarihî belgeler mevcut olmasaydı, Gök Türkler ve İslâm öncesi dönemde kurulan diğer Türk devletlerinin tarihini öğrenmemiz çok zor ve az olurdu. Gök Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının başında hiç şüphesiz hanedanların yıllıkları gelmektedir. Ansiklopedik ve kronolojik nitelikteki eserler bunu takip etmektedir.[1] Yıllıklar muhteva bakımından en geniş eserlerdir. Bunlardan önce Pen-chi adı verileri imparatorlar bölümlerinin kayıtları tutuldu. Bu kayıtlar imparatorların şahsiyetlerinden ve gelişen siyasî olaylardan kısaca bilgi verirler. Arkasından imparatoriçe ve önem sırasına göre

1 Bazı Çin yıllıkları ve diğer tarihî kaynakların tanıtımı için bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları* (çev. Nimet Uluğ), Ankara, 1942, s. 251-259; Liu Mao-tsai, *Die Chinesschen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, I. Jiesbaden, 1958, s. 473-483; T'ang Ch'i, "Türk Tarihine ait Çin Kaynakları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 2, 1971, s. 181-210; Gülçin Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, 1972, s. 172-174; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler (542-630)*, (İ.Ü. Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1991, s. VII-XIII.

diğer devlet adamlarının, âlimlerin, sanatçıların biyografileri de yer alır. Bazı yıllıklarda müzik, coğrafya, seramoni vb. bölümler vardır. Söz konusu bölümler yıllıklara göre değişik sıralama almışlardır. Bütün yıllıkların sonlarında yer alan yabancılara ait bölümler ise Türk tarihini en çok ilgilendiren kısımlardır. Çünkü buralarda müstakil kaydedilmiş yabancı kavimler hakkındaki metinlerde soy kütükleri, kabilelerin doğuşu ve gelişmeleri, devletlerinin kuruluşu, teşkilatı, sosyal yapısı ve kültürü anlatılmaktadır. Kısacası bunlarda Çinli olmayan kavimlere dair derli toplu bilgi bir araya getirilmiştir. Ancak söz konusu yabancı kavimler bölümlerinde bulunmayan daha zengin vesikalar şahıs biyografilerinde toplanmıştır. Çünkü şahıs biyografilerindeki bilgiler ayrıntı açısından yabancı kavim bölümlerinden daha geniştir. Bunun sebebi ilgili şahısların (savaş, elçilik vb. olaylarla) söz konusu yabancı kavimlerle direkt temasa geçmiş olmaları ve neticede imparatorlarına rapor vermeleridir. Bu yüzden şahıs biyografileri hem imparatorluk (pen-chi), hem de yabancı kavim (yerine ve zamanına göre değişik isimler: Ti, Jung, İ, Pei Ti, Hsi Jung, İ-yü, Hsi-yü, Nan Man vb. başlıklar adı altında zikredilirler) bölümlerinden bilgi bakımından daha zengindirler.

Diğer taraflarda yazılmayan hadiseler konuyla ilgili şahsın biyografisinde mutlaka yazılır. Mesela 581-617 yıllarına ait Gök Türk tarihine ait bilgilerin en geniş içeriğe sahip olan Ch'ang Sun-sheng ve P'ei Chü[2] isimli Çin devlet adamlarının biyografilerinde mevcuttur. Bu devirde meydana gelen olayların çoğu özellikle raporlar Gök Türk bölümlerinde kaydedilmemiş, konuyla ilgili şahısların biyografilerinde yazılmıştır. 580 yılında

2 P' ei Chü'nün biyografisinin metinleri *Suei Shu* 67, s. 1577-1586, *Pei Shih* 38, s. 1377-1387 ve *Hsin T' ang Shu* 100, s. 393-394'te bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Bahaeddin Ögel, "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 1945, s. 62-87; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk-Çin İlişkileri* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1988, s. 69-84.

Ch'ien-chin (Bin Altın) prensesin gelin gelişi sırasında elçilik heyeti başkanına yardımcı olarak Gök Türk ülkesine gelen Ch'ang Sun-sheng, 609 yılında ölümüne kadar Çin-Gök Türk ilişkilerine yön vermiştir. Birbiri ardına hazırladığı raporları Suei imparatoruna sunan Ch'ang Sun-sheng, Gök Türk ülkesini tanımanın avantajlarını çok iyi kullanmıştır. Biyografisinde mükemmel bir nişancı olarak tanıtılan Ch'ang Sun-sheng, Gök Türkler nezdinde gövde gösterisi yapmak için Çinliler tarafından özellikle seçilmişti. Askerliğe ve nişancılığa çok düşkün olan Gök Türkler, onu çok sevmişler ve kendisiyle yakınlık kurmuşlardır. Bu yakınlığın neticesinde çıkılan av seyahatlerinde Gök Türk ülkesinin coğrafi durumunu, askerî gücünü öğrendikten başka Çinliler için en önemli noktanın farkına vardı. Bu nokta Gök Türk hanedan üyeleri arasında büyük bir anlaşmazlık olması idi. Bunu farkeden Ch'ang Sun-sheng, daha sonra devamlı anlaşmazlığı körüklemiş ve 582 yılında Kore'den Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan I. Gök Türk Devleti'ne bağlı Türk ve Moğol kabilelerinin isyan etmelerini teşvik etmişti. Aşağıda verilen tercümede de görüleceği üzere adı geçen diplomat 609 yılında ölümüne kadar Gök Türklerle ilişkilerde Suei İmparatoru'nu yönlendiren bir numaralı kişi oldu. Çin imparatorları onun fikrini alıp ona göre yeni politika uygulardı. Nitekim onun ölümünden sonra Suei hanedanının Gök Türkler üzerindeki siyasî üstünlüğünü kaybetmesi, 615 yılında İmparator Yang'ın Gök Türk Kağanı Shih-pi tarafından kuşatılınca o sıkıntılı anında "şimdi Ch'ang Sun-sheng memurum olsaydı, Gök Türkler buraya kadar gelemezdi" diyerek iç çekmesi onun başardığı büyük işlerin önemini göstermektedir. Bu itibarla Ch'ang Sun-sheng'ın biyografisi Gök Türk tarihi için çok zengin vesikalar içerir. Hiçbir yerde bulunmayan vesikaların, raporların kopyaları onun biyografisine alınmıştır. Hepsi Türk tarihi için çok değerli belgelerdir, Pei Shih'da kayıtlı[3] biyografide

3 *Pei Shih* 22, s. 817-823. Ch'ang Sun-sheng'ın bu biyografisi Suei Shu'daki metne nazaran daha özettir. Özellikle onun hazırladığı raporların çoğu

raporlar özet olarak alınmıştır. Az da olsa hatalı bilgiler bulunur. Dolasıyla Suei Shu'daki metin daha değerlidir. Liu Mao-tsai da Suei Shu'daki biyografiyi tercih edip eserinde tercümesini vermiştir.[4] Ancak Pei Shih'daki metinle mukayese etmemiştir. Ayrıca unvan, isim ve yer adlarının hepsini açıklamamıştır.

Biz bu makalemizde yukarıda Türk tarihi için önemini açıkladığımız Çinli diplomat Ch'ang Sun-sheng'ın Gök Türkleri bölmek ve Çin'in hâkimiyeti altına almak için hazırladığı plan ve raporlardan oluşan Suei Shu 51'de kayıtlı biyografisini Türkçeye tercüme edip metinde geçen gerekli isim ve unvanları açıklamaya çalıştık. Metin: "... İmparator Hsüan zamanında[5] Gök Türk Kağanı She-t'u[6] bir Chou prensesiyle evlenme teklifinde bulunduğunda Chao prensi Chao'nun kızının gelin olarak Gök Türklere gönderilmesi kabul edildi. Bundan sonra Chou'lar ve kağan her yerde birbirlerini övmeye başladılar. Fevkalade yiğit ve cesur kişilerden oluşan kalabalık bir elçi heyeti seçildi. Sheng, Ju-nan[7] bölgesi memuru olan Yü-wen Sheng-ch'ing'e Ch'ien-chin prensesin

kaydedilmemiştir. 818. sayfada 11. satırın başındaki "birkaç yıl" ifadesi aslında Suei Shu'da yazıldığı gibi "bir kaç ay" olmalıdır. Yine metinde bazen eksik bilgilere rastlanmaktadır. Dolayısıyla Suei Shu 51, s. 1329-1336'da kayıtlı metin birinci derecede önem kazanmaktadır.

4 Bkz. Liu, *a.g.e.*, I, s. 96-110.

5 Kuzey Chou hanedanının IV. İmparatoru 578-580 yılları arasında hüküm sürdü.

6 Ch'ang Sun-sheng'in biyografisinde bu hususta hata vardır. Aslında Sh'e-t'u değil T'a-po (Taspar) (572-581) olmalıdır. Gök Türklerin, Kuzey Chi'i hanedanının yıkılmasından sonra onların arta kalan prensini Taspar Kağan'ın desteklemekten vazgeçmesini sağlamak maksadıyla Chou Hanedanı prenses Ch'ien-chin'i gelin olarak gönderdi. Ayrıca bkz. Chou Shu 50, s. 910; Liu, II, s. 553; Taşağıl, *Gök-Türkler (542-630)*, s. 45 vd. She-t'u, İşbara (Sha- po-lü), Shih-po-lo Kağan'ın kağan olmadan önceki ismidir. O daha kağan olmadan önce Sheng, onu tanıdığı için metinde bu isimle anılmaktadır. Taspar Kağan, onu Er-fu unvanıyla devletin doğu tarafına tayin etti.

7 Ju-nan, günümüzde Ho-nan'daki Ju-nan kasabasının 60 km güneydoğusunda bulunmaktadır. Han Hanedanı zamanında (M.Ö. 206, M.S. 23) ilk defa tesis edilmiş, diğer hanedanlar zamanında değişik isimler almıştı.

Gök Türklerin merkezine götürülme işinde yardımcı tayin edildi. Bunlar beraberce kağanın otağına vardılar. Heyettekilerin sayısı birkaç yüz kişi idi. Kağan çoğunu selamlayıp sadece Sheng'ı görünce ona yakınlık gösterdi.[8] Takip eden süreçte ava davet edildi. Yıl sonuna kadar beraberce avda kalıyorlardı. Bir defasında kağan iki av kuşu üzerinde Sheng'ın avcılığını tecrübe etti. Kuşlar uçtular ve ete saldırdılar. Sonra Sheng'a iki ok vererek 'nişan al' dedi. Sheng eğri yayı[9] alıp gererek oku attı. Et için mücadele eden iki kuşu da vurdu. Böylece bir atışla iki işi başardı. Kağan bundan çok hoşlandı; kardeşlerine, oğullarına ve akrabalarına, diğer önemli adamlarına Sheng ile dostluk kurmalarını emrederek, onunla yakından ilgilenip ok atmasını öğrenmelerini istedi.[10] Kardeşi Ch'u-lo-hou'nun[11] unvanı T'u-li Şad idi.[12] Bu şad özellikle halkın gönlünü kazandı. Bu sebeple She-t'u (İşbara) tarafından kıskanıldı. She-t'u kalbinde gizli kin besliyordu. Kardeşine karşı gizlice Sheng ile anlaştı. Sheng, çıktıkları av seyahatinde dağları dereleri gezerek Gök Türklerin gücünü kuvvetini öğrendi. Gök Türk ülkesinde olan biten her şeyin iç yüzünü anlamıştı.

---

8 Doğu tarafının idarecisi olması hasebiyle elçilik heyetinin ilk önce She-t'u ile karşılaşmış bulunması mümkündür. Diğer taraftan She-t'u'nun ondan hemen hoşlanıp seçmesi, Sheng'ın nişancılık özelliğinin daha önceden Gök Türkler tarafından bilindiğini göstermektedir. Bu da bize güçlü zamanında olan I. Gök Türk Devleti'nin istihbaratının iyi olduğu konusunda fikir verebilir.

9 Bilindiği gibi "eğri yay" eski Türklerde kullanılan en önemli silah idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 273.

10 Çin kaynakları tarafından genellikle usta nişancı olarak tanıtılan Gök Türklerin nişancılığı Çinliden öğrenmesi gariptir. Aslında burada Ch'ang Sun-sheng'ın nişancılıktaki fevkalade ustalığı vurgulanmak istenmiş olmalıdır.

11 Ch'u-lo-hou, Bağa Kağan'ın (587-588) ilk ismidir. Kendisi İşbara Kağan'ın kardeşi yani Kara Kağan'ın oğlu idi.

12 Şad, Gök Türk devlet hiyerarşisinde kağan, yabgudan sonra gelen üçüncü büyük unvandır. Daha çok kanat idarecisi ve ordu kumandanı olarak görünmektedir. Bu unvanın anlam ve tarihî gelişimi için bkz. A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Askeri-İdari Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, s. 33-35; Bahaeddin Ögel, "Über die alttürkishe shad (sübaschı)-Würde", *Central Asiatic Journal*, VD3, 1, 1963, s. 29 vd.

Suei İmparatoru Kao-tsu (Wen)[13] daha imparator olmadan önce şansölyelik yaptığı zaman Sheng durumu ona anlattı. Dolayısıyla çok memnun olan İmparator ona Ch'e-tou-wei[14] unvanını tevcih etti. K'ai-huang[15] saltanat devresinin birinci yılında (581) İşbara dedi ki; "Biz Chou hanedanıyla evlilik yolu ile akrabayız. Şimdi Suei memuru Chou'lara isyan ederek istiklalini ilan etti ve kontrol altına alınamadı. Bu duruma çok üzülen hatunumun yüzüne nasıl bakabilirim?" Sonra bu sebeple Kao Pao-ning'i[16] yanına alarak Lin-yü[17] garnizonunu işgal etti. Bütün boylarını toplayarak hep beraber güneye saldırma planları yapıyordu, imparator tahta henüz yeni çıkmış olduğu için çok korktu, hemen Çin Seddi'ni tamir ettirdi ve kuzey sınırlara asker yığmaya başladı. Gizlice generallerinden Shou'ya, You-chou'ya,[18] Yü Ch'ing-tse'ya da Ping-chou'yu[19] savunmalarını emretti. Bu arada kendisi savunma için on binlerce askeri sınırlara yığarak hazırlandı. Sheng, önceden beri She-t'u'nun (İşbara) Tien-chüe,[20] A-p'o,[21] Ch'u-lo-hou ve amcaları, yeğenlerinin, kardeşlerinin her birinin bir tarafta askerî

13 Suei hanedanının kurucusu olan bu imparator, 605 yılına kadar tahtta kalmıştı.

14 Ch'e-tou-wei: Araba sevk etme memuru anlamına gelmektedir.

15 581-601 yılları arasına tekabül eden Suei Hanedanı saltanat devresinin adıdır.

16 Kao Pao-ning, eski Kuzey Ch'i (550-577) hanedanının son prensidir. Devleti yıkılmadan önce Ying eyaleti askerî valiliği yapıyordu. Kuzey Ch'i Devleti Chou'lar tarafından yıkıldıktan sonra 577 yılında Gök Türklere bağlandı. Bkz. Suei Shu 84, s. 1865; Pei Shih 99, s. 3291; Tsu-chih T'ung-chien 175, s. 5450; Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 58.

17 Lin-yü isimli mevkii Han Hanedanı zamanında kuruldu. Bugün Ning-liao'da Shen-yang kasabasında batı sınırlarına yakın bir yerdedir.

18 You-chou: Yani Yolu eyaletinin merkezi bugün Ho-pei eyaletinin Ta-hsing vilayetindedir.

19 Ping-chou: Ping eyaletinin merkezi bugün Shan-hsi'de Tai-yüan.

20 Tardu'nun Çin kaynaklarındaki isimlerinden birisidir. Diğer isimleri Ta-tou (Tardu) ve Pu-chia (Bilge veya Bögü) idi.

21 Milletin itirazı üzerine kağan olamayan Ta-lo-pien, ülkenin kuzey taraflarına, Baykal Gölü civarına çekildi ve kendi kendine bu unvanı aldı. Bkz. *Suei Shu* 84, s. 1865; *Pei Shih* 99, s. 3291.

bakımdan kendilerini kuvvetlendirdiklerini biliyordu. Hepsi kağan unvanını taşıyordu.[22] Gök Türkler bu sırada dört ayrı kağanlık hâlinde idiler, içlerinde kıskançlık ve şüphe vardı. Fakat dışarıya karşı tek vücut oluyorlardı. Onları kılıç kullanarak yenmek zordu.

Ancak, içeriden bölmek çok daha kolay idi. Bu sebepten dolayı imparatora sunduğu raporda Sheng şöyle dedi: "Bendeniz duydu ki; (Gök Türkler) hızla felakete sürükleniyorlar, siyasetimize aynen devam etmeliyiz. Tanrının verdiği fırsatlar ile kutsal insanlar onun hizmetinde başarılı olurlar. İmparatora tâbi yüz kralın sonuncusu olarak onlar (Gök Türkler) bin yıl hâkimiyet altına alınsalar, bu süre içinde Çin emniyette olur. Yabancıların diken batırmaları arttığında[23] onları itaate almaya giden kumandanlar mağlup olarak bir tarafa atıldılar. Sonra Gök Türkler saldırıya geçerek sınırlara tecavüz ettiler. En doğrusu bunları cezalandırmak, yavaş yavaş karışıklığa düşürmektir. Çok uzun zamanın planlarını yapmalıyız. Kötü olayları teferruatıyla hatırlamalıyız. İyi ve kötü şans, alçak gönüllülük neticesinde tevazu göstermeliyiz. Chou'ların[24] son zamanlarında bendeniz elçilik vazifesi sırasında mahcup düşmüştü. Hsiung-nu'lar gizliliğe çok önem vererek olup biten bütün gerçekleri biliyorlardı.[25] Tien-chüe sebebiyle She-t'u (İşbara) dışarıya karşı güçlü bir görüntü verirken, içeride ise çok yalnızdı ve ülkesi içindeki çatlakları gizlemeye

22 Taspar Kağan, hükümdar olduktan sonra ağabeyi ve devletin ikinci kağanı Kara'nın oğlu She-t'u'yu Er-fu Kağan olarak doğu tarafına kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü'yü (Pu-li) batı tarafına kağan tayin etti. T'ung Tien, 197, 106 (1936 Shang-hai baskısı).

23 "Diken batırma" deyimi, burada Türklerin ve diğer kuzeyli kavimlerin kuvvetlenip, Çin'e tecavüz etmeleri anlamında kullanılmış olmalıdır.

24 Ch'ang Sun-sheng, Chou hanedanının son zamanında Gök Türkler kuvvetli iken onların nezdine gitti. O zaman Gök Türk kağanı Taspar Çinli heyete çok kibirli davrandı. Şimdi onu hatırlatmaktadır.

25 Hsiung'nular (Büyük Hun İmparatorluğu) çok kuvvetli bir devlet olarak Çin tarihinde derin tesirler bırakmışlardır. Yüzyıllar sonra Çin tarihçileri ve devlet adamları kuzeylilerle olan münasebetlerde sık sık Hun dönemini hatırlatarak misaller vermektedir.

çalışıyordu.[26] Duygularını dışarıya vurduğunda kendi ülkesinde kendi milletiyle savaşması gerekecekti. Üstelik Ch'u-lo-hou vardı ki; She-t'u'nun kardeşi olmakla beraber çok kurnaz ve güçlü idi. Çeşitli yollardan halkın sevgisini kazandı. Millet onu çok sevdiği için She-t'u kendini emniyette hissetmiyor, ayak izleri ile çatlağı kapamaya çalışıyor; aslında içinde korku ve şüphe vardı. Diğer taraftan A-p'o (Ta-lo-pien) baş kemirgen idi ve sınırları onun toprakları arasında bulunuyordu.[27] Bu da She-t'u'yu korkutuyordu. She-t'u, onun (A-p'o) halkını kendi tarafına çekerek kuvvetlendi. Bu şekilde kalbindeki korku dağıldı. Şimdi uzakla işbirliği yakınla savaş daha uygundur.[28] Kuvvetlilerle ayrılınsın (güçlü olanlardan uzaklaşılıp) zayıflarla işbirliği tesis edilsin, Tien-chüe (Tardu) ile elçi teatisinde bulunarak A-p'o'ya karşı ittifak teklif edilsin, sonra (İşbara) idaresi altındaki kuvvetleri toplayarak doğu bölgelerini korumaya çalışacaktır. Ayrıca Ch'u-lo-hou'yu kendi tarafımıza çekelim ve Moğol kabilesi Hsi'lere[29] dahi elçi gönderelim. Böylece She-t'u'nun idaresindeki halk bölünür, batı tarafıyla savaşa hazırlanır.[30] Başından ayağına kadar kıskançlık ile dolar, neredeyse kalbi durur. Onlarca yıl sonra cezalandırılır ve ülkesi boşaldığı için çok kolay yıkılabilir". İmparator, Sheng'ın gösterdiği bu hizmetten çok memnun oldu. Daha sonra onu saraya çağırdı ve özel olarak (Gök Türkler) hakkında bilgi aldı; bu sefer Sheng tekrar kendi ağzıyla durumu açıklayarak, eliyle Gök Türk ülkesindeki dağların derelerin resmini çizdi. Gerçek olanlarla olmayanları iyice belirtti. Sanki hepsini avucunun içinde imiş gibi gösterdi.

26 İşbara, memleketinde olan bütün karışıklıklara rağmen dışarıya karşı tek vücut gibi görünmek çabasında idi.

27 Baykal Gölü'nün güneyinde, yani Doğu Gök Türk ülkesi sınırları içinde idi.

28 Uzakla işbirliği ifadesiyle Tardu kastedilmektedir. Yakınla savaşla ise İşbara işaret edilmektedir.

29 Gök Türk Devleti'ne Mukan Kağan zamanında bağlanan Moğol kabileleri Hsi, K'u-mo-hsi'lerin bölümleri ve soy kütükleri için bkz. Suei Shu 84, s. 1880-1881, Pei Shih, 94, s. 3126.

30 Yani Tardu ile savaşa hazırlanır.

İmparator, Sheng'ın verdiği izahatlar karşısında hayretini gizleyemedi ve derin derin içini çekti. Onun tavsiyelerinin hepsini kabul etti. Gerekenleri yapacağını söyledi. Sonra T'ai-pu[31] unvanlı Yüan Huei'i, İ-wu[32] yoluna gönderdi. Bu elçi Gök Türklerin içinde Tardu'nun bulunduğu yere giderek[33] kurt başlı sancağı sundu.[34] Gök Türkler elçiye fazla saygı göstermediler. Fakat kurt başlı sancağın sunulmasından sonra olağanüstü güzellikte bir merasim yapıldı. Daha sonra Tardu elçi gönderdiği sırada, She't'u'nun elçisi de Suei başkentinde idi. Tardu'nun elçisi, She-t'u'nun elçisinin oturduğu yerden yükseğe oturmayı başardı. Sheng, bu başarılarından dolayı "savaş arabaları ve süvariler generalliğine" tayin edildi.[35] Sheng, Huagn-lung[36] civarına giderek Hsi, K'u-mo-hsi ve Ch'i-tan[37] kabileleriyle görüşerek onlara hediyeler sundu ve onları Gök Türklere karşı isyan etmeleri için ikna etti. Sonra Ch'u-lo-hou'nun bulunduğu yere giderek Gök Türk ülkesindeki bozukluğu daha da arttırmaya çalıştı. Ch'u-lo-hou'ya derinden saygı gösterilip, Çin'e itaati sağlandı. İkinci yılda (582) She-t'u (İşbara) dört yüz bin süvariye kumanda ederek Lan-chou'ya[38] girdi. Chou-p'an[39]

31 O devirde T'ai-p'u unvanı, imparatorun tahta çıkma merasimi ve devlet ahırı ile vasıta işleri ile meşgul olan makamdır.

32 İ-wu, Çin kaynaklarında Hami şehrinin ismidir. O devirde Çin'den Ön Asya'ya giden yol üzerinde çok önemli bir merkez idi. Tardu'nun yanına giden elçi Yüan Huei'in kendi biyografisinde (Suei Shu 46, s. 1256) söz konusu elçilik hakkında bilgi yoktur. Bu da bir bakıma tercümesini verdiğimiz metnin değerini gösteren bir başka delildir. Çünkü en iyi açıklama bu biyografidedir.

33 Tardu'nun bu sırada Hami'de (İ-wu) bulunması bu şehrin, o devirde Batı Gök Türk Devleti'ne bağlı olduğunu göstermektedir.

34 Kurt başlı sancak eski Türk devletlerinde hükümdarlık sembolü idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 256.

35 Bu şekilde siyasî açıdan Tardu'nun daha üstün olduğu vurgulanmak istenmişti. Ch'ang Sung-sheng'a verilen unvanın Çincesi 'Ch'e-ch'i chiang-chün'dür

36 Günümüzde Ch'ao-yang bölgesindedir.

37 Suei Shu 84, s. 1880-1881; Pei Shih 94, s. 3126.

38 Bugünkü Kansu idi.

39 Chou-p'an, Kansu'da bulunmaktadır.

bölgesine kadar ilerledi. Çinli General Ta-hsi Chang-ju'nun[40] ordusunu yendi. Daha güneye ilerleme planları yapıyordu. Ancak orduda olan Tardu, bunu kabul etmeyip kendine bağlı askerlerle geri döndü. Sheng, tekrar Jan-kan[41] vasıtasıyla She-t'u'ya şöyle bir mesaj iletti: T'ie-le (Töles)ler[42] ve diğer boylar isyan etti, She-t'u'ya saldırabilirdi. Bunun üzerine She-t'u endişeye kapılarak, ordusunu topladı ve Çin Seddi'nin (dışına) kuzeyine döndü. Birkaç ay sonra Gök Türkler büyük bir saldırıya giriştiler. Harekât sekiz koldan gelişmeye başladı. Çinli kumandanlar ayrı ayrı savunmaya çalıştılar. Bu arada, A-p'o, Liang-chou'ya[43] hücum edip, Tou Jung-ting ile savaştı. Kuzeye Gök Türk kumandanları mevzilendi. Sheng, Pi-en (kanat) generali olduğu zaman elçi sıfatıyla A-p'o'nun yanına giderek: "She-t'u her saldırısında savaşların hepsini kazanıyor. A-p'o ise ilk defa saldırdı. Başarılı olsa dahi Gök Türkler onunla alay edecek, o zaman kendisi utanıp için için ağlamaz mı? Ayrıca She-t'u ile A-p'o'nun askerleri birbirine düşmandılar. She-t'u şimdi kazanıyor, çünkü kötü ruhları halkına tesir ediyordu. A-p'o'nun yararlı olmayışının sebebi doğuştan ayıbı olmasıdır.[44] She-t'u'nun mutlaka A-p'o'ya dönüp cezalandırması gerekecek, kendi planlarının gerçekleşmesi için kuzeyi (A-p'o) yıkması lazım; kendi otoritesini yerleştirmek istiyor" dedi. A-p'o'nun elçisi geldiği zaman Sheng, ona şimdi Tardu ile Suei barış hâlindeler, ayrıca She-t'u memleketinin kontrolünü elinde tutamıyor. Nasıl

40 Ta-hsi Chang-ju'nun biyografisi *Suei Shu* 53, sb 1349-1351'dedir.

41 Jan-kan, daha sonra Çin desteğiyle T'u-li Kağan unvanını alacak, Tou-lan Kağan'a yenilince Çin'e kaçacak, orada onların desteğiyle Ch'i-min Kağan unvanını alacaktır.

42 Töles boyları bu devirde Kerulen Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş bir sahada yaşıyorlardı. Tafsilatlı bilgi için bkz. Taşağıl, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, s. 234-243.

43 Liang-chou. Han Hanedanı zamanında tesis edilmiş olup, şimdi Kansu eyaletindedir.

44 Yani annesinin Türk olmaması sebebiyle kağan olamadığını A-po'ya hatırlatıyor.

olur da Göğün oğluna (Suei imparatoru) itaat etmiyor? Siz Tardu ile ittifak yapın, böylece ikiniz de kuvvetlenmiş olursunuz, her şeyi iyice planlayın, askerlerinizi kaybetseniz bile üzerine yüklenin, hemen She-t'u'ya dönüp onun gözden düşmesine sebep olun' dedi. A-p'o, Sheng'in söylediklerini kabul etti. Bu sebeple işgal ettiği Çin topraklarından kuzeye döndü. Elçileri ise Sheng'ı takip ederek Suei sarayına geldiler. Bu sırada She-t'u, Wei Wang'ın ordusuyla Pai-tao'da[45] karşılaştı. She-t'u savaşta yenilip kuzeye çöle (Göbi) çekildi. Aynı zamanda A-p'o'nun hainlik ettiğini duydu ve aniden A-p'o'ya saldırdı. Onun bütün askerlerini esir aldı, annesini öldürdü. A-p'o arkasına bakmadan batıdaki Tardu'nun yanına gitti. Burada yüz binden fazla asker toplayarak aniden doğuya (She-t'u) hücum etti. A-p'o'nun topraklarını geri alabilmek için çıktığı bu savaşta on binlerce insan çatışmalarda telef oldu. Savaşın sonucunda A-p'o galip geldi. Bundan sonra onun gücü daha da artarak büyüdü.[46] Zor durumda kalan She-t'u, çaresiz Suei İmparatoru'na elçi göndererek hediyeler sundu. Hatunu olan Ch'ien-chin prensesin soyadının değiştirilerek, Suei hanedanının soyadını almasını teklif etti. İmparator da kabul etti. Dördüncü yılda (584) Sheng, Yü Ch'ing-ts'ya[47] Gök Türkler nezdindeki elçiliğine yardım etmesi için gönderildi. Yang Shih[48] ailesinin soyadını alan prensesin unvanı da Ta İ olarak değiştirilecekti. Fakat, She-t'u, imparatorun mektubunu alırken ayağa kalkıp eğilmek istemedi. Bunun üzerine Sheng ileri çıkarak "Gök Türkler ile Suei ikisi de büyük ülke ve göğün oğulları, kağan ayağa kalkmıyor ve kalkmamakta kolayca direniyor; fakat, hatun imparatorun kızı olunca, kağan da hukuken Suei imparatorunun damadı olur. O

45 Pai-tao: Suei-yüan eyaletindeki Kuei-suei ilçesinin kuzeyindedir.

46 Suei Shu, 84, s. 1868; Pei Shih 99, s. 3293; Tsu-chih Tung-chien 175 s. 5465; *Ts'e-fu Yüan-kuei* 995, 10b'de ilave olarak 'eski topraklarını tekrar ele geçirdi' ifadesi bulunmaktadır.

47 Yü Ch'ing-tse'nin biyografisi Suei Shu 40, s. 1173-1176; Pei shih 73, s. 2516'da bulunmaktadır.

48 Yang-shih, Suei Hanedanının kurucusu olan ailenin adıdır.

hâlde neden selamlamıyor? Yoksa prenses unvanını alamaz' dedi. Sheng'ın bu sözlerine gülen[49] She-t'u, Ta-kuan'a,[50] "eşimin prenses olarak takdim edilmesi için eğilmek gerekiyor, biz de kabul edelim" dedi. Neticede She-t'u eğilerek Suei imparatorunun mektubunu aldı. Elçiler dönüşlerinde imparatora bu konu hakkında tam istediği gibi bir rapor hazırlayarak sundular. Yapılan törenle Sheng üç makam birden terfi ettirilerek savaş arabaları ve süvariler generalliğine tayin edildi. Yedinci yılda (587) She-t'u öldü. Bunun üzerine Sheng özel elçi olarak, onun kardeşi Ch'u-lo-hou'yu Mo-ho[51] Kağan olarak selamlamaya gönderildi. She-t'u'nun oğlu Yung-lü[52] de Yabgu Kağan oldu.[53] Ch'u-lo-hou, Sheng ile imparatora mesaj göndererek A-p'o, Gök tarafından felakete uğratıldı.[54] Beş-altı bin askeri ile dağların ve vadilerin arasında gizlendi. Alçak gönüllülük göstererek size haber gönderiyorum, yakalayıp size sunacağım. Bunun üzerine imparator askerî ve sivil memurları toplayarak konuyu müzakereye açtı. Yüe-an[55] memuru Yüan Chiai,[56] 'Lütfen onun (A-p'o) başını kesip bir sırığın ucuna geçirerek cezalandırınız' derken, Wu-yang[57]

49 Aslında 'ağlıyordu' olmalıdır. Bkz. Suei Shu 84, s. 1869.

50 Toygun unvanının tarihî gelişimi için bkz. Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *I. Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1980 (basılış tarihi), s. 208; Donuk, *a.g.e.*, s. 52.

51 Türkçe aslı baga için bkz. Donuk, *a.g.e.*, s. 4.

52 Aslının Yung-yü-lü olması gerekir. Ancak, bu metinde Yung-lü olarak kaydedildiği için Tou-lan Kağan unvanını aldıktan sonra bile bu şekilde zikredilmiştir. Biz bu konuda metne sadık kalmaya çalıştık.

53 Yabgu kelimesinin tarihî gelişimi için bkz. Donuk, *a.g.e.*, s. 56-63.

54 Pek açık olmamakla beraber büyük bir tabii afet geçirerek askerî gücü azalmış olması muhtemeldir.

55 Yüe-an, Chiai'in biyografisi *Suei Shu* 40, s. 1170'te bulunmaktadır.

56 Yüan Chiai'in biyografisi *Suei Shu* 40, s. 1170'te bulunmaktadır.

57 Wu-yang: Suei Hanedanı Wei-chou'nun adını Wu-yang olarak değiştirdi. Tang Hanedanı zamanında yeniden Wei-chou'nun adını aldı. Şimdiki Chihli'de Ta-ming ilçesinin doğusundadır.

memuru Li Ch'ung[58] lütfen hayatta kalsın, Çin'e saldırıya geçtiği zaman açık bir şekilde yenilerek cezalandırılmalıdır. Nihayet İmparator, Sheng'a 'nasıl yapalım' diye sordu. Sheng, cevap olarak 'eğer Gök Türkler (Baga Kağan) Çin'e saldırırlarsa, onları cezalandırmak için yardıma ihtiyacı olacak, o da aynı şekilde cezalandırılmalıdır. Şimdi bütün kardeşler birbirleriyle savaşarak memleketi mahvetmek üzereler. A-p'o'nun vaziyeti kötü, ona karşı memleketini koruyamaz. Çünkü büyük maddi sıkıntı (kıtlık) içinde bulunuyor. Üzerine gider ve öldürür, ikisinin de anlaşmaları çok uzak ihtimal' dedi. İmparator, onun söylediklerine 'mükemmel' dedi. Sekizinci yılda (588) Ch'u-lo-hou öldü. Bunun üzerine imparator Sheng'ı taziyelerini bildirmek üzere tekrar Gök Türklere yolladı. Ayrıca Sheng, Ch'en Devleti'nin yıkılışında elde edilen hazine ve kıymetli eşyayı yeni kağan Yung-lü'ye (Tou-lan) sundu. On üçüncü yılda[59] Suei hanedanının muhalifi Yang Ch'in, Suei ordularına mağlup olarak Gök Türk ülkesine kaçtı. Çeşitli hileler ile P'eng Kalesi[60] memuru olan Liu Ch'ang[61] ile beraber Yü Wen-shih[62] ailesinin kızı olan Ta İ prensesi Suei hanedanına karşı hareket etmeye ikna ettiler ve isyan planları yapmaya başladılar. Kağandan prensesin gelmesine müsaade etmesini istediler. Yung-lü onlara inandı ve vergi göndermeyi kesti. Bunun üzerine imparator Sheng'ı tekrar Gök Türklere göndererek, konuyu araştırmasını istedi. Gök Türk ülkesine gelen Sheng'a prenses söz ile hakaret etti ve saygı

58 Li Ch'ung'un biyografisi Suei Shu 53, s. 1358'dedir.

59 Yani K'ai-huang saltanat devresinin on üçüncü yılı; 593 yılına tekabül etmektedir.

60 P'eng-ch'eng, Chiang-su'da, Tung-shan ilçesidir.

61 Liu Ch'ang'a ait biyografi Suei Shu'da bulunmamaktadır. Pei shih 29, s. 104'de vardır.

62 Yü Wen-shih, Chou hanedanının mensup olduğu ailenin adıdır. Daha önce görüldüğü gibi Ta İ prenses, eski adıyla Ch'ien-chin, Chou hanedanının kızı idi. Chou hanedanının son zamanlarında (580) Gök Türklere gelin olarak gelmişti.

göstermedi; üstelik özel adamlarından An-suei-chia'yı[63] Yang Ch'in'e göndererek, onunla ortak planlar yaptı. Yung-lü'yü Suei İmparatoru'na karşı cephe almaya tahrik etti. Bunun üzerine başkente (Ch'ang-an) geri dönen Sheng durumu imparatora bir raporla bildirdi. Suei İmparatoru, Sheng'ı Yang Ch'in'in faaliyetlerini takip etmesi için yeniden Gök Türk ülkesine gönderdi. Yung-lü, Sheng'ı gayet isteksiz bir şekilde karşıladı ve "biz misafirler ile buradakileri (Yang Ch'in ve adamları) hangi tür insan olduklarına bakıp ayırmayız' dedi. Bunun üzerine Sheng, onun (Yung-lü) Ta-kuanına (toygun) rüşvet vererek kandırdı, akabinde toygunun adamları geceleyin Yang Ch'in'i bulunduğu yerde yakalayıp, Yung-lü'ye gösterdiler. Böylece prensesin yaptığı gizli işler açığa çıkmış oluyordu. Diğer devlet adamları bu durumla alay ettiler. Neticede Yung-lü, An-suei-chia'yı tutukladı. Sheng'la beraber gönderip teslim etti. İmparator, Sheng'ın bu faaliyetinden çok memnun olarak onun unvanlarına K'ai-fu'luk ilave etti. Daha sonra tekrar kuzey yabancılarının (Gök Türkler) içine Yung-lü'nün hatunu olan Ta İ prensesi öldürme vazifesiyle gönderildi. Yung-lü (Tou-lan Kağan) yeniden elçi gönderip evlilik teklifinde bulundu. Suei hanedanı sarayında evliliğe müsaade edilip, edilmemesi konusunda müzakereler yapıldığı sırada Sheng, imparatora şöyle bir rapor sundu:

"Bendeniz Yung-lü'yü (Tou-lan) gördüm. Büyük bir titizlikle inceledim ki; özellikle Tardu ile arasında büyük anlaşmazlıklar mevcut, bu sebeple onun (Tardu) devletine bağlanıyorlar. Evliliğin yapılmasına müsaade edilirse neticede isyan edebilir. Eğer şimdi Shang prensesi alırsa saygı ve hürmet kazanacak, Tardu ve Jan-kan, onun bir araya gelme teklifini kabul edecekler ve daha da karşı geleceklerdir. Korkarım planımızı uygulamak (Gök Türkleri hâkimiyet altına almak) zorlaşacaktır. Diğer taraftan Jan-kan, Ch'u-lo-hou'nun oğludur. Açıkça saygılı birisidir. Onun yerine

63 An-suei-chia, Çinli değil Soğd asıllıdır. Birçok Soğdlu Gök Türk Devleti'nde görev almıştı.

geçmek için bugüne ulaştı. Bendeniz önceden onunla karşılıklı görüştüm. Askerî yardım sağlamak için evlenmek ve müttefik olmak istiyor; evlenmeye müsaade edilmez ise güneye doğru göç edecekler, askerleri az, güçleri zayıf, kolayca sindirilebilir(kontrol altına alınabilir) olup, itaate alınabilirler. Çin'in sınırlarını tehdit ettiğinden dolayı memurların hepsi Yung-lü'ye (Tou-lan) düşmanca tavır almışlar. İmparator Wen, Sheng'ın dediklerini uygun buldu. Çin tarafına çekip etkilemek için Sheng'ı Jan-kan'a göndererek Prenses Shang ile evlenmesine müsaade edildiğini bildirdi.'

On yedinci yılda (597) Jan-kan, beş yüz süvariyi Sheng ile Suei sarayına göndererek gelini istedi. Suei ailesinin bir kızı (Shang) An İ prenses unvanı verilerek evlendirildi. Sheng, Jan-kan'a kendisine bağlı boylar ile birlikte güneye hareket ederek, Tu-chin'e (Ötüken) yerleşip, burada oturmasını söyledi.[64] Yung-lü buna çok kızdı. Acele Çin'e yağmaya girişti. Ancak, Jan-kan, onun her akın işaretini alır almaz durumu Çin sarayına rapor ediyor ve Gök Türklerin gelişinden önce hazırlıklar yapılıyordu. On dokuzuncu yılda (599) Jan-kan, elçi Sheng vasıtasıyla Suei imparatoruna haber gönderip Yung-lü'nün (Tou-lan) Çin'e saldırı yapacağını bildirdi. Yung-lü (Tou-lan), Ta-t'ung[65] Kalesi'ne saldırmayı planlıyordu. Bunun üzerine imparator altı kumandana tedbir almaları için fermanlar gönderdi. Ayrıca Han Wang'ı özel olarak görevlendirip Çin Seddi'nin kuzeyindeki yollara dağıtarak savaşa hazırlandı. Yung-lü alınan bu savunma tedbirlerinden çok çekindi ve Tardu tarafına dönerek kuvvetlerini onunla birleştirdi. Beraber aniden Jan-kan'a saldırdılar. Çin Seddi'nin kuzeyindeki topraklarda yapılan savaşta Jan-kan ağır bir mağlubiyete uğradı; büyük-küçük kardeşleri,

64 Ötüken (Tu-chin) Gök Türk Devleti'nin merkezi idi; bir anlamda burada oturan veya burayı ele geçiren bütün Gök Türk Devleti'nin hâkimi olacaktı. Bu sebepten Sheng, Ötüken'i ele geçirmeyi Jan-kan'a tavsiye etmektedir. Dolayısıyla bütün Gök Türk ülkesi, Çin'in etkisi altına girecektir.

65 Ta-t'ung Kalesi (Ch'eng), şimdiki Suei-yüan eyaletinin sınırındadır. Suei hanedanı zamanında inşa edilmiştir. T'ang hanedanı döneminde (618-905) Yung-ch'i-cha adını aldı.

yeğenleri öldürüldü. Kendisine bağlı boylar perişan olarak dağıldılar. Sheng ve Jan-kan sadece beş süvari ile birlikte dar bir geçitten geçerek güneye doğru kaçtılar. Gece sabaha kadar yüz ilden[66] fazla yürüdüler. Bu arada birkaç yüz süvari daha topladılar. Giderlerken kendi aralarında şöyle konuşuyorlardı: 'Şimdi askerlerimiz yenildi ve saraya dönüyoruz, yenilmiş bir insana büyük Suei göğün oğlu nasıl davranır? Tardu, onlarla savaşa gelmiş olmasına rağmen aralarında herhangi bir anlaşmazlık yoktu. Eğer onun yanına giderse hayatını kurtarabilirdi. Sheng, onun aklından geçenleri anlamıştı, gizlice Fu-yüan garnizonuna adam göndererek, işaret ateşini görünce Sheng'a "kale yukarıda, neden işaret ateşi yaktılar" diye sordu. Sheng, "kale yüksekte bulunuyor; uzaktan yağmacıların geldiği görüldüğü zaman bizim ülkemizde şu metod uygulanır; yağmacılar az ise iki ateş yakılır, çok ise üç ateş yakılır, çok kalabalıklar ve durum acil ise dört büyük ateş yakılır, böylece görevli memurlar yağmacıların çok olduğunu rahatça öğrenirler" diye açıklama yaptı. Bunun üzerine Jan-kan çok korktu ve adamlarına dedi ki: "Takip eden askerler sıkıştırdı, ayrıca kaleden dışarı da atılabiliriz (kaleye sokulmayabiliriz)". Sonra hemen kaleye girdiler. Sheng, onun Ta-kuan'ı (toygun) Chih-shih'yı diğer adamlarına kumanda etmesi için kalede bırakırken, kendisi Jan-kan ile birlikte hızla imparatorun yanına saraya gitti. İmparator, Sheng'ın bu hareketinden çok memnun olarak, ona Sol Hsün-wei-piao-ch'i generalliği rütbesini tevcih etti. Ayrıca Sheng'ı Gök Türk ülkesi özel elçiliği ile görevlendirdi. Sheng, teslim olması için Yung-lü'ye adam gönderdi; çünkü o bölgede felaket olduğunu biliyordu. Gece birkaç yüz li'yi aydınlatan gök kuşağı vardı, yağmur ve kar üç gün sürdü. Askerî barakalardan yıldızlar yükseliyordu. Gök gürültüsü gibi bir ses vardı. Her gece kendisi ürküp şaşırıyordu. Suei memurlarının geri dönmesini söylediler.[67] Sheng, bu gelişme üzerine imparatora

66 Li: Çin uzunluk ölçüsü olup, bir il yaklaşık 530 metreye eşittir.

67 Tou-lan Kağan'ın hâkim olduğu bölgelerde isyan çıkmış olduğu ima edilmek istenmektedir.

yeni bir rapor sunarak, Gök Türklere hücum edilmesini istedi. Tou-su (bir Gök Türk tegini) ve beraberindekiler, Jan-kan'ın bulunduğu Çin topraklarına döndüler, Çin'e gelen bu insanların sayısı on binden fazla idi. Sheng, bunları emin bir yere yerleştirdi. Neticede bu Gök Türk grubu isteyerek, Çin İmparatoru'nun tabiiyetine girdiler. Bundan sonra Jan-kan, İ-li-mi-tou-ch'i-jen[68] unvanıyla kağan olduğu sırada Gök Türkler Wu-an sarayında ok yarışı yapmak istediler. Aralarından on iki mükemmel okçu bu iş için seçildi. Seçilen on iki kişi iki gruba ayrıldı. Ch'i-jen (Jan-kan) "Ben, Chang Sun-sheng elçi sayesinde göğün oğlunu görebildim; şimdi ok yarışı yapılıyor, ben yarışa onun grubunda girmek istiyorum" dedi. İmparator da kabul edince, Sheng'a altı ok verildi. Sheng, okların hepsini geyiğe sapladı ve Ch'i-jen'in (Jan-kan) ekibi yarışmayı kazandı. Bu arada havada çaylak grubu uçuyordu. İmparator memurlar çekilsin ben de atayım dedi. Mükemmel atışlar yaparak attığı on okun dokuz tanesini isabet ettirdi. Aynı gün bütün memurlara bahşiş verildi. Bundan sonra Sheng uzun süre yalnız ikamet etti. Daha sonra imparator, onu 50 bin kişi ile Shou-chou'daki Ta-li[69] Kalesi'nin Jan-kan'ın ikameti için inşasına gitmesini emretti. An İ prenses (Chi-min'in hatunu) ölünce İ Ch'eng unvanlı prenses özel elçilik heyeti ile gönderilerek, Jan-kan (Ch'i-min) ile evlendirildi. Bu vesileyle Jan-kan'ın yanında bulunan Sheng, dönüşünde imparatora şöyle bir rapor verdi: "Jan-kan'a bağlı boylar kalabalıklaşıyor. Çin Seddi'nin iç tarafında olmalarına rağmen yine eskisi gibi Yung-lü'nün kontrolü altında bulunuyorlar. İleride zorluk çıkaracaklar. Belirli bir yerde fazla oturmamaları gerekir. Bunları (Jan-kan'a bağlı boyları)

68 Çinlilerin Ch'i-min Kağan adını verdikleri bu unvan Türkçedir. Bugünkü anlamı fikri sağlam, güvenilirdir. İlk önce Ch'i-min olarak kaydedilen bu unvan, daha sonra Çinli tarihçiler tarafından T'ang hanedanının kurucusu Li Shih-min'in ismine benzediği ve ona saygı göstermek maksadıyla 'min "karakteri" jen'a çevrilmiştir.

69 Ta-li Kalesi şimdi Suei-yüan eyaletinde Ch'ing-shuei Nehri'nin kenarındadır. T'ang Hanedanı zamanında bu kale atıl hâle geldi.

Wu-jüan'e[70] nakletmenizi rica ediyorum. Nehir (San Irmak) Hsia ve Sheng eyaletlerinin arasında doğudan batıya tabii sınır olur; kuzeyden güneye ise 400 li uzunluğunda kanal kazdırılarak, bu bölgenin içinde ikamet etmeleri emredilsin; burada hayvanlarını otlatırlar ve Yung-lü'nün etkisinden uzak kalırlar. Ayrıca insanları sessiz sakin ve emniyette dururlar."

İmparator, Sheng'ın dediklerini doğru buldu. Yirminci yılda (600) Tou-lan kağan çok zor duruma düştü. Kendi maiyyetindeki adamlar tarafından öldürüldü.[71] Sheng, ortaya çıkan bu yeni durumu imparatora şöyle bir rapor vererek bildirdi: "Sınırlardaki kumandanlar savaşta başarı kazandılar. Gök Türkler kendi içlerinde birbirlerinden korkup, ayrılıyorlar. Reisleri öldürüldü. Jan-kan'ın Gök Türk ülkesine gönderilerek onların hâkim olmasını rica ediyorum. Çünkü, onlara liderlik etmesi lazım." İmparator müsaade etti. Gök Türk ülkesine dönen Jan-kan'a (Ch'i-min Kağan) diğer Türk boyları gelip itaat etmeye başladı. Bu durumdan endişelenen Tardu, ordusunu toplayarak onunla savaşa hazırlandı. İmparator bir ferman ile Suei'e itaat etmiş olanlarla birlikte gitmesi ve onlara kumanda etmesi için Sheng'a Ch'in-ch'u-an-hsing-chün-tsung-kuan[72] unvanını tevcih etti. Chin eyaleti prensi Kuang ile Sheng, Tardu ile savaşmaya gittiler. Gök Türk ordusu ile Çin ordusu karşılaştı ise de Tardu'yu yenemediler. Bunun üzerine Sheng, şöyle bir fikir ortaya sürdü: "Gök Türklerin su içtiği pınarlara kolayca zehir akıtılabilir". Sonra zehiri alarak Gök Türklerin su içeceği pınarlara akıttı. Tardu'nun adamları ve hayvanları bu sulardan içti ve birçoğu öldü. Tardu şaşırmış olarak dedi ki: "Tanrı (gök) suyu bulandırarak beni cezalandırıyor mu?" Arkasından geceleyin geri çekildi. Sheng, onu takip ederek binden fazla adamının başını kesti. Yüzden fazla adamını

70 Şimdi Suei-yüan eyaletindedir.

71 Aynı sıralarda Töles boylarının isyanı da söz konusudur, bkz. Suei Shu 84, s. 1180; Taşağıl, "Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar)", s. 234 vd.

72 "Ch'in eyaleti Hareket ordusu baş kumandanı" demektir.

esir aldı. Bin baş hayvanını yakaladı. Prens bu duruma çok sevindi. Beraberce eğlence düzenlediler. Bir Gök Türk Ta-kuan'ı gelip teslim oldu. Bu toygun oturduğu sırada dedi ki: Gök Türklerin içinde büyük bir Ch'ang Sun-sheng korkusu var. Onun sesini duyunca gök gürültüsü diyorlar. Atla giderken gördüklerinde ise yıldırım diyorlar. Bunun üzerine prens gülerek dedi ki: "Muhterem general öfkelendiği zaman ülkemin (suei) dışındaki yerleri sarsıyor. Bu ne hayret verici kuvvettir?" Kumandan (Sheng) geri döndükten sonra K'ai-fu-i ilk rütbelerinden üç derece daha aldı. Tekrar Ta-li Kalesi'ne gönderildi. Oranın halkını himaye ederek yeniden güvenlerini kazandı. Sheng, Jen-shou saltanat devresinin ilk yılında (601) bir temsilci ile imparatora rapor sunarak dedi ki, "Ben gece merdivenleri çıkarken kuzeyde ıssız yerlerde kırmızı bir bulut gördüm. Uzunluğu yüz li'den fazla, hepsi yağmur taneleri gibi yere düşüp yayılıyorlar. İhtiyatla eski kitapları tetkik ettim. Oranın ismi kan saçıyor. O ülkenin (Doğu Gök Türk ülkesi) hâlâ yıkılması gerekiyor. Hsiung-nu'ların (Büyük Hun İmparatorluğu) yıkıldığı gibi. Şimdi zamanı uygun". İmparatorun emriyle Yang Su'nun kumanda ettiği ordu, birinci kumandan ve himaye edecek elçi olarak da Sheng, Jan-kan'ın (Ch'i-min Kağan) yanına gönderildi. Bu ordu Jan-kan'a kuzey bölgelerinde yaptığı savaşta eşlik edecekti. İkinci yılda (602) generaller Pei-ho (Sarı Nehrin kuzeyi) bölgesinde dinlendiği sırada Gök Türklerde Ssu-li Erkin[73] kendisine bağlı askerlere kumanda ederek, Jan-kan ve Çinlilerden oluşan orduya hücum etti. Sheng ve General Liang Mo[74] üzerine yürüyüp etrafını sarmaya çalıştılar. Altmış Li'den fazla bir alandan sonra erkinin askerlerini çevirdiler. Neticede

73 Ssu-chin veya Chi-chin: Erkin unvanının Çin kaynaklarındaki karşılığıdır. Bu unvanın tarihî gelişimi ve diğer Türk devletlerindeki durumu için bkz. M. Mori, "On the Chi-li-fa (Eltabr Eltebir) chi-chin irkine' of the Tieh-he Tribes," *Acta Asiatica*, 9, 1966, s. 31-56; A. Donuk, *a.g.e.*, s. 15.

74 Liang Mo'nun biyografisi Suei Shu 40, s. 1165 ve Pei Shih 73, s. 2513'te kayıtlıdır.

erkinin askerlerinin çoğu teslim oldu. Bundan sonra Sheng, Jan-kan'a memurlarını nasıl idare edeceğini öğretti. Kuzey taraflardaki Töles boyları ve diğer asi Türk boyları korkularından Ch'i-min'e itaat ettiler. Üçüncü yılda (603) T'ie-le, Fu-li-chü, Hun, Hsie-sa, Ssu-chie, A-p'a, P'u-ku ve ondan fazla boy[75] birleşerek, hep birden Tardu'ya yüklendiler. Tardu'dan Çin'in itaatine girmesini rica ettiler. Kabul etmeyince de çıkan savaşta büyük bir hezimete uğrayan Tardu, batıya T'u-yü-hun'ların yanına sığındı. Sheng, Jan-kan'ı (Ch'i-min) sağlam bir şekilde Chi-k'ou'ya (Gobi Çölü'nün doğusuna yakın bir bölge) yerleştirdikten sonra Çin'e geri döndü. Döndüğü zaman imparatorun ölüsü ile karşılaştı. Cenaze daha defnedilmemişti. Tahta çıkan yeni imparator Yang[76] onu iç işlerinde başka bir vazifeye tayin etti. Aynı gün Sheng'a Sol Ling-chün generalliği[77] unvanını tevcih etti (daha sonra Sheng, Çin'de Suei hanedanına karşı isyan eden bir valinin hareketini bastırdı) Ta-ye saltanat devresinin[78] üçüncü yılında (607) imparator Yang, Yü-lin[79] (Kara Ağaç) ormanlarına ziyaret gezisine çıktı. Bu arada sınırların kuzeyine çıkıp geçmek istedi. Bu sebeple askerlerini bütün ihtişamıyla düzene sokup silahlandırdı. Arkasından Gök Türk topraklarına girdi. Chuo[80] bölgesindeki sınırlara vardığında, Jan-kan'ın kendisinin bu hareketinden korkmasından endişe ederek, önce Sheng'ı elçi sıfatıyla onun yanına gönderdi. Gök Türk merkezine vardığında Sheng, imparatorun bütün amacını ayrıntılarıyla Jan-kan'a anlattı. Jan-kan Sheng'ı dinledikten sonra kendisine bağlı bütün boyları durumu görüşmek üzere yanına çağırdı. Hsi (K'u-mo)-hsi,

75 Bu boyların coğrafi konumları, askerî güçleri için bkz. *Suei Shu* 84, s. 1879-1880; *Pei Shih* 99, s. 3303, 3304; Taşağıl, "Töles Boylarının Coğrafi", s. 236 vd.

76 605 yılında tahta çıkan imparator Yang, 617 yılına kadar hüküm sürdü.

77 Kılavuz muhafız birlikleri generali demektir.

78 Ta-ye saltanat devresi, 605-617 yılları arasına tekabül etmektedir.

79 Yü-lin: Shuo eyaletinin kuzeyinde, Çin Seddi'nin yakınındadır.

80 Şimdi Ch'in-t'ao'da bulunmaktadır.

Shih-wei gibi ondan fazla başka boyun[81] liderleri Gök Türk merkezinde toplandı. Otağın önünde bulunan bazı otlar pis koku saçıyordu. Sheng, bu otların temizlenmesi gerektiğini söyledi. Jan-kan bütün haşmetiyle boyları gösterdi ve çadırın önünde bulunan otları işaret ederek "Bunlar gerçekten güzel kokuyorlar, garip kokusu yok" dedi. Sheng tekrar "İmparatorun geçeceği yerler temiz olmalı, bu şekilde kalbinizdeki saygıyı da göstermiş olursunuz. Şimdi otağda bol miktarda ot var. Ben güzel kokulu olanları bırakalım diğerlerini atalım diyorum" dedi.[82] Jan-kan çok tedirgin oldu ve "köleniz suçlu, kölenizin eti ve kemiği göğün oğlunun olsun, bütün vücudum, gücümle nasıl karşı gelmeye cesaret ederim? Özellikle sınırlardaki insanlar kanunları biliyor. General öğretebilir. Generalin (Chnh'ang Sun-sehgn) bilgisi köleyi şeferlendirir" dedi. Sonra kemerinden bıçağını çıkarıp kendisi otları temizledi. Bütün asil adamları ve boyları acele işe koyuldular. Neticede Yü-lin'den onun merkezine kadar uzunluğu üç bin Li, genişliği, yüz adım olan bir yol imparator için açıldı. Sheng'ın bu planını duyan imparator, memnun oldu. Sonra Huai-yang, T'ai-shou'luğu'na (Muhafız vali gibi) tayin edildi. Daha bu vazifeye gitmeden tekrar Sağ Hsiao-wei generali oldu. Beşinci yılda (609) öldüğünde elli sekiz yaşında idi. İmparator, onun ölümünden derin üzüntü duyup, cenazesinde aşırı hürmet gösterdi. Daha sonra İmparator, Yen-men'da Gök Türkler tarafından kuşatılınca (615) içini çekerek "Şimdi büyük diplomat Ch'ang Sun-Sheng olsa idi; Gök Türkler buraya kadar gelemezlerdi" dedi.

81 Ch'i-min Kağan, Ötüken'e gitmeyip, Gobi Gölü'nün doğusuna yakın yerlerde ikamet ediyordu. Bu yüzden Moğol kabileleri ile daha yakın idi. Hsi, K'u-mo-hsi ve Shih-wei gibi kabileler için bkz. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 169 vd.

82 Kağan ve Çin'e karşı isyankâr duygular beslediklerini ima etmektir.

KÜL TEGİN YAZITININ ÇİNCE YÜZÜ HAKKINDA

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi çerçevesinde 2002 yılının 16 Temmuz-17 Ağustos tarihleri arasında Koşo Çaydam Gölü yakınında bulunan Orhun Yazıtlarının Çince metinleri üzerinde incelemeler yaptım.[1] Daha önce Gök Türk tarihi ile ilgili Çin kaynaklarındaki orijinal bilgiler üzerinde çalıştığım için ve bu konularda iki kitap yayınladığım,[2] iki kitabı da yayınlamak[3] üzere olduğumdan konuya çok aşina idim. Fakat yine de Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtlarını görmenin, orijinal metnin üzerinde çalışmanın beni heyecanlandırdığını söylemem gerekir.

Bahsettiğim tarihler arasında önce Kül Tegin Yazıtı'nın Çince yüzü, daha sonra Bilge Kağan Yazıtının Çince yüzü üzerlerinde çalıştım. Kül Tegin Yazıtının Çince metninin satırlarını kendi kompozisyonuna göre sağdan sola doğru sondaki tarihle ilgili ifade dahil numaralandırdım. Her bir satırdaki karakterleri (Çince terminolojiye uygun olarak kelime yerine karakter sözü kullanılacaktır) kodlamak sûretiyle inceleme fırsatı buldum. Neticede mevcut karakterlerin hepsini kopyaladım. Maalesef satırların alt

1 2002 yılı Araştırma Proje Başkanı Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi sayın Prof. Dr. İlhami Durmuş'a şahsımı projeye davet etmelerinden dolayı teşekkür ederim.

2 *Gök-Türkler I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995 (2003 ikinci baskı); *Gök-Türkler II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

3 *Gök-Türkler III* ve *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, daha sonra her iki kitap da defalarca yayınlanmıştır.

taraflarına doğru gelen yerlerinde kopmalar olmuş. Bu durum metni anlamlandırmayı zorlaştırmaktadır. Daha önce yazıtın bu metnini tercüme eden yabancı ilim adamları kopmaların bazılarını Çince kompozisyonun üslubuna uygun doldurmaya çalışmışlardır. Eski Çin imparatorlarının bu ifadelerinin ve mektuplarının tarzı bellidir. Dolayısıyla doldurmaların gerçeğe yakın yapıldığını söylemek mümkündür. Ancak, metnin içinde geçen bazı Türkçe unvan ve şahıs isimlerinin tam anlaşılamadığını, yine metnin yazılış tarzının Çin düşüncesine göre olduğunu, fakat yorumlarken, objektif gözle bakılmadığını fark ettim. Bunun yanında çok sayıda karakter metnin kopyalarına göre okunduğu için farklı değerlendirilmiştir. Yazıları taşın üzerinde incelemenin büyük faydası oldu ve çok sayıda daha önce yayınlananlardan farklı karakterler tespit ettim. Bu nedenle tercüme de farklı oldu.

Kendim Gök Türk döneminin resmî hanedan tarihleri olan *Chou Shu, Suei Shu, Chiou T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu* gibi kaynaklarda kayıtlı belgeler üzerine çalıştığım için metne yabancı değildim. Söz konusu kaynaklarda kayıtlı imparator mektuplarını da incelediğim için metni anlamlandırmayı bunlara uygun yaptım. Dolayısıyla metnin yazılış tarzı, mantığı ve düşüncesi beni fazla zorlamadı. Ancak, bazı karakterlerin bozulmuş olması ve kopuklukların anlamlandırmayı güçleştirdiğini söylemem gerekir. Metnin muhtevasını, yazılış maksadını ve son durumu hakkındaki bilgileri aşağıda değerlendirdim.

Kül Tegin Yazıtı'na göre çok daha harap durumdaki Bilge Kağan Yazıtı'nın Çince yüzünde çok daha fazla yeni karakter tespit etme imkânım oldu. Ancak, bunları silinmeler dolayısıyla anlamlandırmak, hayli zordu.

Kül Tegin'in Kimliği

Ünlü kumandan ve devlet adamı Kül Tegin, II. Gök Türk Devleti'ni 716-734 yılları arasında idare eden Bilge Kağan'ın kardeşidir.

Babaları Kutlug Kağan (682-691) öldüğünde Kül Tegin yedi yaşında, ağabeyi Bilge ise sekiz yaşında olduğu için, amcaları Kapgan (692-716) tahta geçti. Hükümdarlığının ilk yıllarında devletini güçlendirme anlamında çok önemli işler yapan Kapgan, Çin'deki esir Türkleri kurtardı, kuzeyde Kırgızları, doğudaki Türk ve Moğol boylarını, başta Türgişler olmak üzere Batı Türkistan'ı da devlete bağlamayı başardı (702'ye kadar). Onun bu faaliyetleri sürerken 15-16 yaşlarında Bilge ve Kül Tegin kardeşler devlet kademelerinde görev almaya başladılar. Aşağıda açıklamaya çalıştığımız Kül Tegin'in, ağabeyi Bilge'nin kendi ağzından anlattığı başarıları kazanırken şöhreti de günden güne artıyordu.

Ancak, 708 yılından itibaren Gök Türk ülkesini tamamen boy isyanları kaplayınca Bilge ve Kül Tegin'e büyük iş düştü. 716 yılında Kapgan Kağan'ın Bayırkular tarafından öldürülmesine kadar adeta savaştan savaşa koşarak, devletin dağılmasını önlediler. Bunca kahramanlıklarına rağmen amcaları Kapgan'ın oğlu İnel'in (İni İl?) hiç layık olmadığı hâlde tahta oturmasına sessiz kalmaları beklenemezdi. Çünkü millet İnel Kağan'ı istemiyordu. Nitekim Kül Tegin yaptığı bir darbe ile onu tahttan indirdi. Yerine ağabeyi Bilge'nin kağan olmasını sağladı. Babası zamanından beri devlete hizmet etmiş olan ünlü vezir Tonyukuk da millet tarafından çok sevildiği için eski görevine getirildi. Tonyukuk bir stratejist, Kül Tegin askerî işlerin kumandanı olarak Bilge'nin yardımcısı oldu. Hep birlikte birkaç sene içinde devleti derleyip toparladılar. Devlet eski gücüne kavuştu, ülke içinde huzur sağlandı, komşu Çin, Gök Türklerin gücünü kabul edip barış yapmak zorunda kaldı.

731 yılına gelindiğinde Bilge ve II. Gök Türk Devleti böyle büyük bir kahramanını kaybediyordu. Dolayısıyla onun ölümü ağabeyi Bilge'yi çok üzdü. Çinliler başta olmak üzere bütün komşularından yoğ (cenaze) törenine katılım oldu. Ağabeyi kardeşinin adının ölümsüzleştirilmesi için bir yazıt dikilmesini istedi. Çin imparatoru, onun yoğ törenine katılması için elçiler gönderdiği gibi barkının yapılması, hayatında kazandığı başarıların

dört duvarına resmedilmesi ve nihayet yazıtın bir yüzüne kendi ifadesinin yazılması için bu konularda altı usta gönderdi. Yazıt ve bark yani külliye tamamlandıktan sonra Bilge Kağan hem hayranlığını, hem üzüntüsünü gizleyemiyordu. Gök Türk ülkesinde böyle bir eser daha önce yapılmamıştı. Buna hayran olan Bilge, kardeşinin savaş sahnelerinin resimlerini duvarlarda görünce kederleniyor, gözleri doluyordu.

Çince Metnin Muhtevası

Çin imparatoru Hsüan-tsung, Kül Tegin'in yazıtına yazılması için gönderdiği mektubunda, kendi devlet anlayışına ve kozmolojisine uygun düşünce tarzını yansıtmıştır. Önce evrenin ve dünyanın yaratılışından başlamış, sonra yeryüzündeki insanlığa gelmiştir. Bu noktada Çin'in efsanevi ilk imparatorundan devamla, eski Çin felsefesinin izlerini katmıştır. Özellikle M.Ö. III. asırdan önceki dönemlerde yazılan felsefî ve lirik şiir kitaplarından alıntılar yapmıştır. Özellikle imparatorun, Konfüçyüs öğretileri doğrultusunda yazılan *She-ching* adlı eserden etkilendiği ve alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır.

1890'lı yıllarda daha önceki tercümeler yapıldığı sıralarda Gök Türk tarihine ait birçok problem henüz çözülememişti. Bundan dolayı Türkçe unvanlar, şahıs ve kabile isimlerinin anlaşılmasında hem transkripsiyon hem de anlama problemlerinin yaşandığı görülmektedir.

Daha sonra bilinen tarihe gelen imparator, Büyük Hun İmparatorluğu'nun parlak dönemlerine değinmemiş, ancak, M.Ö. 58-52 arasına temas etmiştir. Çünkü bu dönemde ülkesi içinde taht kavgalarından dolayı çaresiz kalan hükümdar (Şan-yü) Ho-han-ye'nin, Çin'in siyasî üstünlüğünü kabul edişini örnek göstererek, tarihî Türk-Çin dostluğunu vurgulamaktadır. Bunda maksat Gök Türklerin Çin'in siyasî üstünlüğünü kabul ettikleri takdirde aralarında daima barış olacağına işaret etmektir.

Daha sonra imparator Hsüan-tsung'un da mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu ve gelişmesi açıklanmaktadır. 618'de kurulan T'ang hanedanı 626'da tahta geçen ikinci imparator T'ai-tsung'la hızla büyüdü, Asya'nın en büyük devleti oldu. T'ai-tsung'a 630'dan sonra Doğu ve Batı Gök Türk devletleri bağlandığı gibi Orta Asya'nın diğer şehir devletleri de Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Bu tarihî süreç yani 630-682 arasındaki Fetret Devri üzerinde de durulmaktadır. Söz konusu durumu Hsüan-tsung, yine Çin devlet anlayışına uygun olarak açıklamaktadır. Çin'de kurulan hanedanların en büyük korkuları kuzeyden Çin'e saldırılar olduğu için, bunların durmasının kendileri için önemi anlatılmaktadır.

Akabinde Kül Tegin'in kimliği, askerî başarıları ve Bilge Kağan'ın kardeşi olmasının ayrıcalığı açıklanmaktadır. Dolayısıyla onun vefatından duyulan üzüntü ifade edilmektedir. Nihayet, Bilge Kağan'ın Orta Asya ve Çin için taşıdığı öneme değinilmekte, dostluğun böylece süreceği söylenmektedir. Neticede dostluğun ve barışın uzak Kuzey Asya bozkırlarında bilinmesi için yazıtın dikildiği yazılmaktadır.

Kül Tegin'in Faaliyetleri Hakkında

684 yılında doğan Kül Tegin'in savaş alanlarındaki bilinen ilk başarısı, 700 tarihinde yapılan Kansu Seferi sırasında Çin ordusu kumandanı Wei Yüan-chung'un yeğenini canlı yakalayıp eliyle amcası Kapgan Kağan'a sunmasıdır.[4] Ancak, bundan önce de Kül Tegin'in katıldığı askerî faaliyetler olabilir düşüncesindeyiz. Belki göze çarpan belirgin bir hareketi görülmediği için kaynaklarca zikredilmemiş olabilir. Ayrıca Bilge kendi yazıtında bu hadiseyi 701 ile tarihlemektedir. Dolayısıyla söz konusu başarının Kül Tegin tarafından 700-701 yıllarında gerçekleştirildiği sonucuna

4 Kül Tegin Yazıtı Doğu yüzü (bundan sonra kısaca KT D olarak gösterilecektir), 31, 32.

varmamız mümkündür. Altı Çub Soğdaklarına yapılan Kapgan idaresindeki Kül Tegin ve Bilge'nin de katıldığı hücumda önce onlar bozguna uğratılmıştı. Arkasından Çinli Ong Tutuk, yani Wei Yüan-chung elli bin kişilik ordu ile üzerine geldi. Herhalde atı çarpışmalar esnasında öldü ki, yaya olarak atılıp, hücum etti ve yakaladığı Çinli kumandanın yeğenini kağanına götürdü. Neticede Çin ordusu orada imha edildi.[5]

Kül Tegin 705 yılında Çinli General Sha-t'o Chung-i ile yapılan savaşa katıldı. Çarpışmalar sırasında önce Tadık Çor'un boz atına, arkasından Işbara Yamtar'ın boz atına, sonra Yiğen Siliğ Bey'in giyimli don atına binerek hücum etti, ancak atların hepsi öldü. Hatta Kül Tegin'i zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurmuşlar, ama yüzüne ve başına değmemişti. Neticede adı geçen Çinli kumandanın 80 bin kişilik ordusu da mağlup edildi.[6] Bu hadiseden sonra 710 yılından önce Türgi Yargın Gölü'nün kenarında Yir Bayırkuların Uluğ Erkin'i ile yapılan savaşta Kül Tegin büyük yararlılıklar gösterdi, mağlup Uluğ Erkin az sayıdaki askerleriyle kaçıp gitti.[7] Bilge'nin 710 yılındaki Kırgız Seferi'nin arkasından Türgişler üzerine yapılan hücumlara Kül Tegin bizzat katılarak çok sayıda başarı elde etti.

Hatta Azların valisini eliyle yakalamak gibi üstün bir başarı daha gösterdi. Mağlup Türgişlerin arta kalanları öldürüldü ve Tabar'da yerleştirildiler. Bundan sonra Demir Kapı'ya yapılan seferin akabinde Türgişler yine düşman olmuşlar ve Maveraünnehir'e doğru gitmişlerdi. Kül Tegin az sayıda askerle onların peşinden gönderildi. Gücünün azlığına rağmen Kül Tegin büyük bir savaş yaptı, Alp Salçı Kır atına binerek çarpışmalara katılmıştı, neticede Türgişler yine bozguna uğradı.[8]

---

5 KT D, 32; Bu konuda ayrıca bk. Ahmet Taşağıl, "Kapgan Kagan", *Belleten*, sayı 218, s. 63.

6 KT D, 33, 34; Konuyla ilgili Çince bilgiler için Bk. *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5170; *Hsin T'ang Shu* 215A, s. 6945; ayrıca bkz. Taşağıl, "a.g.m.", s. 64-65.

7 KT D, 34-40.

8 KT D, 34-40.

Bundan sonra Koşu Totok'la (Tutuk) savaşan ve onun çok sayıda askerini öldüren Kül Tegin, 711 yılında patlak veren Karluk isyanlarının bastırılması işlerinde de başrol oynadı. Karluklarla Tamag Iduk Baş'ta savaştı (714). Onlar yenildikten sonra Azlar üzerine yüründü; çünkü onlar da düşman oldu. Kara Göl'de Azlarla savaşılmış; Alp Salçı Kır atına binen, Kül Tegin, Azların reisi İlteber'i canlı yakalamış, boy halkını da ağır bozguna uğratmıştı. Boy isyanları neticesinde II. Gök Türk Devleti ülkesi tamamen karıştığında Dokuz Oğuz boyları da başkaldırdılar. İzgiller mağlup edildi, ancak Alp Salçı Kır Atı çarpışmalar esnasında öldü. Dokuz Oğuzları oluşturan boylarla bir yılda önce Togu Balık'ta, ikinci kez Koşulgak'ta Edizlerle, üçüncü Bolçu'da Oğuzlarla, dördüncü Çuş Başı'nda savaşıldı. Bu iç mücadeleler esnasında Gök Türk Devleti yöneticileri ve orduları çok zor durumlarda kaldılar. Tongralardan bir grup bizzat Kül Tegin tarafından dağıtıldı. Beşinci savaş yine Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da yapıldı; bu da galibiyetle sonuçlandı. Ancak, Oğuzlarla yapılan savaşlar daha uzun süre devam etti. Oğuzların karargâhı basmaları sırasında onun olağanüstü gayreti neticesinde düşman geri püskürtülebildi. Neticede Kül Tegin'in Öksüz Kır Atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargâh kurtarıldı, annelerin ablaların, prenseslerin diğer hayatta kalanların cariye olması önlendi. Bilge Kağan'ın ifadesine göre eğer Kül Tegin olmasaydı onların hepsi ölecekti.[9]

Bütün bunlar Kül Tegin hakkında Çin kaynaklarının verdiği "olağanüstü asker, savaşmayı iyi bilir, böyle işlerde mükemmeldir" şeklindeki karakter tahliliyle tamamen uyuşmaktadır.[10]

Kül Tegin'in Ölümü ve Yazıtının Dikilmesi

Kül Tegin, Koyun yılının birinci ayının 17. günü (27 Şubat 731) öldü. Aynı yılın 9. ayının 27'sinde cenaze (yog) töreni yapıldı. Barkının, bedizinin ve yazıtının ise bir sonraki yıl olan Maymun

9 KT K 1-10.

10 *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5173; *Hsin T'ang Shu* 215B, s. 6051.

yılının 7. ayının 27'sinde (21 Ağustos 732'de) tamamlandığı bilinmektedir.[11]

9. ayın 27'sinde yas (yog) töreni tamamlandı. Türbesi, resimleri, heykelleri ve kitabe taşı Maymun yılında, 7. ayın 27'sinde bitti. Kül Tegin kendisi 47 yaşında idi. Taş ve türbe ustalarını, ressam ve heykeltraşı Tuygun İlteber getirdi.[12]

Çin kaynaklarına göre Kül Tegin, K'ai-yüan saltanat devresinin 19. yılında yani 731 yılında öldü. İmparator Hsüan-tsung, muhafız kıtasının generali olan Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet Bakanlığı'nın mahkûmlar dairesi başkanı Lü Hsiang'ı baş sağlığı dileyen bir mektup vererek, cenaze törenine katılmak ve kurban sunmak üzere Bilge Kağan'a gönderdi. İmparator Hsüan-tsung ayrıca duygularının mezar taşına oyularak yazılması için, bunun yanında bir heykel yapılması ve dört duvarına Kül Tegin'in savaş sahnelerinin resmedildiği türbe tesisi için altı tanınmış eli becerikli adam yolladı. Onlar o kadar ustaca güzel yazdılar ki, Türkler daha önce böyle bir şeyi görmemişlerdi. Mo-chih-lien (Bilge Kağan), bunlara baktığı zaman daima kederleniyordu.[13]

---

11 Kül Tegin Yazıtı, kuzey yüzü, 10, 11, 12. satırlar ve de kuzeydoğu yüzü; ayrıca bkz. R.Giraud, *L'Empire de Turc Celestés*, s. 76, 120; L. Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Anciens*, Budapest, 1991, s. 142; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1987, s. 119; O. F. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 94-95; a. mlf., "Kül Tegin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?", *Orkun*, sayı 57, Kasım 2002, s. 18-21; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988, s. 22-25.

12 Kül Tegin Yazıtı, kuzeydoğu yüzü; Tekin, *a.g.e.*, s. 24.

13 Hsin T'ang Shu 215B, s. 6053-6054. Bu konuda ayrıca bkz. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden, 1958, s. 228-229.
Chiou T'ang Shu 194A, s. 5177'de ise:
"Yirminci yılda Kül Tegin öldü. İmparator, muhafız ordusu generali Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet bakanlığı mahkûmlar dairesi başkanı Lü Hsiang'ı mektupla yabancıların içine girip kurban sunmasını, ayrıca yazıtının dikilmesini emretti. İmparator, kendi sözlerinin yazıta yazılması, yine türbesinin dikilmesi, taş heykelinin oyulması, dört duvarına Kül Tegin'in savaş tasvirlerinin yapılması için adamlar gönderdi" şeklinde kaydedilen ifadeler vardır.

Çince Metnin Durumu

Yazıtın yukarısındaki ana başlık metninin genişliği 31 cm, yüksekliği 41 cm'dir. Müteveffa Kül Tegin'in Yazıtı anlamına gelen altı Çince karakter mevcuttur.

Esas metne baktığımızda aşağıdaki değerlendirmeleri yapmamız mümkündür:

Başlığın yüksekliği 26 cm olup beş karakter bulunmaktadır. Metnin en sonundaki tarihin yazıldığı sütun dahil bütün satırlar sağdan sola doğru istiflenmiştir. Bu yönde başlıktan sonra her bir satırı numaralandırdığımızda şu satır uzunlukları söz konusudur: 1-171; 2-178; 3-171; 4-164; 5-160; 6-166; 7-176; 8-178; 9-182; 10-160; 11-194; 12-165; 13-111 cm'dir. Sadece 10. satırda herhangi bir kopma olmadığı tarafımızdan tespit edilmiştir. Satırların en büyükleri dikkate alınarak kopmalar dahil en fazla 200 cm olabileceği anlaşılmıştır. Diğer yandan gövde metnin genişliği 78 cm'dir.

Ana metindeki karakterlerin boyutları değişmekle birlikte yükseklikleri karakterine göre ortalama 3-3,5 cm arasındadır. Genişlikleri de karakterlerine göre değişmekte olup 4-4,5 cm'dir.

Tespitlerimize göre ana metinde mevcut sağlam karakter sayısı 385'tir. Normalde olması gereken karakterlerin toplam sayısı 422'dir. Öyleyse 37 karakter çeşitli etkenler sebebiyle bir şekilde kopmuş ya da silinmiştir. Satırlar itibarıyla mevcut karakter sayıları: 1-31; 2-31; 3-31; 4-30; 5-30 (1 tanesi yarım); 6-30; 7-32 (1 tanesi yarım); 8-34 (2 tanesi silik); 9-33 (1 tanesi); 10-29; 11-35; 12-12; 13-20'dir.

Aslında yazılı alanın tamamı karakter boyutları ve satır aralıkları ile yükseklikleri dikkate alınarak hesaplandığında metinde 504 karakter yer alabilir. Ancak, Çince metnin kompozisyonu 422 karakter üzerine kurulmuştur. Daha önce metin üzerinde çalışan sinologlar, mevcut 385 karakterin sayısını çeşitli doldurmalarla 394'e çıkarmışlardır.

Yazıtın Bulunuşu ve Çince Metnin Üzerinde Çalışmalar

1889 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti adına Moğolistan'da araştırmalar yapmaya gönderilen Nikolay Mihayloviç Yadrintsev (1842-1894) Urga'ya (Ulan Bator) 400 km mesafede Karakurum ve Karabalgasun'a yaklaşık 50 km kadar uzakta, Orhon Irmağı'nın kıyısı ile Koço-Tsaydam Gölü civarında Kül Tegin ve Bilge Kağan anıtlarını buldu.[14] Otto Donner (1835-1909) ile J. R. Aspelin, 1890 yılının Ocak-Şubat aylarında Moskova'da toplanan VIII. Arkeoloji Kongresinde Yadrintsev'den Moğolistan'da iki yeni anıtın bulunduğunu öğrendiler. Bunun üzerine Fin-Ugor Cemiyeti, Alex Olai Heikel (1851-1924) başkanlığında bir heyeti, 1890'da Koço Tsaydam bölgesine gönderdi. Heikel, 16 Ağustos'tan itibaren Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtlarının kopyalarını aldı ve İrkutsk, Tomsk üzerinden 1891 Haziran'ında Helsinki'ye döndü. Bu arada Urga'da (Ulan Bator) Heikel'den yazıtın Çince metin kopyalarını alan M. Popoff, Rusçaya tercüme edip yayınladı. Bunun üzerine Georg von Gabelentz (1840-1893), Kül Tegin Yazıtı'nın Çince, Gabriel Daveria (1844-1899) da Bilge Kağan Yazıtı'nın Çince metninin tercümelerini yaptı. 1892'de Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtlarının kopyaları ve resimlerinin albümü yayınlandı.

1891'de Petersburg İlimler Akademisi, Radloff'un başkanlığında bir heyeti bölgeye gönderdi. Elde edilen bilgileri Radloff iki seri hâlinde yayınladı: 1- *Trudı Orhonskoy Ekspeditsy*, 2- *Sbornik Orhonskoy Ekspeditsy*. Atlas ilk seride Fin-Ugor Cemiyeti ile aynı yılda yayınlandı (1892).[15] Söz konusu Atlas'ın diğer fasikülleri 1893 (2. fasikül) ve 1896 (3. fasikül) yıllarında basıldı.

---

14 "Predvaritel'nıy otçet o poezdke arheologiçeskiyu i etnofiçeskiyu i tsel'yu v severniyu Mongoliyu i verhşini Orhona", *İzvestiya Vosto. Sib. Otd. i. R. G. O.* XX/4, 1889, s. 1-13.

15 *Atlas Drevnosti Mongolii, İzdannıy po poruçeniyu imperatorskoy Akademii Nauk V. V. Radlovım Trudı Orhonskoy Ekspeditsiy vıp.* 1, SPb, 1892.

Vilhelm Ludvig Peter Thomsen (1842-1927) yazıtların Türkçelerini çözdü ve 15 Aralık 1893'teki Danimarka İlimler Akademisinin toplantısında okuduktan sonra yayınlandı.[16] Bunu Radloff'un yayını takip etti.[17]

Bu arada E. H. Parker, Orhon Yazıtlarıyla ilgili geniş bir değerlendirmesini yayınladı.[18] 1892'de Gustav Schlegel, Kül Tegin Yazıtı'nın Çince metnini tercüme etti.[19] Bundan yedi yıl sonra Tokyo'da Kurakichi Shiratori, yine aynı metni Almancaya tercüme etti.[20]

Ülkemizde ise Hüseyin Namık Orkun hazırladığı *Eski Türk Yazıtları* adlı eserinde Kül Tegin'in Çince metninin Parker tarafından yapılan İngilizce tercümesini Gazi Terbiye Enstitüsü öğretmenlerinden Hadiye Erturkan'a Türkçeye çevirterek yayınladı.[21]

Çince Metnin Tercümesi

Müteveffa[22] Kül Tegin Yazıtı

1. satır:

16 "Dechifrément des İnscriptions de L'orkhon et de L'İenisei Notice preliminaire", *Bulletin de L'Academie Royale des Sciences et des Letter de Danemark, 1893*, Copenhague, 1894, s. 285-299.

17 *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei* (XI-460 s.), Petersburg.

18 "Inscription de L'Orkhon", *Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society*, XXX/1(1896-97) Shang-hai, 1899, 1-38.

19 La Stéle Funeraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes allemands, *Memoire de la Societé Finno-Ougrienne*, III, Helsingissa, 1892, 45-56.

20 *Die chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe T'e-kin am orkhon*, Tokio, August 1899, s. 2-24.

21 *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul, 1936, s. 81-84.

22 Müteveffa anlamına gelen Ku karakterinin aynı zamanda eski, yaşlı, arzu, niyet, bundan dolayı, sebep ve benzeri karşılıkları da vardır. Bu durum göz önüne alındığında Müteveffa Kül Tegin'in hatırasına gibi anlam da verilebilir. Bk. Liang Shih-ch'iou, *Chinese-English Dictionary*, Taipei, 1986, s. 441.

Şu Mavi Gökler[23] ki, kainatta örtmediği (korumadığı) yoktur. Gökyüzü[24] ve insanlar karşılıklı uyum sağladıklarında dünyada (yeryüzünde) büyük bir ahenk olur. Onun havası, evrende ve yeryüzündeki her şey karanlık ve aydınlığa (yin-yang)[25] ayrıldığı için hâli hazırda (uygulamada) her birinin reisleri vardır (her biri idarecileri tarafından idare edilir). Aslında (Hsiao-hou'nun) sonraki

2. satır:

nesilleridir[26].....

Önce Çin'in mücadelesi vahşi çöllere yayıldığında (arttığında)[27]

---

23 Gök, Mavi Gök, Çin kozmogolojisinde çok önemli yer tutmaktadır. Aynı zamanda cennet anlamına da gelmektedir. Yeryüzüyle bir bütün oluşturur. Gök eril karşılığında olduğuna, yeryüzünün ise ise dişiliği temsil ettiğine inanılmaktadır. Bu konuda Bk. W. Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü* (çev. A. Kazancıgil-A. Bereket), İstanbul, 2000, s. 74.

24 T'ien (Gök, Gökyüzü) ayrıca Tanrı anlamındadır. Onun karşılığı yeryüzündeki insanlardır. İnsanlar, Göğe yani Tanrı'ya karşı saygılı davranırlarsa bir ahenk olur. Dünyaya böylece huzur gelmesine işaret edilmektedir. Ayrıca Bk. Liang Shih-ch'iou, *Chinese- English Dictionary*, Taipei, 1986, s. 198.

25 Yin-yang: karanlık ve aydınlık, Çin felsefesinin ikili (dualist) prensibidir. Milattan önceki çağlarda evrensellik felsefesi içinde gelişmiştir. Ayrıca burada Yin kelimesiyle kuzeyin soğuk bölgelerini, Yang karakteri ile de güneyin sıcak topraklarını kastetmiş olabilir. Bk. J. J. M. De Groot, *Universismus*, Berlin, 1918; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s. 119, 127 vd, 146, 303, 411; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1942, s. 17, 33. Ayrıca bk. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, Taipei, 1985, s. 1115.

26 Hsiao hanedanının M.Ö. 2205-1818 yılları arasında hüküm sürdüğü ve Çin tarihinin bilinen ilk hanedanı olduğu kabul edilmektedir. Adı geçen hanedanın kuruluşunda kuzeyli kavimler yani Mançular, Moğollar ve Hunların atalarıyla bağlantısı olduğu anlatılmaktadır. Yani bildirildiğine göre Çinlilerin nazarında bütün bu milletler, Hsiao-hou'nun soyundan gelmektedir. Bu konunun en iyi tarihî kayıtları Çin kaynaklarından *Shih Chi* 1, s. 7; *Shih Chi* 110, s. 2879; *Han Shu* 94A, s. 3743; *Chin Shu* 97, s. 2548'de anlatılmaktadır.

27 Büyük Hun İmparatorluğu, M.Ö. 209'da Mao-tun'un başa geçmesiyle birlikte kuvvetlendi. Orta Asya'nın tamamını kontrol altına aldı. Ancak, M.Ö. II. asrın sonlarına doğru Çin'deki Han hanedanı Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine hâkimiyet alanını Batı Türkistan ve Moğolistan'a doğru

Kan-ch'üan'deki[28] saraya gelip Kuang-lu'nun[29] korumasını rica ettiler. O hâlde bu dostluğun eskiliğini gösteriyor (dostluğun çok eski zamanlara dayandığını).

Bizim imparatorluğun kurucusu Kao-tsu[30] kurup yükselttiği imparatorluğu

3. satır:

T'ai-tsung[31] devam ettirdi. Sekiz bölgede (tarafta) kültür (Çin kültürü) öğretildi. Askerî başarılar (kültürel başarılarla) bir

genişletti. Hunların önemli bir kısmı Çin'e bağlandı. Bkz. De Groot, *a.g.e.*, s. 214-222; W. McGovern, *Early Empires of Central Asia*, North Carolina, 1939, 185-194; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, II, Ankara, 1981, s. 1-148.

28 Kan-ch'üan: Günümüzde Shen-hsi'de bir yerdir. Ayrıca taze bahar anlamına gelmektedir. Bkz. Liang Shih-ch'iou, *Han-ying ts'e-tien*, Taipei, 1986, s. 702. Hun hükümdarı Hou-han-ye, M.Ö. 53 yılında oğlu Chu-lou-ch'ü-t'ang'ı Çin sarayına gönderdi. Aynı hükümdar (Hou-han-ye Ch'an-yü) bizzat gidince, M.Ö. 51 yılında Çin'deki Han hanedanı imparatoru Hsüan, Kan Lu saltanat devresinde onu Kan-ch'üan'deki sarayı Ch'ih-yang'da kabul etmiştir. Bu konuyu destekleyen tarihî bilgi *Tsu-chih T'ung-chien* 27, s. 882, 887'de kayıtlıdır.

29 Kuang-lu: Parlak mutluluk anlamına gelmektedir. Bir diğer anlamı "Tahkim Edilmiş Konaklama Yeri"dir. Burada Hou-han-ye'nin Çin'e bağlandığı için kendi merkezi kastedilmiş olmalıdır. Aslında o merkezini kendini daha güvende hissettiği Çin sınırına taşımıştır. Çin'e bağlandıktan sonra Hou-han-ye merkezini Çin sınırlarına yakın bir yer olan Kuang-lu'ya nakletmek istemiştir. Burada Han hanedanı tarafından ülkesi içindeki rakiplerine karşı çok daha iyi korunabilirdi.

30 Kül Tegin Yazıtına yazılması için metni gönderen imparator Hsüan Tsung'un mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu 618 yılıdır. 907 yılına kadar süren bu imparatorluk kısa zamanda Orta Asya'nın da önemli bir kısmını içine alacak kadar büyümüştür. Kurucunun asıl adı Li Yüan'dir. İmparator olduktan sonra Kao-tsu (Yüksek Ata/imparatorluğun kurucusu) unvanıyla anılmıştır. Bk. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 197.

31 Asıl adı Li Shih-min olan bu imparator, hükümdar olduktan sonra T'ai-tsung olarak anılmıştır. 627-650 yılları arasında tahtında kaldığı imparatorluğu kuvvetinin zirvesine çıkarmıştır. Doğu ve Batı Gök Türk devletleri onun zamanında zayıflayıp Çin'e bağlanmışlardır.

lütufta oldu.[32] Bu Mavi (Göklerin Mavisi) değiştiği için beraberinde unvanları, şerefleri neticede nesilden nesile ulaşır.

4. satır:

Sınır vergileri geliyordu.[33] Sonra birbirimize baba oğul olarak bağlıydık.[34] Akınların tacizlerin yapılmadığını, yayların okların kınlarına sokulduğunu gördük.[35] Siz bizi üzmediğiniz takdirde biz sözümüzden dönmeyeceğiz (kandırmayacağız).[36] Bu da sınırlarımızın yeniden taciz edilmeyeceğinin (karşılıklı savaşmayacağımızın) garantisi olacaktır.[37]

---

32 Doğu Gök Türk Devleti 630 yılının başında yıkılınca halkının önemli bir kısmı Çin'e gitmişti. Çin'deki T'ang hanedanı onları Kuzey Çin'deki eyaletlere dağıtarak yerleştirdiler. 648 yılında Orhun bölgesindeki Sir Tarduşların güçlerinin dağılmasından sonra Çinliler tarafından Doğu Gök Türk ülkesindeki boylar eyaletlere bölündü. Neticede Orta Asya'nın çok önemli bir kısmı T'ang İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmişti. Burada söz konusu duruma işaret edilmektedir. Konuyla ilgili Çin kaynakları: *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5166; T'ung Tien 198, 1073a; Hsin T'ang Shu 215A, s. 6042; Tsu-chih T'ung-chien 201. Bu olayların tafsilatı için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara, 1999, s. 13-50; Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, Taipei, 1987, s. 6 vd; Wang Yün-wu, *T'ang-tai l-ti pien-cheng-shih-lüe*, Taipei, 1979, s. 29.

33 Gök Türk ülkesinden Çin'e bağlananlar vergi vermeye başlamışlardı.

34 Çinli prenseslerle evlenen Türk hükümdarları Çin imparatorlarının damadı olduktan sonra Çinliler tarafından imparatorun oğlu şeklinde düşünülmüşlerdir. Aslında böylece Orta Asya'daki devletlerle-Çin'deki hanedanlar arasında evlilik yoluyla barış ittifakı gerçekleşiyordu. Bilge Kağan'ın bir Çin prensesi ile evlenme teklifi imparator Hsüan-tsung tarafından kabul edilmişti. Dolayısıyla Bilge'yi damadı yani oğlu olarak görmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. S. Jaghid, "Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, sayı 1, Taipei, 1970.

35 650 yılından sonra Gök Türk ülkesinden yaklaşık yirmi yıl Çin'e karşı herhangi bir akın yapılmamıştı. Yani Gök Türkler Çin'e bağlanınca T'ang hanedanı bir süre rahat bir dönem geçirmiştir. Bu dönem sevindirici bir durum olarak kaynaklarda ifade edilmiştir. Ayrıca 723 yılından sonra gelişen Türk-Çin dostluğuna da işaret edilmiştir.

36 Eğer kuzeyden saldırı gelmezse kendilerinin de anlaşmalara sadık kalacağını ifade etmek istemiştir.

37 Eğer anlaşmaya uyulursa her iki tarafın sınırları korunacaktır.

5. satır:

Değil mi?

Merhum prens Kül Tegin, Kutlug Kağan'ın ikinci oğludur. Şimdiki Bilge Kağan'ın küçük kardeşidir. Onun sadakati ve dostluğu uzak ülkelerde duyulmuştur (iki karakter eksik). Ona saygı duyan yabancılar kayboldular.[38]

6. satır:

Onun büyük babası İ-ti-mi-shih Fu'nun,[39] imparatorun nezdinde büyük hizmet ve şeref kazanması nasıl oldu? Sonra kendisi devam ettirebilir. Atası Kutlug Erkin[40] tebaasına çok insancıl yönetim gösteriyordu. Ve oğlu ve torunlarına devam ettirmesi nasıl

7. satır:

mümkün olmazdı? Böyle bir insanın bilgeliği doğuşundan geliyor.[41]

Bu nedenle dostluk duyguları korumakta yardımcı olabiliyordu. Kuzeyde Hsien-lui[42] sınırlarını kontrol altına alabiliyor,

38 Kül Tegin kazandığı askerî başarılarla düşmanlarını sindirdi şeklinde yorumlanabilir.

39 Çin kaynaklarında Kül Tegin'in babası Kutlug'un soyu hakkında fazla detaylı bilgi yoktur. Sadece Doğu Gök Türk Devleti'nin son hükümdarı İl (İllig) Kağan'ın (621-630 arasında kağanlık yapmıştır) ailesinden geldiği, babasının 648'den sonra Çin'in kuzeyinde kurulan Ch'an-yü Genel Askerî valiliğinde Tudun Çorluk yaptığı bildirilmiştir. Burada söz konusu edilen İ-ti-mi-shih Fu'nun (Bey?) İl Kağan olması muhtemeldir. Kül Tegin'in babası Kutlug'un soyu hakkındaki bilgiler için bkz. *Chiou T'ang Shu* 194A, s. 5167; *Hsin T'ang Shu* 215A; *T'ung Tien* 198/1073b; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343/2691b; ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, "Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu", *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı 4, s. 232, 240.

40 Yukarıdaki notta bahsettiğimiz bilgilere göre Kutlug Erkin (Ku-tou Hsie-c-hin) 648-681 yılları arasında bir dönem Tudun Çorluk yapan Kutlug Kağan'ın babası olmalıdır. Dolayısıyla Bilge ve Kül Tegin kardeşlerin atalarına işaret edilmektedir.

41 T'ang İmparatorluğu için sürekli yaptıkları savaşlarla son derece tehlikeli olan Kutlug Kağan (682-691) ve Kapgan Kağan (692-716) dönemlerinden bahsedilmemekte, onun öncesinde Çin'e teslim olan ya da onların hâkimiyetinde bulunan kişiler övülmek sûretiyle Bilge ile yakınlaşılmaya çalışılmaktadır.

42 Burada yine imparator Hsüan-tsung, Büyük Hun İmparatorluğu dönemine

batı komşusu Ch'u-yüe'lerin[43] alanlarına karışabiliyordu. İmparatorun emrine saygı duyuyordu.

8. satır:

T'u-ch'i'nin mazhar olduğu dostluğu aldı.[44] Biz T'ang'la ak-

---

atıfta bulunmaktadır. Çin tarihinin ilk önemli kaynağı *Shih-chi*'nin (Ssu Ma-ch'ien tarafından M.Ö. 115-86 yılları arasında yazılmıştır) 110. bölümünde (s. 2913) Hsien-luei'lerin adı geçmektedir. Yine de kimlikleri tam açık değildir. Bence Sibirya bölgesinde yaşayan kuzey kabileler kastedilmektedir.

43 Ch'u-yüe'ler: Batı Gök Türk ülkesi içinden çıkan bir boydur. Tanrı Dağları'nın kuzey eteklerinde yaşıyorlardı. 633 yılında Batı Gök Türk ülkesinde tam karışıklıklar sürdüğü sırada bağlı oldukları Batı Gök Türk beyi Li-pi-tuo-lu'nun zalimce idaresine katlanamayıp, yine Gök Türk hanedanından gelen A-shih-na Mi-she Bey'i kağan seçmek istemişlerdir. Ancak, o rakiplerinden korktuğundan kağan olmaya cesaret edemediği için Ch'u-yüe'leri alıp Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinin kuzey taraflarına doğru gitti. Bugünkü Barköl'ün doğusundaki kumluk sahada yerleştikleri için Kum Yığını anlamına gelen Sha-t'o adıyla anılmaya başladılar. Daha sonra Sha-t'o Gök Türkleri adını aldılar. Zamanla Uygur Kağanlığı'na (745-840) ve Çin'deki T'ang hanedanına bağlandılar. Bu hanedanın zayıflaması üzerine Çin siyasetinde önem kazanmaya başladılar. Hatta 923 yılından sonra bağımsız devlet kurdular. Bu devlet 950'ye kadar varlığını sürdürdü. Hsin T'ang Shu 218, s. 6153-6155; Wen-hsien T'ung-k'ao 2723, a, b, c/2724a. Ayrıca bkz. Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Taipei, 1979, s. 191-194; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 230-231.

44 M.Ö. 60 yılında Büyük Hun İmparatorluğu tahtına Wu-yen-chü-te geçmiş; fakat ülke içindeki huzursuzluk sona ermemişti. Zalim olan bu hükümdarın katliamlarından kaçan hanedan üyesi prensler sağa sola dağıldılar. Az sonra ölümü üzerine kardeşi Hou-han-ye tahta çıkarılmıştır. Buna rağmen yine ülkede huzur ve asayiş sağlanamamış, ülkenin değişik bölgelerindeki prensler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bunlardan biri de Hunların batı kanadını idare eden T'u-ch'i idi. T'u-ch'i hükümdar (ch'an-yü) olduktan sonra Hou-han-ye'nin üzerine doğuya on binlerce askeriyle yürümüş ve Hou-han-ye'yi ağır bir bozguna uğratmıştı. Mağlup Hou-han-ye kaçtı. Geri dönen T'u-ch'i, büyük oğlu Tu-t'u-wu-hsi'yi Sol Ku-li Prensliğine, küçük oğlu Ku-mou-lou-t'ou'yu Sağ Ku-li Prensliğine tayin etti. Bu arada canını kurtarmak için Çin'e sığınmış olan Je-chu'nun kardeşi Wu-chie boyunun yaşadığı bölgenin idarecisi olmuştu. M.Ö. 57 yılına gelindiğinde Hun ülkesinde beş ayrı bölgede beş bağımsız hükümdar vardı. Bağımsız hareket eden güçlü kişiliğe sahip olduğu belirtilen T'u-ch'i, bir iftiraya kanarak yanlış işler yapınca çevresini dağıtmıştır.

rabalığı var olduğu için. Bu nedenle seni övdüm saygı ve başarı ile. Büyük güven ve inanç gösterdim. Planımız (anlaşmamız) bölünmediğinde (bozulmadığında) güneşin alaca karanlığı kayboldu (Tegin vefat etti).

9. satır:

Kalbimde çok acı hissediyorum.

Ayrıca (çünkü) Tegin, kağanın küçük kardeşidir. Kağan (bizim) oğlumuz gibidir.[45] Böyle kabul edildiğine göre Baba oğul birbirlerine karşı saygılı olduklarında ağabey kardeş yakınlığı akrabalığı farklı olmadıklarını göstermez mi? İkiniz de gerçekte

10. satır:

oğlumsunuz. Hâlen de size karşı derin duygular hissediyorum. Bu sebeple (bunu göstermek için) zengin yazıtı diktirdim. Böylece uzaklara ve yakınlara yayılacak, çok ama çok uzun zamanlarda dinlensinler güneşin parlayan ışıklarıyla yeniden duysunlar konuşsunlar diye

11. satır:

Çölün sınırındaki Ting-ling'lerin[46] topraklarında gerçek

Ülkenin doğusunda bağımsızlıklarını ilan eden T'u-ch'i doğuya doğru ordu sevk etti. Aslında önce batıdaki Chü-li'yi 40 bin süvariyle yenmişti. Arkasından dört Hun taht iddiacısı ortadan kalkınca Hou-han-ye ile T'u-ch'i tek başlarına kalmışlardı. Önce Hou-han-ye küçük kardeşini batıya gönderip 10 binden fazla T'u-ch'i'nin askerini öldürdü. Bunun üzerine 60 bin kişilik ordu ile Hou-han-ye üzerine yürüyen T'u-ch'i yenilince kendini öldürdü. Oğlu ve yakınları gidip Çin'e sığındılar. Böylece Hou-han-ye tek başına kaldı (M.Ö. 56). T'u-ch'i ayrıca Büyük Hun İmparatorluğu'nda kullanılan bir unvandır. Han Shu, 94A, s. 3795-3796; Tsu-chih T'ung-chien 27, s. 865-869.

45 Bilge Kağan'ın bir Çin prensesiyle evlenme teklifi uzun görüşmelerden sonra imparator Hsüan-tsung tarafından kabul edilmişti. Ancak, bu evlilik gerçekleşmeden Bilge Kağan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenerek öldürülmüştü.

46 Ting-ling'ler: Büyük Hun İmparatorluğu'nu en kuvvetli hâle getiren Mao-tun'un (M.Ö. 209-174) hükümdarlığı döneminde geniş Kazakistan bozkırları başta olmak üzere Kuzeybatı Hun sahasında yaşayan boylar grubudur. Milattan sonraki asırlarda ortaya çıkan Ogurların atalarıdır. Batı grubu İrtiş Irmağı civarına yayılırken, güney grubu Gobi Çölü taraflarına yayılmıştır.

kahramanlar bulunuyordu. Sen Birinci prens olarak görevlisin. Sen farklı geniş bölgeleri idare ediyorsun. Sen biz T'ang ile dostluk kurdun. Kim der böyle bir insan uzun süre

12. satır:

koruyamaz diye Yüksek yazıt dağa dikildi. Yerini aldı zengin (uygun) bir şekilde, sınırsız yerlerde duyulması için

13. satır (dikiliş tarihi):

Büyük T'ang'ın[47] K'ai-yüan[48] saltanat devresinin yirminci yılında takvim sırasına göre[49] jen-shen'da on ikinci ayda hsin-ch'ou vaktinde shuo gününde yedinci günde, ting-wei zamanında (öğleden sonra 2 ile 4 saatleri arası) dikildi.[50]

Her ne kadar önemli tarihî roller oynasalar da haklarındaki bilgiler çok azdır. Ancak, sonraki asırlarda aynı coğrafyada görülen Kao-ch'e (Yüksek Arabalı) ve Töles, Oğuz gibi boy gruplarının onların devamı olduğu söylenebilir. Doğu sınırları Sibirya'dan Baykal Gölü'ne kadar uzandığı bildirilir. M.Ö. 201 yılından önce Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı (Ch'an-yü) Mao-tun'a bağlandılar. M.Ö. 101 yılından sonra Hun idaresi zayıflayınca Ting-ling'ler başkaldırmaya başlamışlardır. M.Ö. 71'de Hunlara ağır bir darbe indirdiler, M.Ö. 63'te düzenledikleri bir akınla büyük bir yağma daha yaptılar. Kaynaklardan anlaşıldığına göre M.Ö. 75-71 yılları arasında bağımsız yaşadılar. M.Ö. 49'da bağımsızlık düşkünü Batı Hun hükümdarı Chih-chi onları ağır bir bozguna uğrattı. M.S. 85'te Hunlara bir daha saldırdılar. M.S. III. asrın başında Hsien-pi'ler Ting-ling'leri eski topraklarına sürdüler. M.S. 447 yılına kadar kısa kısa da olsa onlar hakkında bazı bilgiler vardır. Bu tarihten sonra onların topraklarında Kao-ch'e'lar görülmektedir. Ting-ling'ler hakkında daha fazla bilgi için bk. *Shih Chi* 110, s. 2893; *Han Shu* 94A, s. 3753; *Wei Shu* 4, 74, 81, 102; Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, 48, s. 375 vd.; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 70-71; K. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. G. Karaağaç), İstanbul, 1999, s. 19; W. M. Mcgovern, *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina, 1939, s. 118-120; Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındakı Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı, 1998, s. 12 vd.; Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1939.

47 T'ang hanedanı (618-907) yılları arasında hüküm sürmüştür.

48 K'ai-yüan: 713-756 yılları arasında hüküm süren T'ang imparatoru Hsüan-tsung'un birinci saltanat devresinin yani 713-742 yıllarındaki dönemin adıdır.

49 Suei-tse. Ayrıca bkz. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, s. 762.

50 Bu tarih 733 yılının 28 Ocak tarihine karşılık gelmektedir. Ancak, L. Bazin,

Kül Tegin Yazıtına Yapılan Çince İlaveler

1- Batı Yüzüne Yapılan İlave

Kül Tegin Yazıtı'nın Çince metnine bir satır ilave yapılmıştır. Söz konusu ilave 35 cm uzunluğunda olup, 15 karakterden meydana gelmiştir. Farklı bir tarzda yazıldığı açıkça görülmektedir. Bu metin üzerinde yaptığımız incelemelerde Hsüan-t'ung saltanat devresinin 3. yılında, batı takvimine göre 1910 yılında Çin'deki Mançu hanedanının K'u-lun, yani Ulan Bator elçisi tarafından yazıldığını tespit ettik. Elçinin bölgeyi ziyareti dolayısıyla yaptırdığı koruma binasından duyulan şeref not edilmiştir.

Metnin Tercümesi

Hsüan-t'ung saltanat devresinin üçüncü yılında K'u-lun (Ulan Bator) elçisi Huo (Wa?)-san-to-pen (Türkçe okunuşu Huo-sen-do-bın), ziyaret etti, yüksek koruma inşa etti.

2- Doğu Yüzüne Yapılan İlave

Yazıtın doğu yüzündeki tepelikte yer alan dağ keçisi damgasının burun kısmına da bir cümle ilave edilmiştir.[51] Bu defa diğerinden farklı olarak, yazılan ay dahi belirtilmiştir. Yani 1910 yılının Eylül ayında (muhtemelen) yazıldığı belirtilmektedir.

Metnin Tam Tercümesi

Hsüan-t'ung saltanat devresinin 3. yılının 8. ayında Huan-p'o'lu Ch'in burada özel görevle seyahat ederken buradan geçti, oydurmak sûretiyle yazıyı yazdırdı.

Eski Çin takvimleriyle de mukayese ederek Kül Tegin Yazıtı'nın 1 Ağustos 732 tarihinde dikildiğini tespit etmiştir. Bkz. L. Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Anciens*, Budapest, 1991, s. 142; O. Sertkaya, "Kül Tegin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?", *Orkun*, sayı 57, Kasım 2002, s. 18-21; A. mlf., *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 94-95.

51 Dağ Keçisi damgasının önündeki bu Çince yazıların fotoğraflarını Sayın Cengiz Alyılmaz lütfedip vermişlerdir. Kendilerine teşekkürlerimi sunarım. Alyılmaz, *Kül Tegin Yazıtına Yapılan Eklemeler Üzerine* adlı bir makale de yayınlamıştır. Bkz. *Orkun*, sayı 59, Ocak 2003, s. 24-27.

SHİH-Pİ KAĞAN'IN SUEİ İMPARATORUNU KUŞATMASININ ÇİN TARİHİNE ETKİLERİ

Doğu Gök Türk Devleti hükümdarı Shih-pi tarafından kuşatılan Çin'deki Suei hanedanının imparatoru Yang, kurtulmayı başarsa da ülkesi içinde prestijini kaybederek, çok sayıda isyanın çıkmasını engelleyemedi. Ona karşı başkaldıran devlet adamları ve yerel idareciler, Gök Türklerden yardım talebinde bulundu, en nazik durumda güçlü destek alan Li Yüan, T'ang hanedanını kurmayı başardı. T'ang hanedanı sağlam temeller üzerine oturduktan sonra, Orta Asya'nın da önemli kısmını işgal ederek, Çin tarihinin en parlak imparatorluğu seviyesine yükseldi. Bu imparatorluk 617-907 arası hâkimiyetini sürdürmüştür. Gök Türklerin bu büyük imparatorluğunun kuruluşuna iki yönden büyük katkısı gerçekleşmiştir. Birincisi Shih-pi Kağan'ın imparator Yang'ı kuşatarak zor durumda bırakması sonucu Suei hanedanının prestijini ve kontrolünü kaybetmesine yol açması, ikincisi T'ang hanedanının kurucusu Li Yüan'e askerî destek vermesidir. Dolayısıyla 615 yılı Çin tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Suei İmparatorluğu 581 yılında Chou hanedanının tarih sahnesinden çekilmesiyle kuruldu. İlk imparatorunun adı Wen olan bu hanedan, 589'da Güney Çin'deki Ch'en Devleti'ni yıkarak, yaklaşık 350 yıl sonra bütün Çin'i birleştirmeyi başardı. Böylece Han hanedanından (M.Ö. 209 - M.S. 220) sonra Çin tarihinde ikinci büyük imparatorluk ortaya çıkmıştı. Gök Türkler ikiye

bölündükten sonra Doğu ve Batı kanatlarını zayıflatabildiği gibi, Batı Türkistan'ın zenginliklerine göz dikti. Bu yöndeki faaliyetlerinde netice alamasa da bölgeyi tanıyarak, ileride yapılacak askerî ve siyasî çalışmalarına alt yapı oluşturdu. Tarım ürünlerini nakil için uzun kanallar kazılmasına çok fazla ekonomik kaynak aktarılması sıkıntıların doğmasına sebep oldu.

Bilindiği gibi Gök Türkler, 552'de bağımsızlıklarını kazandıktan sonra hızla yükselmişler, Kuzey Çin'deki Chou ve Ch'i devletlerini baskı altına almışlardı. Bu iki devlet tarih sahnesinden çekildiği sırada I. Gök Türk Devleti de zayıflamaya yüz tuttu. Hatta, 582'de Çinlilerin yürüttüğü entrika siyaseti neticesinde ikiye ayrıldı. Batı Gök Türk Devleti başlangıçta zaten Doğudaki amcaoğullarına karşı Sueiler ile müttefikti. Sonradan Tardu, Doğu'nun işlerine karışınca, asker ve hayvanlarının su kaynaklarına zehir akıtan Çinliler, onun gücüne son verdiler. Doğudaki devlet Çin'e yakın olduğundan daha fazla mücadele yaşandı. Nihayet, Ch'i-min Kağan 607 tarihinde kesin bir şekilde Suei imparatoruna bağlılığını bildirince Doğu Gök Türk Devleti, tamamen Çin kontrolüne girdi. Fakat, yerine geçen oğlu Shih-pi Kağan, çok farklı bir karaktere sahipti ve Suei hanedanının vesayetini kabul etmedi.

603'te Çinlilerin desteği ile Doğu Gök Türk tahtına çıkmayı başaran Ch'i-min 609 yılının yaz aylarında hastalandı ve bir süre sonra öldü. Onun ölümüne Çin imparatoru çok üzüldü ve üç gün yas ilan etti. Çünkü, ömrü boyunca Çin'deki Suei hanedanına hizmet etmişti. Henüz Gök Türk ülkesinde bulunduğu sırada Çin'e haber gönderip Türk ordularının sefer yollarını Çin'e bildirdi. Arkasından Çin'e kaçarak, onlarla birlikte kendi devletine karşı savaştı. Üstelik tamamen Çinlileşmek istediğini defalarca Suei imparatoruna bildirmişti. Boşalan Doğu Gök Türk tahtına oğlu Tou-chi geçerek, Shih-pi Kağan unvanını aldı. Yeni Kağan, Türk geleneklerine uygun şekilde dul kalan üvey annesi İ-ch'eng

prenses ile evlendi ve bunu Çin imparatoruna bildirerek, ilk dış siyasî temasını yaptı.[1]

Bu arada daha 608 yılında Doğu Gök Türk kağanı Ch'i-min'in kendisine bağlılığına iyice inanan imparator Yang dikkatini batıya çevirdi. Kuzeyde Doğu Gök Türk Devleti'nin kendisine bağlanması bir anlamda bu taraftan gelebilecek tehlikeleri ortadan kaldırdı. Artık zengin batı ülkeleri Sui imparatorunun tek hedefi idi. İşte bu sebepten dolayı 609 yılında Ch'i-min'in ölüp yerine Shih-pi'nin geçmesinden sonra kaynaklarımızda malumat birdenbire azalmaktadır. 615 yılına kadar bu durum böyle devam etmekte ise de yine de 613 yılından sonra kısa bilgilere tesadüf ediyoruz.[2]

613 yılında Ling-wu bölgesinde Sui imparatoruna karşı isyan eden Pai Yü-suo önce yağmalar yaptı. Bir sürü at ele geçirip kuzeyde Gök Türklerle temasa geçti. Arkasından Lung-you bölgesine saldırdı. Artık, Sui İmparatorluğu'nda da isyanlar başladı. 615 yılının martında Wei Tao-er ile Wang Hsü-pa, kendi yanlarına yüzer bin insan toplayarak başkaldırdılar. Daha sonra Shih-pi Kağan ile münasebet kurdular. Arkasından Suei İmparatorluğu'nun Yen ve Shao eyaletlerine hücum ettiler.[3]

Kağanın Kardeşine Teklif

615 yılının Ekim ayında imparator Yang, kuzey sınırlarını teftişe çıktı. Bu sırada devlet adamı P'ei Chü, Doğu Gök Türk kağanı

1 Suei Shu (636 yılında Wei Cheng tarafından yazılmıştır. Ting-wen shu-chü Yayınevi (Taipei, 1987) baskısından faydalanılmıştır. Kısaca SS olarak gösterilecektir) 84, s. 1876; *PS* 99, s. 3299; *Tsu-chih T'ung-tien* (1085 yılında Ssu Ma-kuang tarafından bitirilmiştir. 1987 Tai-wan Hua-shih Yayınevi baskısı (Taipei) değerlendirilmiştir. Kısaca TCTC olarak gösterilecektir) 181, s. 5647. Bu konudaki Çin kaynaklarının teferruatlı değerlendirilmesi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, Ankara, 2004, s. 63-69.

2 *TCTC* 182, s. 568; *SS* 4, s. 84.

3 *TCTC* 182, 5695; *SS* 4, s. 8.

Shih-pi'nin kuvvetinin hızla arttığını ileri sürerek, bir plan hazırlayıp, imparatoruna sundu. Bu plana göre Shih-pi Kağan'ın kardeşi Ch'i-chi Şad, bir Çin prensesiyle evlendirilecek ve "Güney Tarafının Kağanı (Nan-mien K'o-han)" ilan edilecekti. Fakat, kendisine yapılan bu teklifi Ch'i-chi Şad kabul etmedi. Bu plandan haberdar olan Shih-pi Kağan çok sinirlendi.

Bu arada Shih-pi Kağan'ın Soğd asıllı vezirlerinden Shih-shu-hu-hsi, çok iyi planlar yaparak kağan üzerinde etkili oluyordu. Sağladığı katkılardan dolayı Shih-pi tarafından seviliyordu. Neticede yüksek bir makama getirildi; sonuçta çok beğenilen bir kişi konumuna yükseldi. P'ei Chü'ye göre adı geçen Sogdlu, Kağan'a tavsiyelerde bulunmasa, *saf ve dürüst* olan Gök Türkler kolayca yıkılabilirdi. P'ei Chü, ona Ma-i'de karşılıklı ticaret yapmayı, pazar kurmayı teklif etti. Soğd asıllı bu şahsa ticaret yapmak fikri cazip geldi. Ma-i şehri yakınına ticaret yapmak maksadıyla ulaştığında P'ei Chü tarafından öldürtüldü. Sonra Shih-pi Kağan'a elçi göndererek "Shih-shu-hu-hsi'nin aslında Shih-pi'ye karşı isyan ettiği için öldürüldüğünü" bildirdi. Ancak, Shih-pi gerçeği öğrendi.[4] Bu sebeple Çin ile sürdürdüğü diplomatik ilişkilerini kesti. Derhal birkaç yüz bin süvariyle savaşa hazırlandı. O sırada kuzey eyaletlerinde teftişe çıkan Çin imparatoruna saldırmayı planladı. Fakat, İ-ch'eng prenses acele elçi göndererek durumu bildirdi. Bunun üzerine hızla geri dönen imparator Yen-men Kalesi'ne sığındı.

Kuşatmanın Gerçekleşmesi

Çin topraklarına hızla dalan Shih-pi, Yen-men'da imparator Yang'ı kuşattı. Askerlerden başka kalenin içinde yüz elli sivil insan vardı. Yiyecek stokları ancak yirmi gün dayanabilecekti. Ayrıca Yen-men'da bulunan kırk bir kalenin otuz dokuzu Gök Türklerin eline geçti. Hemen kaleye hücuma geçen Gök Türklerin

4 *SS* 67, s. 1582; *TCTC* 182, s. 5697.

attığı oklar imparatorun bulunduğu yere ulaşıyordu. Çok korkan imparator, Chao prensi Kao'ya sarılarak ağlamaya başladı. Kaynakların ifadesine göre ağlamaktan gözleri şişmişti.

Çinli devlet adamları bu durumdan kurtulmak için çeşitli tavsiyelerde bulundular. Sol muhafızları büyük generali Yü Wen-shu kuşatmayı yarıp çıkmayı teklif etti.[5] Sonra Su Wei kalede kalıp savunmanın daha doğru olacağını söyledi.[6] Fan Tsu-k'ai, Liao'dan (Kore'nin kuzeybatısı) yardım istenmesi gerektiğini ileri sürdü.[7] Hsiao Yü ise Gök Türklerin geleneğinde hatunların ordunun stratejilerini bildiğini, İ-ch'eng'ın Suei imparatorluk ailesinin kızı olduğunu, dolayısıyla Çin'in yardımına koşması gerektiğini, elçi gönderilip temasa geçildiğinde mutlaka yardım edeceğini, faydası olmasa bile hiçbir zararı olmayacağını, diğer taraftan Korelilerin, Gök Türklere saldırtılmasını tavsiye etti.

İ-ch'eng Hatun'un Hamlesi

Bu arada Suei İmparatorluğu topraklarında bulunan bütün diğer askerî kumandanlara yardıma gelmeleri için çağrı yapıldı. Neticede imparator, İ-ch'eng prensese yardım etmesi için acele adam gönderdi. Elçi ulaşıp durumu bildirir bildirmez, Çin asıllı bu hatun harekete geçti. Acele Shih-pi'ye adam göndererek devletin kuzey taraflarında problem olduğunu (isyan çıktığını) söyledi. Bunun üzerine kasım ayında kuşatmayı kaldıran Shih-pi ülkesine geri döndü. Onun arkasından keşfe çıkan memurlar dağların vadilerin boş olduğunu gördüler. İmparator ancak bu şekilde kurtuldu. Arkalarından iki bin süvari takibe gönderildi, Gök Türklerden arta kalan yaşlı ve zayıf iki bin insan ele geçirildi.[8]

5 *SS* 61, s. 1467; *TCTC* 182, s. 5698.
6 *SS* 41, s. 1188- 1189; *TCTC* aynı yer.
7 *SS* 63, s. 1492; *TCTC* aynı yer.
8 *TCTC* 182, s. 5697.

Gök Türk Tarzında Askerî Birlik Kurulması

Kısa zamanda eski dinamik gücüne kavuşan Doğu Gök Türk Devleti, Shih-pi Kağan liderliğinde her fırsattan istifade ederek Sui İmparatorluğu'na saldırıyordu. 616 yılının sonunda da büyük bir akın yapıldı. Daha sonra T'ang hanedanının kurucusu olacak Li Yüan, askerlerinin en iyilerinden iki bin kişi seçerek, onları Gök Türkler gibi besledi. Onlar gibi oturup kalkmayı öğretti. Bunlar az sayıda Gök Türk askeriyle karşılaştıklarında bir iki ufak başarı kazandılar. Akın şeklinde gelişen Gök Türk askerî harekâtı daha sonra geri dönmeleriyle son buldu.[9]

Babası Chi-min'e hiç benzemeyen Shih-pi Kağan, idare ettiği Doğu Gök Türk Devleti'ni eski gücüne kavuşturdu. Bunu Çin imparatoruna yaptığı kuşatmayı kaldırdığı 615 yılı sonundan itibaren Sui hanedanına karşı sürekli bir baskı kurması gayet açık şekilde göstermektedir.[10] Yen-men Kalesi'ndeki kuşatılma Sui hanedanına çok ağır darbe indirdi. Bu darbenin derinliğini müşahade ettiren husus merkezi otoritenin birdenbire zayıflamasıdır. Eyaletlerdeki Çinli prensler, valiler, dükler birer birer isyana kalkıştı. Bunların içinde en önemlisi T'ang dükü Li Yüan'in isyanıdır. Bu şahıs isyana başlamadan önce iki bin kişilik mükemmel ok atan ve ata binen bir birlik oluşturdu; sonra bunları Gök Türkler gibi besleyerek, onlar gibi sulak otlakları takip ederek, oturup, kalkma, avcılık ve ata binme gibi meziyetleri öğrettirdi.[11] Neticede Gök Türk askerî vasıflarını kazanan bu askerler ileride

9 *TCTC* 183, s. 5717; *Ti'e-fu Yüan-kuei* (1005-1013 yılları arasında Wang Ch'in-jo ve Yang İ tarafından yazılmıştır. 1981 Tai-wan Chung-hua Shu-chü Yayınevi, Taipei baskısı ele alınmıştır. Kısaca TFYK şeklinde gösterilecektir) 998, 6b.

10 *TCTC* 183, s. 5717; *SS* 84, s. 1876; *PS* 99, s. 3299; Bu konu için ayrıca bkz. T.Hayashi, "The Devolopment of A Nomadic Empire", *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, 1990, s. 137.

11 *TCTC* aynı yer; *Hsin T'ang Shu* (Wo Yang-hsiou ve Sung Chi taraflarından 1060 yılında meydana getirilmiştir. Ting-wen Shu-chü Yayınevi, Taipei (1985) baskısından faydalanılmıştır. Kısaca HTS şeklinde gösterilecektir), 1, s. 2.

ona parlak zaferler elde etmesinde yardımcı olacaktır. Hatta 616 yılında Çin'e karşı gelişen sayısız Gök Türk akınlarından bazı küçük olanları bu birlik tarafından durduruldu.[12]

Suei Hanedanının Çatırdaması

Shih-pi'nin kumandasında Gök Türk ordularının Sui İmparatorluğu sınırlarını geçip çok sayıda akın yapması, bu hanedanın çatırdamasına yol açtı. Asi Çinli kumandanlar birer birer isyan ediyorlar ve Shih-pi ile temasa geçiyorlardı. Çin imparatorlarının Gök Türkleri bölmek için uyguladıkları entrika siyaseti gibi Shih-pi de asi Çinli devlet adamlarına destek veriyordu. Fakat, o açıkça destek veriyor, herhangi bir entrika siyaseti gütmüyordu. Söz konusu asi Çinlilerin başını Liang Shih-tou çekti. Otuz kırk kişi ile bağlı olduğu yardımcı valiyi öldüren bu şahıs kendisini vali ilan edip, Gök Türklerle temasa geçti. Shih-pi Kağan ona kurt başlı sancak sunup, Tardu Bilge Kağan[13] unvanını verdi. Daha sonra Liang Shih-tou Gök Türk askerleriyle beraber Sarı Nehrin güneyinde oturmaya başladı ve Yen-ch'üan eyaletine saldırılar yaptı.[14] İki bin süvariyle Liang Shih-tou'ya bağlanan Çinli kumandanlardan Kuo Tse-ho'ya Wu-li Şad unvanı Gök Türkler tarafından verildi.[15]

Diğer asi Liu Wu-chou da elçi gönderip, Shih-pi'ye itaat ederek Gök Türk desteği aldı. Gök Türk askerleriyle Chih Pien'i yenip, öldüren bu Çinli, diğer Sui kumandanı Hsiao İ'yi Yen-men'a kaçırttı. Neticede Yen-men'ı da ele geçiren Liu Wu-chou, sonra Lu-kung vilayetine sürpriz bir saldırı yaptı. Sui imparatorlarının kuzey sarayı olan Feng-yang'a girdi. Ele geçirdiği bütün

12 *HTS* 1, s. 2.

13 *Ta-tu Pi-chia K'o-han.*

14 *Chiou T'ang Shu* (945'te Liou Hsü tarafından kaleme alınmıştır. Ting-wen Shu-chü Yayınevi Taipei (1985) baskısından faydalanılmıştır. Kısaca CTS olarak gösterilecektir) 56, s. 2280; *HTS* 87, s. 3731.

15 *TCTC* 183, s. 5724.

saray halkını Gök Türklere teslim eden Liu Wu-chou'ya Shih-pi karşılık olarak at bağışladı. Arkasından Ma-i bölgesine dönmeden önce Ting-hsiang gibi önemli bir mevkiyi daha işgal eden Liu Wu-chou'ya kurt başlı sancakla birlikte Ting-yang Kağan unvanını sundu.[16]

T'ang Hanedanının İlk Adımları

Ma-i şehrine hücum edecek olan Gök Türk ordusuna, T'ang hanedanının kurucusu Li Yüan karşı koymak istedi. Ancak onun vazifelendirdiği Kao Chün-ya ile Wang Jen-kung çarpışmalarda muvaffak olamadılar.[17] Aynı yıl Chin-yang, Gök Türkler tarafından işgal edildi. Şehrin kuzey kapısından girip, güney kapısından çıktılar. Bu sırada Li Yüan, kalenin bütün kapılarını açtırttı. Gök Türkler kaleye girmeden geri döndüler. Bu arada başarısız olan Wei ve Chün-ya başları kesilmek sûretiyle cezalandırıldılar.[18] Daha sonra Li Yüan tarafından Wang K'ang-ta kumandasında Gök Türklerin üzerine gönderilen ordu da mağlup oldu, askerlerinin hepsi öldürüldü. Bu yenilgi üzerine Chin-yang Kalesi'nde bulunan T'ang ihtilal ordusunu korku kapladı. Muharebe yoluyla kaleden çıkamayacaklarını anlayan Yüan, gece bir kısım askerini kalenin dışına çıkarıp, yüksek bir yere sancak astırdı. Bu askerler sonra yüksek sesle davul çaldırtıp, yardım ordusu geliyormuş gibi yaptılar. Şüpheye kapılan Gök Türk ordusu şehrin dışında iki gün daha kalıp yağma yaparak geri gitti.[19] Böylece bu büyük tehlikeden T'ang hanedanının kurucuları kurtulmuş oldular. Eğer kurtulmamış olsalar, Çin tarihinin en parlak devleti T'ang hanedanı belki de tesis edilemezdi.

16 *CTS* 55, s. 2253; *HTS* 55, s. 3717; *TCTC* 183, s. 5723.
17 *CTS* 57, s. 2291; *HTS* 88, s. 3734.
18 *TCTC* 183, s. 5734.
19 *TCTC* 183, s. 5734.

Suei hanedanı yıkılmak üzere iken yukarıda da söylediğimiz gibi Çin'in her tarafında isyanlar çıkmıştı. Bunların içinde T'ang hanedanının kurucusu olarak Li Yüan, Gök Türklerden destek alan rakiplerine karşı fazla bir askerî güce sahip değildi. Yardımcılarından Liu Wen-ching, ona kendilerinin de Gök Türklerden askerî destek istemelerini tavsiye etti. Bunu kabul eden Li Yüan, kendi eliyle birçok hediyeler hazırlayıp, Shih-pi Kağan'a gönderdi. Liu Wen-ching ile kağana ulaştırılan bu hediyelerin yanında ona ayrıca "büyük bir ihtilal (gönüllü) ordusu hareket geçirmek istediğini, uzaktan gelip tahttan indirilmeye yardım ederlerse müttefik olacaklarını, ancak güneyde onlara yardım etmemelerini, sert davranmamalarını istediklerini, eğer ittifak yapılırsa Gök Türklerin önüne bir sürü altın ve mücevherin serileceğini ve bunlardan istediklerini seçeceklerini" bildirdi. Shih-pi karşılık olarak "artık Suei hanedanının yıkıldığını, Tang düküne yardım etmelerinin kendi menfaatlerine uygun olacağını" söyledi.[20]

Gök Türk Yardımlarının Ulaşması

Shih-pi'nin niyeti öğrenilir öğrenilmez, derhal bir elçilik heyeti daha gönderildi. Yedi gün gibi kısa bir zamanda gidip dönen bu yeni elçi Gök Türklerden yardım geleceği haberini getirdi. T'ang hanedanının kurucusuna bağlı kumandanlar bu yardım haberine çok sevindiler. Aslında Gök Türk ordusunun tahribatından çekinen imparator, bir türlü kabule cesaret edemiyordu. Bu sırada P'ei Chi ve Liu Wen-ching, "Tibetlilerin atlarının zayıf, Gök Türklerinkinin ise kuvvetli olduğunu, askerleri olmazsa bile atlarının kaçırılmaması gerektiği, aksi takdirde pişman olacaklarını" söyleyerek, ısrarla Gök Türk yardımının gelmesini istediler.

20 *CTS* 57, s. 2292; *HTS* 88, s. 3735; *TCTC* 184, s. 5737. Ayrıca bkz. S. Jachid, "Objektives of warfare in İnner Asia", *Pien-chen yen-chiou-suo nien-pao*, 4, 1973, s. 20.

Hâkimiyetini tesis etmek için Gök Türk yardımı almanın şart olduğunu anlayan Li Yüan, "kulaklarımızı onların yağmalarına kapayalım, sonra sıkıştırıp icaplarına bakarız" diyerek, Gök Türk yardımı almayı kabul etti.[21] Bunun üzerine sonbaharda Gök Türk yardımı K'ang-ch'iao-li Tegin ile ulaştı. Beş yüz asker ile iki bin baş at pazar için gelmişti.[22] Gök Türk askerleriyle karşılaştığında kağanın mektubunu alan müstakbel imparator, sonra K'ang-ch'iao-li Tegin ve yanındakilere fevkalade bir selamlama töreni yaptırdı. Gök Türklerin gönderdiği atların mükemmel olanlarını seçti. Sonra Gök Türk askerlerinin yarısını atlarla beraber bulundukları Kuan mevkiinde bıraktı. Çin askerleri Gök Türk atlarına hayran kalmıştı. Sahte para vererek Gök Türk askerlerini kandırmak ve atları ele geçirmek istiyorlardı. Fakat, Li Yüan "Gök Türklerin kendilerine güzel atlar verdiklerini, kandırıldıklarını anladıkları zaman gelip Çin'e saldıracaklarını ve durdurulamayacaklarını" anlatarak vazgeçtirdi. Arkasından kendilerini fakir olarak gösterip, borç almalarını tavsiye etti. Bundan sonra K'ang-ch'iao-li Tegin kuzeye döndü. Ancak, T'ang hanedanının daha çok yardıma ihtiyacı vardı. Liu Wen-ching tekrar yardım istemek için Shih-pi Kağan'a gönderildi. Bu elçi yola çıkmadan önce yeni imparator, onunla özel görüşme yaparak, "Gök Türkler atlarını otlatırken hububat tarlalarına zarar vermiyorlar, ancak, ahali onlardan çok korkuyor ve etkileniyor, benim endişem ise Liu Wu-chou ile birlikte Çin'e saldırmalarıdır. Onun için yardım askerlerinin sayısı birkaç yüz kişiden fazla olmasın" dedi.

Eylül ayında Gök Türk merkezine varan elçi Shih-pi Kağan'dan asker isteyip, onunla ittifak yaptı. Buna göre Gök Türk askerleri Ch'ang-an'a girecekler, karşılığında Gök Türk Devleti'ne altın, yeşim taşı ve en iyi cins ipekten mamul kumaş sunulacaktı. Bu anlaşmadan memnun kalan Shih-pi Kağan büyük veziri Chi-shih Tegin'i Tang hanedanının ihtilal ordusuna yardımcı

21 *TCTC* 184, s. 5740.

22 *TCTC* 184, aynı yer.

olmak üzere gönderdi. Ayrıca kuzey bölgelerini T'ang hanedanı adına koruyacağını bildirdi.[23] Yine K'ang-ch'iao li Tegin ile beş yüz asker ve iki bin baş at sundu.

T'ang İmparatorluğu'nun kuruluşunun sağlanmış[24] olmasına rağmen 618 yılında da Gök Türklere bağlanan Çinli devlet adamları oldu. Chang Ch'ang-hsün unvanlı Wu-yüan bölgesi vali yardımcısı Shih-pi Kağan'ın hâkimiyetini tanıdı ve kendisine Ko-li Tegin unvanı verildi.[25] Diğer T'ang muhaliflerinden Chao Yüan, öteki asiler Hsie Chü ile Liang Shih-tou'yu başkent Ch'ang-an'a saldırmaya ikna etmişti.[26] Fakat, bu yeni ittifak hücuma cesaret edemiyor ve Gök Türk yardımı istiyordu. Bunun için Ch'i-min'in oğlu Shih-pi Kağan'ın kardeşi olup, devletin doğusunu idare eden Bagatur Şad'la[27] temasa geçildi. Bagatur Şad bu teklifi kabul etti ise de T'ang imparatoru memurlarından Yü Wen-hsin'i gönderip, hediye ve benzeri şeyler sunarak, saldırı niyetinden vazgeçtirdi. Üstelik bu şad, Chang Ch'ang-hsün'ün Çin'e gönderilmesini ve Wu-yüan bölgesinin T'ang hanedanına bağlanmasını kabul etmişti.[28] Bunun akabinde T'ang imparatorunun Wu-yüan valisi olan Chang Ch'ang-hsün sahte bir mektupla diğer asiler Hsie Chü ile Liang Shih-tou'nun adı geçen Şad'la arasını bozdu.[29]

Çin Topraklarına Devam Eden Türk Akınları

Gök Türklerin kuvvetten düştüğü devrede, onlara itaatten vazgeçip Çin'e bağlanan Ch'i-tan (Kıtan), Shih-wei, Kao-ch'ang, T'u-yü-hun gibi Çinli olmayan bütün yabancılar Shih-pi Kağan'a bağlandılar. Bunların katılmasıyla Shih-pi Kağan'ın bir

23 *TCTC* 184, s. 5740, 5742, 5749; *CTS* 194A, s. 5153; *HTS* 215A, s. 6028.

24 Bu konuda ayrıca bkz. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 196, 197.

25 *CTS* 57, s. 2301; *HTS* 88, s. 3745; *TCTC* 185, s. 5787.

26 *CTS* 55, s. 2246-2247; *HTS* 86, s. 3707; *TCTC* aynı yer.

27 Asıl ismi To-pi olup şadlığa yükseldikten sonra Bagatur unvanını almıştır. Ayrıca bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara, 2004, s. 68.

28 CTS 55, s. 2246, 2247; HTS 86, s. 3706, 3707.

29 *TCTC* 185, s. 5787.

milyondan fazla yay çeken askeri olmuştu.[30] Gök Türk yardımı sayesinde imparatorluğunu tesis eden T'ang hanedanıyla Shih-pi Kağan arasında iyi münasebet vardı. Bu münasebet daha çok Doğu Gök Türk Devleti'nin üstünlüğü şeklinde tezahür ediyordu.[31] Gök Türk elçilerine Çin sarayında aşırı hürmet gösteriliyor ve şereflerine eğlenceler tertip ediliyordu. 618 yazının başında Shih-pi Kağan oğlu Kutlug Tegin'i Çin başkentine gönderdiğinde onun şerefine Ta-ch'i sarayında bir ziyafet verildi. Bu esnada dokuz bölümden (makam) ibaret olan müzik çalınmıştı. Arkasından Gök Türk heyetinde bulunanların rütbelerine göre işlenmiş ipekli kumaşlardan verildi.[32] Bu devirde Ch'ang-an'a gelen Gök Türk elçileri Çinlilere karşı gayet gururlu davrandığı hâlde Çin imparatoru bunlara karşı hiçbir şey yapamıyordu.[33] Aksine imparator Kao-tsu, Shih-pi ile iyi geçinme politikasını uygulamaya gayret ediyordu. Shih-pi'nin elçisine mukabil olarak yüksek memurlardan Li Ch'en ile Cheng Yüan-shou'yu Gök Türk merkezine gönderdi. Oraya vardıklarında Shih-pi onlara meşhur atlardan birkaç yüz baş sundu.[34] Elçilik heyetine şarkıcı kadınlar da dahil edildi. Burada evlilik ittifakının kurulması yolunda anlaşmaya varıldı. Shih çok memnun kaldı ve Kutlug Tegin'i tekrar elçi olarak gönderdi. Ekim ayında Kutlug Tegin'in şerefine yine eğlence tertip edilip, imparatorun yatağına kadar götürülmek sûretiyle özel iltifat yapıldı. Burada da dokuz kısımlık müzik parçası çalındı.[35]

30 *T'ung Chih*, (Cheng Ch'iao tarafından 1150 yılında yazılmıştır, Shang-wu Yayınevi (Shang-hai, 1935) baskısı kullanılmıştır) 636, 6727a; *Wen-hsien T'ung-kao* (Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında oluşturulmuştur, 1319'da yayınlanmıştır. Shang-wu Yayınevi (Shang-hai, 1935) baskısından faydalanılmıştır) 343, 2688c; *HTS* 215A, s. 6028; *CTS* 194A, s. 5153.

31 *CTS* 194A, s. 5154.

32 *CTS* 194A, s. 5144; *TCTC* 185, s. 5792.

33 *TCTC* 185, s. 5792.

34 *CTS* 60, s. 2347; *HTS* 78, s. 3522; *TCTC* 186, s. 5815.

35 *TFYK* 974, 10a; *TCTC* 186, s. 5814.

Doğu Gök Türk Devleti'ni çok kısa bir zamanda eski gücünden fazlasına kavuşturan Shih-pi Kağan, Çin'e karşı 619 yılının Şubat ayında da bir büyük hücum başlattı. Sarı Nehri hiçbir mukavemetle karşılaşmadan geçtikten sonra Hsia eyaletine geldi. Burada T'ang İmparatorluğu muhalifi Liang Shih-tou da kendi kuvvetleriyle Shih-pi'nin ordusuna katıldı. Diğer muhaliflerden Liu Wu-chou da bu harekâta katıldı ve beş yüz süvari yardım aldı.[36] Chü-chu ile Tai-yüan arasına büyük bir akın yapılacak iken Shih-pi Kağan öldü.[37]

Sonuç

609 yılına gelindiğinde Ch'i-min Kağan'ın idaresindeki Doğu Gök Türk Devleti tam anlamıyla Çin'deki Suei İmparatorluğu'nun kontrolü altına girdi. Bu Kağan'ın ölümü üzerine tahta geçen oğlu Shih-pi, Çin boyunduruğunu tanımadı ve kısa sürede devletini toplarladı. Çinliler önce onun kardeşine kağanlık teklif ederek gücü bölmeyi denediler. Fakat, kardeşi Çinlilerin oyununa gelmedi. Arkasından Shih-pi Kağan'ın yakın ilişki kurup özellikle Çin ile ilişkiler konusunda danışmanlık anlamında büyük yardım gördüğü Sogdları hile ile Gök Türklerden uzaklaştırdılar. Ancak, kardeşine yapılan entrika teklifinden ve haksız yere kendisine bağlı Sogdların öldürülmesinden haberdar olan Shih-pi, hızla Çin topraklarına daldı ve Suei hanedanının imparatoru Yang'ı Yen-men kale-şehrinde kuşattı. Bütün kumandanlarını yardıma çağıran imparator destek alamadı. Vezirlerinden P'ei Chü'nün tavsiyesi ile kağanın Çin asıllı eşi İ-ch'eng Hatun'a haber gönderilerek, onun müdahalesi istendi. Çünkü, adı geçen vezir, Gök Türk geleneğinde hatunların devlet yönetiminde söz sahibi olduğunu biliyordu. Suei hanedanının kızı olduğuna göre ailesine yardım etmeliydi. Haberi alır almaz Kağan'a ülkenin

36 *TCTC* 187, s. 5848.

37 *CTS* 54, 2239; *HTS* 85, s. 3700; *TCTC* 187, 5853.

kuzeyinde Töles boylarının isyan ettiğini, durumun acil olduğunu söyleyerek kandırdı. Ona inanan Kağan kuşatmayı kaldırarak geri döndü.

Suei hanedanının imparatoru kuşatmadan kurtulsa da ülkesi içinde otoritesi sarsıldı. Zaten, ekonomik sıkıntılar yüzünden ülkede huzursuzluklar yaşanıyordu. Bu başarısızlık üzerine her tarafta isyanlar çıktı. Asilerin çoğu Doğu Gök Türk Devleti hükümdarı Shih-pi'nin desteğini almaya çalışıyordu. Shih-pi Kağan, durumdan ülkesi için en üst düzeyde faydalanarak ekonomik ve siyasî açıdan çok kazanç sağladı. Onun yardım ettikleri arasında Li Yüan, Çin tarihinin en parlak devleti olan T'ang İmparatorluğu'nu kurdu (618-907). Böylece Gök Türkler, hem Suei hanedanını kuşatmak sûretiyle zayıflatarak, hem de gönderdikleri askerî yardımlarla T'ang hanedanının kuruluş aşamasında başarılı olmasını sağlayarak büyük katkı sağladılar. Dolayısıyla Çin tarihinin akış seyri değişti.

TÜRK TARİHİ İLE İLGİLİ ÇİN KAYNAKLARININ TÜRKÇE NEŞRİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Türk tarihinin İslâm öncesi devrinde Orta Asya yani doğu cephesinin muhteva açısından en zengin kaynakları Çin dilinde yazılmıştır. Türkçe yazılı kitabeler şüphesiz en değerli kaynaklardır. Ancak bilgilerin çokluğu ve teferruatı düşünüldüğünde Çinlilerin meydana getirdiği eserler ön plana çıkmaktadır.

Büyük Uygur Kağanlığı'nın 840 yılında yıkılmasından sonra Türk boylarının (nüfusunun) tedricen batıya kayması, arkasından İslâmiyet'i kabul eden Türk devletlerinin ortaya çıkması ve İslâm kültür dairesine girilmesi neticesinde Çince kaynakların yerine Arapça ve Farsça yazılmış eserler önem kazandı. Bununla birlikte sonraki devirlere ait Çin dilindeki tarihî kaynakların Türk tarihi açısından taşıdığı bilgi değeri zamanımıza kadar devam etmektedir.

Çin kaynakları çeşitli sınıflandırmalara tâbi tutulmuştur. Değişik bakış açılarına göre farklı sınıflandırmalar yapılabilir. Genelde şöyle bir sınıflandırma yapılması bizce uygun olacaktır.

1 - Metal ve taş eserler üzerindeki yazılar,

2 - Kemik ve kaplumbağa kabukları üzerindeki yazılar,

3 - Klasik kitaplar (Shan-hai chin, i-chin, Li-chi, Chu-shu, chi-nien, shu-chin, ch'un-chi'iou vs. eserleri),

4 - Hanedan tarihleri,

5 - Ansiklopedik eserler,

6 - Kronolojik eserler.

Resmî hüviyet taşıyan hanedan tarihlerinden önce oluşturulan metal-taş yazıları (chin-shih hsüe), kaplumbağa kabukları ve kemik yazıları ile klasik eserlerdeki bilgilerin çoğunluğu efsanevi olarak nitelendirilmektedir. Yine de Çin tarihindeki ilk kayıtlarla beraber Türklerin atalarına ait bilgiler efsanevi de olsa başlar. Bu bakımdan ayrı bir değere sahiptirler.

Ülkemizde çoğunlukla yıllık, Batı ilim âleminde ise hanedan tarihi (Dynastic Histories) şeklinde tanınan eserler şüphesiz en mühim ve hacimli kaynaklardır. Yıllık ifadesi söz konusu kaynakların tam karşılığı değildir. Fakat, ülkemizde bu ifade ile kullanımı yerleşmiştir. Aşağıda görüleceği üzere yıllık bu hanedan tarihlerinin bir bölümünü teşkil eder. Diğer kısımları ise farklı karakterlerde kaleme alınmıştır.

1. Ssu Ma-ch'ien (M.Ö. 145-86) tarafından M.Ö. 104 yılında yazılmaya başlanıp, M.Ö. 87'de tamamlanan Shih-chi (tarihî hatıralar) ile başlangıç yapan Resmî Çin tarihleri yazımı, son imparatorluk Mançu (diğer adıyla 1911'de yıkılan Ch'ing hanedanı) İmparatorluğu'nun resmî tarihinin yazıldığı 1927 yılında Ch'ing-shih-k'ao ile son bulmuştu. Ancak o zamanın hükûmeti son tarihin dağıtımını yasakladığı için bütün Çin tarihleri 26 hanedan tarihi yerine 25 hanedan tarihi adıyla anılmaktadır.

Çinliler tarihçiliğe büyük önem vermişler, tarihçilik bakanlığı tesis ederek önemli devlet adamlarını bu makamın başına getirmişlerdir. Özellikle devlete ait evrakların derlenip toparlanması tarih bakanlarının emrindeki kalabalık heyetler tarafından yapılmakta idi.

Bütün hanedan tarihleri beş ana bölüme ayrılmıştır: İmparator yıllıkları, asil aileler, kronolojik tablolar, ilmî risaleler, biyografiler. Biyografilerin sonlarında yer alan yabancı biyografileri, ki biz bunları kendi tarihçiliğimiz açısından ayrı bölüm olarak adlandırıyoruz, Türk tarihi açısından son derece zengin malzemeye sahip en önemli kısımlardır.

Resmî tarihler ciltler (chüan/volumes) hâlinde teşkil edilmiştir. Bir cilt 4 ile 7 varak arasında olabilirdi. 26 hanedan tarihinde toplam 4.052 cilt (chüan) vardır. En küçük tarih 36, en geniş tarih ise 536 cilde sahiptir.

4.052 cildin %62'si biyografiler, %11'i ilmî risaleler, %21'i imparator yıllıkları için kullanılmıştır. %4'ü kronolojik tablo, %2'si asil aileler için tahsis edilmiştir.

Hanedan tarihlerinin ilk ciltleri imparator yıllıklarına ayrılmıştır ve her hanedan tarihinde mevcuttur. Biyografiler de her tarihte kaydedilmiştir. Asil aileler dediğimiz kısımlar ise sadece üç tarihte yazılmıştır. X. yüzyıldan sonra yazılan her tarihin kronolojik tablosu vardır. Eserlerin yedisinde ilmî risale bölümü yoktur.

1- İmparator yıllıkları:

Pen-chi (asıl kayıtlar) adlı başlıkta toplanan imparator yıllıklarının önemi üç noktada ortaya çıkmaktadır: Kronoloji, imparator merkez (odaklı) ve devletin önemli işleri.

2- Asil aileler:

Shih-chia adı verilen bu bölüm Batı dillerine çeşitli şekillerde tercüme edilmiştir: Nobles families, maison hereditaire, genealogical register, geneological history, feodal families, honorable families, hereditary nobles.

Asil aileler bölümleri sadece üç hanedan tarihinde kaydedilmiş olup, feodalizmin Çin'de ön plana çıktığı devirler için teşkil edilmiştir.

3- Kronolojik Tablolar:

Piao terimiyle gösterilen söz konusu kronolojik tablolar yatay (horizontal) ve dikey (vertical) şekillerde görülmektedir.

4- İlmî Risaleler:

İnsanî işler hakkında bilgiler verirler. İlmî risaleler, politik gelişme, ekonomik, adlî, askerî ve eğitime ait kurumlar ve kanunlar gibi konular ihtiva etmektedir. Çok sayıda tarihçinin ifade ettiği gibi Çin tarihlerinin zengin bir kısmını oluşturmaktadır. Söz

konusu risalelerden 20 hanedan tarihinde konu ele alınmıştır. Astronomi hakkında 19 tarihte risale kaydedilmiş iken coğrafyayla ilgili Shih-chi haricinde her yıllıkta bilgi mevcuttur. Diğer konuların çoğunluğu törenler, müzik, resmî işler, yiyecek ve eşya, kanun (hukuk) ve cezalandırmaya tahsis edilmiştir.

5- Biyografiler:

Toplam ciltlerin %62'sini oluşturan biyografiler şahısların hayatına ayrılmıştır. Daha çok şahısların başarıları üzerinde dururlar.

Biyografiler tek kişilik, iki kişilik, ilaveli biyografiler olmak üzere üç şekilde ele alınmıştır.

Hemen bütün resmî tarihlerin biyografi bölümlerinin sonunda yabancı kavimlere ait biyografiler vardır. Bunlar her ne kadar biyografi başlığı adı altında sıralansalar da aslında Çin'e komşuluk yapan, onunla münasebete giren kavimlerin tarihinin anlatıldığı kısımlardır. Çin tarihi açısından ön planda olmasa da ancak Türk, Moğol, Tibet, Kore ve hatta Japon tarihi bakımından birer hazine durumundadırlar. Çünkü, Çinliler komşuları ve sâir milletler için şecerelerinden başlayarak sosyal hayatlarına kadar ilgili bilgileri kaydetmişlerdir.

Resmî tarihlerin Türk tarihi açısından değerlendirilmesi:

Resmî tarihlerin beş ana bölüme ayrıldığını yukarıda söylemiştik. Bu beş ana bölümün niteliklerini Türk tarihi açısından ele aldığımızda şu noktalar açığa çıkmaktadır:

İmparatorlar bölümlerinde Türklerle ilgili bilgiler az ve ifadeler kısadır. "Gök Türkler, şu tarihte şuraya saldırdı. Ya da vergi gönderdiler" gibi. Bilgilerin herhangi bir derinliği yoktur. Hadiselerin gelişiminde sebep-sonuç belirtilmemiştir. Dolayısıyla doyurucu bilgiye rastlamak pek mümkün olmaz.

İlmî risaleler kısmında da Türklerle ilgili bilgiler azdır.

Esaslı bilgi biyografilerdedir. Hun, Gök Türk, Uygur gibi başlıklar altında toplanan bu bölümlerde söz konusu Türk toplumlarının, devletlerinin ya da büyüklü-küçüklü boylarının

öncelikle ortaya çıkışları anlatılır. Menşeleri ile ilgili rivayetlere de yer verilir. Daha sonra eğer devlet kurmuşlar ise o açıklanır. Çin ile yaptıkları münasebetlere özellikle büyük yer ayrılmıştır. Bundan sonra mutlaka sosyal hayatları, hükümdarlarının taşıdıkları unvanlar, teşkilatları, yedikleri ve içtikleri şeyler, evlenmeleri, ekonomik yapıları, hukukî vaziyetleri, ölü gömme vs. törenleri anlatılır. Özellikle Çinlilerden farklı yönleri belirtilir. Şayet büyük bir devlet kurmuşlarsa devletin gelişmesi, Çin'le yapılan savaşlar hakkında bahisler vardır. Siyasî hadiselerin bazen kısaltıldığı görülmektedir. Bunun sebebi bunların teferruatının Türklerle ilişki kuran şahısların biyografilerinde bildirilmesidir.

Türk ülkelerine elçi olarak giden, Türklerle savaşan ya da herhangi bir şekilde temasa geçen kişilerin biyografilerinde özellikle siyasî olmak üzere son derece doyurucu bilgi vardır. Söz konusu devlet adamları dönüşlerinde saraya rapor sundukları için daha sonra bu eserler yazılırken oluşturulmuş raporlardan faydalandıkları için şahıs biyografileri ön plana çıkmaktadır. Çok sayıda savaşın ayrıntıları ve kültürel farklılıklar, söz konusu kişilere ait hayat hikâyeleri yazılırken kaleme alınmıştır.

Bahsettiğimiz yirmi beş resmî hanedan tarihi dışında ansiklopedik ve kronolojik nitelikte yazılmış kaynaklar da mevcuttur. Bunların ilk örneğini T'ung Tien (801 yılı) oluşturmaktadır. Bu ansiklopedi misal alınmak sûretiyle sonraki yüzyıllarda tertip edilen Ts'e-fu Yüan-kuei (1005-1013), T'ung-chih (1150) ve Wen-hsien T 'ung-k 'ao (1254) hakikaten Çin tarihinin değerli hazineleridir. Aradan asırlar geçince bu eserlerin kıymeti daha iyi anlaşılmış ve sonraki tarihçiler tarafından birçok zeylleri hazırlanmıştır. Bu eserlerin son ciltlerinde yine Çin'e komşu kavimlerin bölümleri vardır. Bu bölümler her bakımdan zengin bilgilerle donatılmış olup resmî tarihlerde mevcut olmayan son derece değerli bilgileri içerirler.

Kronoloji esas alınarak hazırlanan en hacimli kaynak Tsu-chih T 'sung-chien'dir (1085). Belki de tarihçiler arasında en çok

kullanılan eser budur. Çünkü zaman problemi hemen hiç olmadığı gibi olaylar çok sade bir dille sıralanmıştır. Anlaşılabilirlik problemi de sıralama takip edildiğinde ortadan kalkmaktadır. Diğer kaynaklarda mevcut olmayan çok sayıda belgeye başvurulması eserin kıymetini arttırmaktadır.

T'ai-p'ing Huan-yü chi ve Ti-li Chih gibi tarihî coğrafyaya ait eserler de yazılmıştır.

Çin Tarihçiliğinin Kendi Problemleri

a) İsimlerin karışıklığı

1- Şahıs isimlerinin karışıklığı

2- Yer isimlerinin karışıklığı

Çinliler doğduklarında bir isim alırlar. Buna Ju-ming (Süt ismi) denir. Daha sonra başka isimler kazanırlar. Arkasından Tzu lakap diyebileceğimiz isimler takılırdı. Bu sonradan isim ve lakap kazanmalar çoğunlukla temayüz ettikleri alanla ilgili olurdu.

Özellikle imparatorlar tahta çıktıktan sonra hem yeni unvan alırlar hem de saltanat devreleri yeniden başlardı ki bu da aslında dikkat edilmesi gereken karışıklıklara yol açmaktadır.

Yer isimleri konusunda Çin eski yer adları sözlüğü *Chung-kuo-ti-ming ta-ts'u-tien* (1930) ve *Chug-kuo ku-chin ti-ming ta-ts'u-tien* (1931) problemlerin hallinde yol gösteren önemli referans kitaplarıdır.

b) Zaman Eksikliği: Çinli tarihçiler biyografileri yazarken tarih belirtmemişlerdir. Dolayısıyla tercümeler yapılırken olayların geçtiği tarihlerin tespitinde güçlükler çekilmektedir. Tsu-chih T 'ung-chien ve imparator bölümlerine müracaat etmeyi gerektirmektedir. Yine de çok sayıda hadisenin kesin tarihinin tespiti mümkün olamamaktadır.

c) Hatalı Kaydetme: Tarihî hadiselerin bazen hatalı kaydedildiğine tesadüf edilmektedir. Söz konusu hatalar diğer kaynaklarla mukayese edilmek sûretiyle giderilebilir.

d) Kaynakların Hacmi Problemi: Bazı hadiseler hakkında çok fazla malumat varken bazıları hakkında azdır.

e) Kolaylaştırma Problemi

f) Tarafsızlık Problemi

g) Silip Çıkarma Problemi

h) İlgili Alanlar

i) Örnekleme Problemi

Türk tarihi açısından problemler:

De Guignes'nin 1756-58'de Çin kaynaklarına müracaat etmek sûretiyle hazırladığı (*Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*, Paris 1756-58) eser ile ilim dünyası Türklerle ilgili Çin kaynaklarından haberdar olmaya başladı. Bu tarihten günümüze kadar yapılan yüzlerce araştırma ile söz konusu bilgilerin derinliğine inilmiş, birçok problem halledilmiştir. Ancak, yine Çin tarihçiliğinin içinde kendi problemleri devam ettiği gibi Türk tarihi açısından da problemler sürmektedir. De Guignes'nin tercümelerini Rus Yakineff, Fransız St. Julien, E. Chavannes, P. Pelliot, Alman De Groot, O. Franke gibi meşhur sinologlar yeni daha doğru ve sağlam araştırmalarla takip etmişlerdir.

Türk tarihi açısından çok faydalı olan batılı âlimlerin araştırmalarında bazen bilgi eksikliğine veya ilmî hatalara tesadüf edilmektedir. Hadiseye ilmî açıdan bakıldığında bu çeşit hatalar normal karşılanabilir. Ancak, maalesef iki önemli noktada hatalı davranıldığı kanaatindeyiz. Birincisi barbar kelimesinde görülmektedir. Çinliler kendilerinden olmayan yabancı kavimleri özel adlarının yanında kuzeyli yabancılar, güneyli, batılı, doğulu yabancılar şeklinde genel adlarla zikretmişlerdir. Kelimenin aslı Çinli olmayan kuzeyli, güneyli yahut batılı yabancılar iken batılı araştırıcılar tarafından eski barbar tanımlaması konmuş ve ilim dünyasına bu şekilde yerleştirilmiştir. Aslında Çinliler kendilerinden olmayan kavimlere barbar dememişlerdir. İkinci konu Çinlilerin

hadiseleri taraflı kaydettiğinin göz ardı edilmesidir. Çinliler kaynaklarında yabancıları özellikle Türkleri âsî, her zaman Çin'e vassal olması gereken bir millet gözüyle kaydageçirmişlerdir. Çünkü kendi imparatorları göğün oğlu, tanrının yeryüzündeki temsilcisi idi. Zaten Çin de dünyanın merkezi sayılıyordu. Neticede kendi başarılarını yüceltirken Türklerin başarılarını küçümsemişlerdir. Batılı araştırıcılar bu durum üzerinde durmamışlardır. Günümüze kadar gelen araştırmalarda dikkat çeken bir başka husus ilim insanlarının incelenen konuyla ilgili tek metne bağlı kalmaları diğer metinlere bakmamalarıdır. Çince metinlerde aynı konu ile ilgili farklı ve zengin malumat bulunabilmektedir.

Eski Türk yazıtlarının bilhassa Orhun Abidelerinin okunabilmesi, Türklerle ilgili Çince metinlerin anlaşılabilmesinde büyük bir aşamadır. Türkçe unvan ve şahıs isimlerinin asıllarının öğrenilmesi Türkçe metinlerle Çince metinlerin mukayesesi sonucunda gerçekleşmiştir.

Bizans kaynakları da bazı şahıs isimlerinin doğrularının bulunabilmesi hususunda yardımcı olmaktadır. E. Chavannes'ın *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux* (St. Petersburg, 1903) adlı eseri bu sahada yazılmış en mükemmel eserdir.

670'i takip eden yıllarda İslâm ordularının Horasan üzerinden Maveraünnehir'e ulaşması ve Türk boylarıyla temas etmesi sonrasında İslâm kaynaklarında Türklerle ilgili bilgiler birden geniş yer tutmaya başlamıştır. Dolayısıyla doğudaki Çin kaynakları ile batıdaki İslâm kaynaklarını mukayese meselesi ortaya çıkmıştır. Bu durum Türgişler, Karluklar ve Uygurlar hakkındaki bilgilerin daha rahat anlaşılabilmesi için epey olumlu neticeler vermiştir.

Transkripsiyon problemi:

Batılılar Sinoloji ile uğraşmaya başladıklarından günümüze kadar Çince isimlerin Latin harfleriyle yazımı konusunda tam bir sistem sağlanamamıştır. Bunun sebebi Çincenin çok değişik bir ses sistemi olması ve her araştırıcının kendi diline göre karşılık bulmaya çalışmasıdır.

1880'lerde Sir Thomas Wade, bir transkripsiyon sistemi geliştirdi, 1912'de H. A. Giles onun sistemini daha da ileriye götürdü. 1930'lara doğru Wade-Giles transkripsiyon sistemi adıyla bütün dünyada yayılma imkânı buldu. Ancak çok geçmeden bu sistemin eksikliklerinin olduğu anlaşıldığından birçok Sinolog bunu kullanmaktan vazgeçti. Günümüzde araştırıcıların isimleri kendi dillerine göre transkrip ettikleri görülmektedir. Ülkemizde W. Eberhard'ın öncülüğünde Sinoloji araştırmaları başlayıp gelişirken o ve Bahaeddin Ögel tarafından Wade-Giles sistemi kullanıldı. Bunun yanında her iki âlim Türkçe okunduğu gibi yazma teşebbüslerinde de bulunmuşlardır.

Şahıs isimlerinin Türkçe karşılığının bulunabilmesi karşılaşılan en büyük problemlerden biridir. İsimlerin tam Türkçesi anlaşılamadığı için Çince metindeki orijinal şekilleri transkripte edilmektedir. Bu durum Çince bilmeyen okuyuculara yapılan araştırmaları sevimsiz kılmaktadır.

Türkçe unvanlarda da aynı güçlük çekilmektedir. Fakat, unvanların fonksiyonlarının öğrenilmesi bunların anlaşılmasını biraz olsun kolaylaştırmaktadır.

Çin dışında Orta Asya'daki yer isimlerinin Çince yazılışlarının karşılığını bulmak da önemli bir problemdir. Çinliler kendi ülkelerindeki yer isimlerinin sözlüğünü hazırlamışlardır. Ancak, Orta Asya'daki yer isimleri konusunda herhangi bir sözlük yapılmadı. İlim adamları muhtelif incelemelerinde son derece kıymetli tespitler yaparak çoğu yer isminin aslını bulmayı başarmışlardı. Ancak eski devirler için özellikle Kuzey Orta Asya'da geçen yer isimlerinin karşılığı hâlâ tespit edilemedi. Bazen tahmin yapılmaktadır. Ama kesin neticelere varmak çok zordur.

Yer isimleri konusunda bir başka zorluk aynı yerin Çin kaynaklarında farklı devirlerde değişik isimlerle zikredilmesidir. Bazen değişik yerlere aynı ismin verildiğine de tesadüf edilmektedir. Çinliler yabancı yer isimlerini kendi ses sistemlerine göre karşılık vererek kaydetmişlerdir. Dolayısıyla değerlendirme yapılırken

hangi yer adının hangi devirde kullanıldığını da bilmek gerekmektedir. Mesela İslâm öncesi devirlerde Taşkent'e taş ülkesi anlamına gelen Shih-kuo denirken, sonraki yüzyıllarda ismin Çince transkripsiyonu için Ta-shih-kan kelimesi kullanılmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Çinliler metinleri taraflı bir şekilde kaleme almışlardır. Resmî tarihlerde bu durum daha çok ön plana çıkmaktadır. Savaşlarda Türklerin kazandığı zaferler küçümsenmiş, Çinlilerin başarıları büyütülmüştür. Hadiseleri çarpıtma verilen rakamlara da yansımıştır. Çin'e hücum eden Türklere âsî, yağmacı gibi isimler takılırken, barış zamanında ise vassal lakabıyla tanımlanmışlardır. Türklerin Çin'e gönderdikleri hediyeler vergi (haraç) olarak adlandırılırken, Çinlilerin verdiği vergiler hediye şeklinde kaydedilmiştir.

Diplomatik ilişkilerde Çinliler Türk hükümdarlarına ve ileri gelen devlet adamlarına bazen unvanlar sunmuşlardır. Bu unvan sonuçlarında Türkler o sırada Çin'den güçlü olsa dahi bağışlanma şeklinde kaydedilmiştir.

Özel okunuşlar da ayrı bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüe-chih'ler, Tu-yü-hun'lar, Ta-yüan (Fergana) bunlara en iyi örnektir. Yüe-chih ismindeki Chih karakteri aslında Shih şeklinde seslendirilmektedir. Sadece Yüe-chih kavmini belirtmek için shih karakteri burada Chih okunmuştur. Tu-yü-hun ismindeki Yü'nün asıl okunuşu "Ku"dur (vadi). Burada Tu-yü-hun kavmini belirtmek için Yü şekliyle kaydedilmiştir. Ta-yüan ismindeki Yüan'in asıl okunuşu Wan'dır. Ancak, Fergana'nın Çincesi yazılırken Wan ismi özel olarak burada Yüan şeklinde belirtilmiştir.

Resmî Hanedan Tarihlerinin Listesi:

1 Tarihî Hatıralar: Shih-Chih, M.Ö. 122'ye kadar, M.Ö. 104-87 tarihleri arasında Ssu-ma Ch'ien tarafından yazıldı.
2 Eski Han Tarihi: Han-Shu, M.Ö. 206 - M.S. 24, M.S. 58-76 tarihleri arasında Pan Ku tarafından yazıldı.

3 Sonraki Han Tarihi: Hou-Han-shu, M.S. 25-220, Fan Yeh tarafından yazıldı.
4 Üç Krallık Tarihi: San-kuo-chih, 220-280, 285-297 tarihleri arasında Ch'en Shou tarafından yazıldı.
5 Chin Sülalesi Tarihi: Chin-shu, 265-419, Fang Hsüan-ling başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.
6 Sung Sülalesi Tarihi: Sung-shu, 420-478, 492-493 tarihleri arasında Shen Yüeh tarafından yazıldı.
7 Güney Ch'i Sülalesi Tarihi: Nan-Ch'i-shu, 479-501, Hsian Tzu-hsien tarafından yazıldı.
8 Liang Sülalesi Tarihi: Liang-shu 502-556, 628-635 tarihleri arasında Yao Ssu-lien tarafından yazıldı.
9 Ch'en Sülalesi Tarihi: Ch'en-shu, 556-580, 622-629 tarihleri arasında Yao Ssu-lien tarafından yazıldı.
10 Wei Sülalesi Tarihi: Wei-shu, 386-535, 551-554 tarihleri arasında Wei Shou tarafından yazıldı.
11 Kuzey Ch'i Sülalesi Tarihi: Pei-Ch'i-shu, 550-577, 627-636 tarihleri arasında Li Po-yao tarafından yazıldı.
12 Chou Sülalesi Tarihi: Chou-shu, 557-581, Ling-hu Te-fen tarafından yazıldı.
13 Güney Sülaleleri Tarihi: Nan-shih, 420-589, 630-650, tarihleri arasında Li Yen-shou tarafından yazıldı.
14 Kuzey Sülaleleri Tarihi: Pei-shih, 386-581, 630-650 tarihleri arasında Li Yen-shou tarafından yazıldı.
15 Sui Sülalesi Tarihi: Sui-shu, 581-617, 629-636 tarihleri arasında Wei Cheng tarafından yazıldı.
16 T'ang Sülalesinin Eski Tarihi: Chiu Tang-shu, 618-906, 940-945 tarihleri arasında Liu Hsü başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.
17 T'ang Sülalesinin Yeni Tarihi: Hsin T'ang-shu, 618-906, 1043-1060 tarihleri arasında O-yang Hsiu ve Sung Ch'i gözetimindeki memurlar tarafından yazıldı.

18 Beş Sülalenin Eski Tarihi: Chiu Wu-tai-shih, 907-959, 973-974 tarihleri arasında Hsüeh Chücheng başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.
19 Beş Sülalenin Yeni Tarihi: Hsin Wu-tai-shih, 907-959, 1044-1060 tarihleri arasında O-yang Hsiu tarafından yazıldı.
20 Sung Sülalesi Tarihi: Sung-shih, 960-1279, 1343-1345 tarihleri arasında T'o T'o başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.
21 Liao Sülalesi Tarihi: Liao-shih, 916-1125, 1343-1344 tarihleri arasında T'o T'o başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.
22 Chin Sülalesi Tarihi, Chin-shih, 1115-1234, 1343-1344 tarihleri arasında T'o T'o başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.
23 Yüan Sülalesi Tarihi: Yüan-shih, 1206-1367, Sung Lien başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.
24 Yüan Sülalesinin Yeni Tarihi: Hsin Yüan-shih, 1206-1367, 1890-1920 tarihleri arasında K'o Shao-min tarafından yazıldı.
25 Ming Sülalesi Tarihi: Ming Shih 1368-1644, 1678-1739 tarihleri arasında Chang Ting-yü başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.
26 Ch'ing Tarih Tasarısı: Ch'ing-shih-kao, 1644-1911, 1914-1927 tarihleri arasında K'o Shao-min başkanlığındaki bir heyet tarafından yazıldı.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNİ ARAŞTIRMADA YENİ YÖNTEM

Kültürümüzün, tarihimizin genişliği ve zenginliği konusunda söylenecek çok şey vardır. Bu zenginlik ve derinlik öylesine dikkat çekicidir ki, yaklaşık 250-300 yıldan beri dünyanın önde gelen ülkelerinin ilim adamlarını meşgul etmektedir.

Yani kültürümüzün yaygınlığı ve bu yaygınlığının içinde zengin çeşitliliği aslında bellidir. O hâlde kültürümüzü ve tarihimizi anlama problemi bulunmaktadır demek daha doğrudur. Dolayısıyla araştırmacılar Türk kültürünü anlamak ve anlatmak üzerine yeni yöntemler geliştirmek durumundadır. Böylece Türk kültürünün bütün özellikleriyle sağlam temellere dayalı incelenip ortaya konması ülkemizdeki ve Türk dünyasındaki birçok problemin halledilmesini sağlayacaktır.

Bir tarihçi olarak benim Türk kültürü genel başlığı altında Türk tarihini yeniden anlamak ve bunu toplumumuza aktarmak konusunda tekliflerim bulunmaktadır: Başlangıçtan itibaren Türk tarihini araştırmada daha doğrusu temellerini oluşturmada şu yöntem izlenmelidir.

- Türk adının anlamı, Türklerin ortaya çıkışı gibi konular ilmî yöntemlerle tespit edilmelidir.

- Başlangıçtan son devirlere hatta günümüze kadar Türk kökenli toplulukların göç ve benzeri nüfus hareketleri incelenmelidir.

- Türk topluluklarını oluşturan boylar iyi araştırılıp, haklarındaki bütün bilgiler değerlendirilmeli, boy organizasyonları iyi analiz edilmelidir.

- Tarihimizin sürekliliğini, dinamiklerini toplumumuzu oluşturan değerleri gösteren bir model devlet bulunmalıdır.

Bu esasları teker teker ele alacak olursak şu tespitleri yapmak mümkündür:

Göç etmek yani kitleler hâlinde birbirinden farklı bölgelere yayılmak, Türk tarihinin en önemli kültürel özelliklerinden biridir. Göçlerin tabii ki siyasî, sosyal, stratejik boyutları vardır. Bunlar teferruatlı bir şekilde incelenmelidir. Türk tarihi 2-3 kıtada cereyan etmiştir. Bu Türk tarihi hakkında tanımlamalar yapılırken sık sık söylenmektedir. İşte söz konusu ifadenin temeli göçlerde yatmaktadır. En önemlisi de bugün dünya jeopolitiğinin önemli bir kısmının oluşumunun sebebi de Türk göçleridir. Başka bir açıdan değerlendirme yaparsak, göçler sebebiyle Karadeniz'in kuzeyine, Suriye ve Mısır'a nihayet Anadolu'ya Türkiye adı verilmiştir. Bu anlamda çok şey söylenebilir. Tarih boyunca büyük çapta, kitleler hâlinde Türk göçünün meydana geldiği söylenebilir. Aslında bu sayı çeşitli değerlendirmelere göre artabilir.

Bilindiği gibi en eski Türk kültürü Altay-Sayan Dağları'nın kuzeyinde Minusinsk bölgesinde tespit edilmiştir. Arkeologların tespitlerine göre Afanasyevo adı verilen bu kültür, daha sonra Andronovo kültürü adını alarak tarih sahnesinde daha belirgin hâle gelmiştir.

- Bu bölgeden M.Ö. 1700'lerden itibaren Tanrı Dağları civarına bir Türk yayılması tespit edilmiştir.

- M.Ö. 1500'lerden sonra Kazakistan üzerinden Maveraünnehir'e bir göç hareketi olmuştur. Burada Proto-Türklerin Akdeniz ırklarıyla temas ettikleri anlaşılmaktadır.

- Aynı devirlerde bir başka kütle batıya doğru açılarak Ural Dağları civarında Fin-Ugor kavimleriyle bağlantı kurmuşlardır.

- M.Ö. 1100'lerde aynı bölgeden kopan bir başka grup Çin'in kuzeybatısındaki Kansu-Ordos bozkırlarına doğru yayılmıştır.

- M.Ö. 1300-1100 aralarında Harezm'e yine bir grup Türk topluluğu gelmiştir.

- Yine M.Ö. 1000'lerde Hindistan'ın Pencab havalisine doğru bir Türk hareketinin olduğu bilinmektedir.

- M.Ö. 52 yılından sonra Asya Büyük Hun İmparatorluğu'nda Çin'e bağlanmak isteyen hükümdar (Ch'an-yü) Hou-han-ye'ye karşı Chih-ch'i kendisine bağlı kütlelerle Moğolistan'dan ayrılarak Fergana ve Güney Kazakistan bozkırlarına gelmiştir.

- Milattan önceki devirlerde gerçekleşen göçler arasına belki İran üzerinden Mezopotamya'ya inmiş olan Sümerler de dahil edilebilir.

Milattan sonraki devirlerde gerçekleşen Türk göçleri hakkında daha kesin ve açık bilgilere sahip durumdayız:

- I. asır sonlarından II. asır ortalarına kadar Moğolistan'dan Batı Kazakistan bozkırlarına Hunlar gelmişlerdir.

- Bu Hun kütlesi 374'ü takip eden yıllarda Orta Avrupa'ya göç etmiştir.

- Bunlardan 350'lerde ayrılan Uar-Hun grubu Afganistan ve Kuzey Hindistan'a giderek Akhun Devleti'ni meydana getirmişlerdir.

- 461-465'te Ogurlar, Güney Batı Sibirya'dan Güney Rusya bozkırlarına gelmişlerdir.

- Avarlar, Batı Türkistan'dan 558'i takip eden yıllarda Kafkaslar, Balkanlar ve Orta Avrupa'ya gelmişlerdir.

- 668 sıralarında Bulgarlar, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ve İtil boylarına gittiler.

- V. asrın ikinci yarısında Sabarlar, Aral Gölü'nün kuzeyinden Kafkaslara, Azerbaycan'a ve Doğu Anadolu'ya geldiler.

- 830'dan sonra Macarlarla birlikte bazı Türk boyları Urallardan Orta Avrupa'ya gelmişlerdir.

- IX.-XI. asırlarda Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçaklar yaklaşık yüzyıl ara ile Batı Kazakistan bozkırlarından, Hazar'ın kuzeyinden Balkanlar ve Orta Avrupa'ya göç ettiler.

- Uygurlar, 840'tan sonra Orhun bölgesinden Kansu-Ordos bölgesine ve Turfan havalisine göç ettiler.

- Oğuzlar, X. asırda Orhun bölgesinden Seyhun Nehri kıyılarına göç ettiler.

- Oğuzlar, XI. asırda Maveraünehir'den İran Anadolu, Irak ve Suriye'ye geldiler.

Bahsettiğimiz göçlerin her birinin önemli tarihî sonuçlarının olduğu gerçektir. Gerek Türkiye'de gerekse dünyanın birçok yerinde yapılan bilimsel çalışmalarla tarihî durumları açığa çıkmıştır. Genelde basit birer nüfus hareketi değil, fütuhat karakterize eden disiplinli Türk kütlelerinin yayılmalarıdır.

Tarihte sızma şeklinde de diyebileceğimiz Türk göçleri mevcuttur. Kendi ülkelerinde ekonomik sıkıntı içinde bulunan Türk aileleri veya gençleri yabancı devlet hizmetinde yer alarak yükselmişlerdir. Zamanla nüfuz ve nüfusta çoğalma neticesinde devletler kurdukları görülmektedir.

Göçlerin siyasî ve ekonomik olmak üzere iki büyük sebebi vardı. Büyük ölçüde nüfus kalabalıklığı, otlak darlığı, kuraklık ve benzeri sebepler yüzünden çıkan ekonomik sıkıntılar, Türk topluluklarını başka yurtlar aramaya sevk etmiştir.

Siyasî sebepler de kısaca düşman baskısı karşısında bağımsızlığını korumak isteyen boyların bulundukları bölgeyi terk ederek hür yaşayabilecekleri vatan toprakları aramak şeklinde ifade edilebilir.

Türk tarihinin bir başka özelliği Türklerin boylar hâlinde yaşamış olmalarıdır. Eğer boylar iyi incelenmezse çok geniş sahaya yayılan Türklerin tarihini başka bir şekilde izah etmenin, daha doğrusu ortak bir Türk tarihinden bahsetmenin imkânı yoktur. Bir ucu Kuzey Çin'de bir ucu Orta Avrupa'da olan Türk topluluklarını ayakta tutan, onlara yaşamaları için gerekli dinamizmi sağlayan boy organizasyonlarıdır. Boy organizasyonunun sağlamlığı bir başka ifade ile teşkilatlı boy yapısı, Türklerin tarihin derinliklerinden günümüze kadar benliklerini kaybetmeden gelmelerini sağlamıştır. Uçsuz bucaksız birbirinden farklı ufuklarda ayakta kalabilmek ancak disiplinli sosyal dayanışma ile mümkündür.

Tarih sahnesinde Asya Hun İmparatorluğu'nun yer almasıyla birlikte Orta Asya bozkırlarında devlete bağlı ve önemli bir unsur olan boyları görürüz. Bunlardan biri Kırgızlardır ki, günümüze kadar varlıklarını korumayı başarmışlardır. Diğer taraftan zaman içinde boyların isimlerinin siyasî gelişme, savaş, kıtlık ve benzeri sebeplerle değiştiğine tesadüf ediyoruz. Yine bazen boylar birleşerek yeni isimler altında tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Kimek + Kıpçak + Hun = Kıpçak, Sir + Tarduş = Sir Tarduş gibi örnekler gösterebilir Bazen savaş, iç mücadele, kıtlık ve sâir sebepler yüzünden küçük boylar, daha büyük boyların bünyesine katılıyordu. Bazen de çok büyük boylar küçük boylara parçalanıyor ve ortaya yeni kabileler çıkıyordu.

Boylar hâlinde yaşamada büyük boy organizasyonları ön plana çıkmaktadır. Bu durum tarihimizin temelini oluşturmakta çok önemli rol oynamıştır.

En eski devirlerden başlayarak şöyle bir sıralama yapmak mümkün olmaktadır:

- Hunlar zamanında Ting-ling'ler sonra Ogurlar.
- Tabgaçlar devrinde Kao-ch'e'lar (Kanglılar).
- I. Gök Türk devrinde Tölesler, 627'ye kadar.
- Fetret devrinde 627-648 arası Sir Tarduşlar.
- II. Gök Türk devrinde Türgiş ve Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar.
- Uygur devrinde Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Oğuzlar.
- Karahanlı devrinde Kıpçaklar.
- Selçuklular devrinde Türkmenler (Oğuzlar).

Büyük boy organizasyonları, yani çok sayıda boydan meydana gelen Türk toplulukları olarak gösterilebilir.

Ancak, bunların yanında Hunlar zamanında Hsin-li, Hu-c-hie, Kırgız gibi, Gök Türkler zamanında Bayırku, Basmıl, Karluk, Ediz, Bugut, Ch'i-pi gibi örnekler verilebilir.

Uygur devrinde Basmıl, Hun Ediz, Kırgız gibi önemli tarihî roller oynayan çok sayıda boy adı gösterilebilir.

Bir başka ilginç özellik 860'tan itibaren yaklaşık iki yüz yıl Karadeniz'in kuzeyinde varlığını sürdüren Peçeneklerdir. Herhangi bir devlet yapısına sahip olamadıkları anlaşılan Peçenekler, hem Bizans hem de Rus tarihi üzerinde derin etkiler yapmışlardır.

Ogur boyları ele alınmadan Avrupa Hunları iyi anlaşılamayacağı gibi Tuna Bulgar, İtil Bulgar ve Kafkaslardaki günümüz Balkanlarının tarihi öğrenilemez.

Kıpçaklar, coğrafi açıdan çok geniş alana yayıldıkları için Altın Orda, Balkan, Kafkas, Hindistan, Kazan ve sâir bölgeler ve buralarda kurulan devletlerin tarihi açığa kavuşturulamaz.

İPEK YOLU'NUN TARİHÎ TEMELLERİ

Hakkında sayısız araştırma yapılıp yüzlerce kitap ve makale yazılan, edebiyata, filmlere, belgesellere konu olan İpek Yolu'nun geleceği konusu günümüzde tartışılmakta ve birçok uluslararası görüşmelerin odak noktasını oluşturmaktadır. Bugün yeniden İpek Yolu'nu başlatmak, uluslararası ticarete açmak gibi meseleler üzerinde yorum yapanlar, jeopolitik ve jeostratejik açılımlar yapmakta ve gelecek senaryoları tasvir etmektedirler. Bu durumun gelecekte de devam edeceğini, sadece İpek Yolu'nun geçtiği bölgelerdeki toplumları değil bütün dünyayı etkileyeceğini söylemek zor değildir. Bütün araştırmalarda ve yorumlarda ileri sürülen öngörüleri sağlam temele oturtabilmek için mutlaka İpek Yolu'nun tarihine bakmak gerekir. Zaten sağlıklı yorum ve öngörülerde böyle yapıldığı açıkça gözlemlenmektedir. Aşağıda İpek Yolu'nun başlangıcından yaklaşık M.S. 1. binlere kadar tarih içerisindeki temel evreleri ele alarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

İpeğin Doğuşu

İpeğin çok önemli bir meta oluşu onun anavatanında doğuşu, ortaya çıkışı ve üretilmesi hakkında efsanevi rivayetlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Çin'in ilk efsanevi imparatoru Huang-ti zamanında dahi ipek ve ipekli kumaşın dokunması söz konusu edilmiştir. Buna göre adı geçen imparatorun baş cariyesi Lei-tsu, ipek ipliği nakış işlenmesi ve metotlarını bulmuştu.[1]

1 A. Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara, 1981, s. 4.

Burada Çin tarihinin başlangıcı ile ipeğin dokunması paralellik göstermektedir. Böylece Çin tarihinin başlangıcında ipekle ilgili anekdot söz konusudur. İpeğin binlerce yıllık Çin tarihinde oynayacağı rolün adeta ilk izleridir.

Aslında ondan iki asır önce İmparator Fu-hsi, yün ve ipek tellerden oluşan müzikal alet icat etti. Araştırmalarda ve başka rivayetlerle belki daha eskilere götürebilir.

İpek çok önemli bir madde olduğundan onu bulan kişiye kutsiyet atfedilmiştir. Şöyle ki; Lei kelimesi (karakteri-ideogramı) arazi kadın ve ipek kelimelerinden meydana gelmektedir.[2] Tsu ise ata demektir.[3] Yani Lei-tsu *ipeğin atası* anlamına gelmektedir Bu durum ipeği ilk bulan kadına daha da saygıdeğer bir anlam yüklemektedir. Sonuçta ipeği ve ipekli kumaşı keşfeden Lei-tsu aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen daima hatırlanmış ve saygı görmüştür.

İpeğin Elde Edilmesi

Bu rivayetlerin yanında kesin bulgulara göre ipeğin nasıl elde edildiği üzerinde çalışılmış ve bazı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Arkeolojik araştırmalara dayanarak ipeğin ilk keşfinin Kuzey Çin'de Shan-tung'da gerçekleştiği bildirilmektedir. Diğer taraftan ipek böceği, dut ve ipeğin bahsedildiği ilk metinler, M.Ö. 12. yüzyılda kemik ve kaplumbağa kabukları üzerinde bulunmuştur. 1926 yılında Neolitik devirden kalma Shan-hsi'de ipek böceği kozası bulunmuştur. Böylece asırlar boyu Orta Çin'in değişik yerlerinde ipekle ilgili maddeler üretildi.[4]

Han İmparatorluğu ve Resmî Hüviyet Kazanması

Bütün eksikliğine rağmen Çin tarihinde gerçek büyük ve sistemli imparatorluk Han hanedanı tarafından kuruldu. Daha sonra

2 Mathews, *Chinese-English Dictionary*, Taipei, 1975, s. 601.

3 Mathews, *a.g.e.*, s. 1002.

4 Bekin, *a.g.e.*, s. 4-6.

tesis edilecek onlarca hanedanın temeli Han hanedanıdır. İşte, bu hanedanla birlikte ipek farklı bir fonksiyona bürünmüş, resmî hüviyet kazanmıştır.

Öncelikle söz konusu hanedan döneminde ipek üretiminin çok hızlı bir biçimde arttığını görüyoruz. Han (M.Ö. 206 - M.S. 220) hanedanı döneminde ipek üreten en az altı eyalet vardı. Bunlardan birini yabanî ipek denilen dağ ipeği oluşturuyordu. İpek artan önemine binaen artık vergi olarak verilen bir madde hâline gelmişti.

Yine ipeğin devletin yöneticilerini de etkilediğini görüyoruz. İmparatorların sarayın içinde beyaz ipekli elbise, dışında ise sarı ipekli elbise giymeye başladıklarını görüyoruz. Hanedan gücünü kaybedip, imparatorluk küçüklü büyüklü devletçiklere bölündüğünde iç savaşlar ve sâir mücadeleler yüzünden ipek ihtiyacı azalmadı, aksine arttı. Çünkü zamanla saray dışında hükûmet görevlileri, arazi sahipleri, sivil memurlar, subaylar ve tüccarların meydana getirdiği toplumun değişik sınıfları da ipek elbise giymeye başladılar.

Gelinen durumda Han hanedanı zamanında kesin bir değer kazanan ipek, ödüllerde ve hizmet karşılığında kullanıldı. Üstelik ipek endüstrisi kadınların elindeydi. Üretim, dokuma vs. onlar tarafından gerçekleştirildi.

Bu arada ipeğin Çin ekonomisine büyük katkı sağladığını, halkın önemli kesiminin bundan faydalandığını görüyoruz. Han hanedanı zamanında Çin, ipek üretiminin gelişmesi ve artması sayesinde zenginleşti ve refaha kavuştu. Fakat kuzeylerindeki komşuları Çin'e rahat vermiyorlardı. M.Ö. 209 yılında Hun İmparatorluğu, başına geçen Mo-tu (Motun/Mao-tun) sayesinde Orta Asya'nın geniş bozkırlarında büyük bir hâkimiyet kurdu. M.Ö. 199'da Han hanedanı imparatoru Kao-ti'yi Pei-teng'da kuşatarak zaafa uğrattı ve neticede Çin'i yıllık vergiye bağladı. Bu durum yaklaşık 70 yıl sürdü.[5]

5 *Shih-chi*, 110; *Han Shu*, 96.

Batı Penceresinin Çin'e Açılması

Yaklaşık 56 yıl tahtta kalan Han hanedanının imparatoru Wuti (M.Ö. 140-86), kuzeydeki tehlikeli düşmanlarına karşı ittifak arayışına girdi ve Chang Ch'ien'i 100 kişilik heyetle Fergana'ya gönderdi. O, önce Hunlara esir düştü ise de daha sonra kaçarak batıya gitti. Chang-Ch'ien'in, ağır şartlarda gerçekleştirdiği seyahatleri neticesinde Han hanedanı aradığı müttefiki bulamadı.[6] Ama neticede siyasî olarak bir şey elde edilemediyse de Çin batı âlemini tanımaya başladı. Başka bir ifade ile artık Çin'in batı penceresi açılıyordu. Bin yıllar içerisinde Orta Asya'nın ve Ön Asya'nın hatta Avrupa'nın kaderi değişecekti.

Bundan sonra Çin'e nadide Ön Asya eşyaları geldi. Ticaret yolu Batı Shan-hsi'den ve Kansu'dan geçip Doğu Türkistan'a gidiyordu. Yeni bir kapı açıldı. Tun-huang, Turfan (Kao-ch'ang), Kuca, Kaşgar, Fergana, Semerkand, Buhara gibi yol üzerindeki bölgeler ticaretten kazanç sağladı.

Bu durum başka bir sonucu ortaya çıkardı; uluslararası alanda İpek Yolu için bin yıllar sürecek ciddi mücadele başladı. İpek Yolu'ndaki kazançtan daha fazla pay alabilme uğruna birçok savaş çıktı. Aynı zamanda yeni anlaşma ve ittifaklar yapıldı.

Çin'den birbiri ardına heyetler ticaret için batıya doğru yola çıktı. Batı Türkistan ürünleri de Çin'e gitti. Çin ipeği bölgeye giden en önemli ticaret maddesi idi.

Aslında imparator Wu-ti, Çin ordusunu güçlendirme anlamında birçok askerî reform ve hazırlıklar yaptı. Nihayet savaş meydanlarında Hunları yendi. Fakat Çin açısından en önemlisi batı yönünde önemli ufukların açılmasıydı. M.Ö. 114/105 arasında ilk elçi heyeti An-hsi'ye gönderildi. Böylece Maveraünnehir adıyla tanınan zengin kaynaklara sahip Buhara, Semerkand başta olmak üzere bölgenin önemli yerleşik şehir devletçikleri hakkında bilgi sunuldu.[7]

---

6 *Han Shu*, 61.

7 Daha fazla bilgi için bkz. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlen Zeit*, I, Berlin-Leipzig, s. 225-238; W. MacGovern, *The Early Empires of Central Asia*,

Aradan geçen zaman içinde batı ülkeleri de İpek Yolu'nun önemini kavradı. Çin-Kuşan-Parth Roma imparatorluklarının himayeleri sayesinde sağlanan siyasî istikrar M.S. 1. yüzyılda İpek Yolu'nun Akdeniz'den Çin'e kadar kara yolu ile gelişmesine yol açtı.

Eski Tarihçiler ve İpek Yolu

Çok geçmeden Batı âlemi de İpek Yolu'nun ve doğunun zenginliklerinin farkına vardılar. Bazı bilginler eserlerinde yollar hakkında bilgi vermeye başladılar. Ünlü coğrafyacı Ptolemaios, Suriye'den Çin başkentine yaklaşık 11 bin km yol olduğunu tahmin etmektedir.

Ticari mallar İran'dan Baktriya'ya Hemedan, Şahrud ve Merv yoluyla nakledilirdi. Buradan Pamir Dağları aşılarak Taş Kuleye varılırdı. Bu devirde Yarkend, Taşkend, biri de Afganistan'da olmak üzere Üç tane Taş Kurgan var.[8]

Ptolemaios'un bildirdiğine göre Doğu Türkistan'dan itibaren yol Kaşgar, İssedon, Scythia, Damna (Karaşar), Serica (Lop), Daxata'dan (Yü-men-kuan) geçer; nihayet Sera Metropolis yani Ch'ang-an'da son bulurdu.

V. yüzyılla ilgili bilgi veren Çin kaynağı Pei-shih (*Kuzey Tarihi*) dört büyük yoldan bahseder. Yü-men-kuan'dan sonra Shan-shan'a (Lop-nor), ikincisi Yeşim kapısından Kuca'ya giderdi. Kaşgar ve Yarkend'de yeni yollar başlardı.[9]

Bir ara duraklama devrine giren İpek Yolu II. yüzyıl sonu ve III. yüzyıl başında yeniden canlandı. Bu arada Roma dünyası da Çin'i tanımaya başladı ve Li-ch'ien Roma İmparatorluğu'nun Çin kaynaklarındaki ilk ismi olarak kaynaklara geçti.

---

s. 184-95; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, II cilt, Ankara, 1981, s. 602-642.

8 K. M. Baypakov, *Srednevekovie Goroda Kazahstana na Velikom Şelkovom Puti*, Almatı, 1998, s. 153-186.

9 *Pei Shih*, 96-98. bölümler.

Burada vurgulanması gereken bir konu daha var; bu devirlerde Uzak Doğu ile Batı dünyasının birbirinden haberdar olması gibi önemli sonucunun yanında, Budizm'in İpek Yolu'ndan giderek Çin'de müthiş bir ilerleme göstermesi de dikkatlerden kaçmamalıdır. Ayrıca Hint Yunan sanatı İpek Yolu'ndan ilerleme fırsatı bulmuştur.

Karşılıklı Ticaretin Gelişmesi

Çin kendi topraklarında yetişmeyen ürünlerden özellikle tıbbî ve gastronomik alanda batıdan tohum almaya başladı (nar gibi). Ayrıca Çin batıdan yarı şeffaf cam yapımını öğrendi.

Artık Çin kaynaklarında Bizans Fu-lin adıyla görünmeye başladı. 550-551 yıllarında içleri boş asalar içinde saklı böcek yumurtalarını Bizans'a getirdiler. Böylece Akdeniz dünyasında ilk defa doğan kurttan ipek yapılıp dokunmaya başlandı.

Soğdların İpek Yolu Üzerinde Yükselmesi

Orta Asya'da VI. yüzyılın en önemli olayı şüphesiz Bumın'ın Juan-juanlar'ı mağlup ederek 552 yılında bağımsızlığını ilan etmesidir. Devletin batı kanadını idare eden Bumın'ın kardeşi İstemi, önce geniş Kazakistan ve Kırgızistan bozkırlarında yaşayan irili ufaklı Türk boylarını kendine bağladı. Ardından Sâsânî hükümdarı Anuşirvan ile ittifak yaparak 558 yılında Akhun Devleti'ni ortadan kaldırdı.[10] Neticede Çin'den İran topraklarına kadar uzanan topraklarındaki İpek Yolu Gök Türklerin kontrolüne geçti. Ancak, Gök Türkler İpek Yolu üzerinde ticaret yapmadı. Bu alanda onlar, Soğdlara geniş tolerans tanıyınca onlar İpek Yolu'nun hâkimi oldular. Akdeniz limanlarından Çin'e kadar

10 *Chou Shu* 50; *Suei Shu* 84; *Pei Shih* 99; ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara, 1995, s. 14-26.

ticaret onların eline geçti. Neticede çok zenginleştikleri gibi dilleri Soğdça da ticarî dil hâline geldi.[11]

Yine onların sayesinde Maniheizm, Batı İran'dan Kuzey Çin'e kadar yayılma imkânı buldu.

Gök Türkler, Soğdlara o kadar güvenmişlerdi ki; 568 yılında İstanbul'a yolladıkları elçi Soğd kökenli Maniach ile kendilerini temsil ettirdiler. Bu bilinen tarihte Orta Asya'dan İstanbul'a gelen ilk resmî elçi idi. Hatta Soğdlu tacirlerin Sâsânîler tarafından öldürülmesi üzerine her iki ülkenin arası açılmıştı.[12]

İpek Yolu'nun Uluslararası İlişkilere Katkısı

Soğdlular sayesinde Türkler ve Bizanslılar birbirini tanıdılar. Aslında Gök Türk Devleti sayesinde Uzak Doğu ile Ön Asya arasına denge gelmiş oluyordu. Onların sayesinde yüzyıldan fazla süren ticarî refah dönemi başladı.

630'lu yıllarda bölge hakkında yazılar yazan Hsüan-tsang'a göre Soğd ülkesi halkının yarısı ziraatle yarısı ticaretle uğraşıyordu.[13]

---

11 E. G. Pulleyblank, *A Sogdian Coloni in İnner Mongolia*, T'oung-pao, XXXX, 1951, s. 317-356; S. K. Karaev, *Drevnie Toponimı Sredney Azii v Sogdiyskih Dokumentah s gori Mug*, Onomastika Sredney Azii, Frunze, 1980, s. 141-148; Boris Marshak, Legends, *Tales and Fables in the Art of sogdina*, New York, 2002; C. G. F. Simkin, *Traditional Trade of Central Asia*, London, 1968, s. 8, 58, 77-127; Kazuo Enoki, *Sogdiana and the Hsiung-nu Studia Asiatica*, Tokyo, 1997, s. 3-21; Matteo Comparetti, *Sogdiana Tarihine Giriş, Türkler*, II, Ankara, 2002, s. 157-169; Boris, *Türkler ve Sogdlar, Türkler*, II, Ankara, 2002, s. 170-178; W. Barthold, *Sogd*, X, s. 736-737.

12 Gy Nemeth, *Byzantino-Turcica*, II, s. 254; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1986, s. 61 vd.; P. Aalto, *İranian Contacts of the Turks in Pre-İslamic Times, Studia Turcica*, Budapest, 1971, s. 33 vd.

13 St. Julien, *Memoires sur les contreés occidentales par Hioen-Tsang*, Paris, 1863; S. Beal, *The Life of Hioen-Tsiang*, London, 1911; Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, Ankara, 1995, s. 92-93.

İpek Yolu Üzerinde Dinlerin Yayılması

Çin'in batıya açılan kapısı durumundaki Tun-huang çok farklı etnik gruplara ve dinlere ev sahipliği yapıyordu. Bu yüzden Tun-huang'da yaşamış olan topluluklardan günümüze çeşitli zengin yazılı ve arkeolojik eserler kalmıştır. Mesela burada bulunan dinî metinlere göre Soğdluların çoğu, Budist, Maniheist, bir kısmı ise Netorian dinlerine bağlı olarak yaşamlarını sürdürüyorlardı. Yaşadıkları ülkeleri terk ederek doğuya giden Soğd halkı hem mal satıyor, hem de satın alıyor, daha sonra bunları batıdaki pazarlara getiriyordu.[14]

T'ang İmparatorlarının Orta Asya Politikası

618-907 yılları arasında hüküm sürmüş olan T'ang hanedanı döneminde Çin, tarihindeki en güçlü dönemleri yaşadı. Özellikle 630 yılında Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılması, Batı Gök Türk Devleti'nin iç karışıklığa sürüklenmesi, Çin'deki T'ang hanedanını rahatlatmıştı. Bu fırsattan istifade ederek 639-670 arasında bölgenin yerel şehir devletçiklerini kendilerine bağladılar. Dolayısıyla İpek Yolu'nun Orta Asya kısmı Çin hâkimiyetine girdi. Girilen bu emperyalist dönemden Çin hayli kazançlı çıktı. Çin'de bulunmayan birçok ürün bölgeden oraya taşındı.

Uzak batıya pahalı olan keşif gezileri sürdürüldü. 461-518, 521, 528, 578, 605, 616 yıllarında Çin'den İran'a elçilik heyetleri gitti.

Bu arada Sung Yün 521 yılında 170 kadar dinî kitapla Hindistan'dan geri döndü. Hsüan-tsang ise 629-644 yılları arasında Hindistan'a seyahat etti. Onların bıraktıkları hatıralar zamanın İpek Yolu hakkındaki en zengin malzemeleri taşımaktaydı.

14 Sylvain Lévi-Ed. Chavannes, "Voyages des Pelerins bouddhistes, L'itinéraire d'Ou-k'ong (751-790)", *Journal Asiatique*, 1985; Edouard Chavannes, "Un Traité Manichéen rerouvé en Chine", *Journal Asiatique*, 1913; Colin Mackerras, *Uygurlar, Erken İç Asya Tarihi*, (der. D. Sinor), İstanbul, 2000, s. 440-449.

Hindistan'dan kına, kişniş, at, kıymetli taşlar ve cam götüren Soğdlar, Çin'den çile ile dokunmuş hâlde ham ipek satın alıyorlardı.

Aradan geçen asırlarda Seylan, Çin-Hindistan yolu açılınca Orta Asya'dan geçen İpek Yolu'na rakip oldu. Dolayısıyla dünya ve Orta Asya ekonomisinin kaderi değişti.

T'ang hanedanı dönemi Çin tarihinin zirvesi sayılmaktadır. O devirde de ipek revaçta idi. Ücretleri ödemekte, insanları ödüllendirmede, tapınaklara sunak vermekte kullanılıyordu. Hem doğu hem batıdaki pazarlarda önemini koruyan ipek sadece kumaş (dokuma) alanında değil, aynı zamanda takas vasıtası olarak da kullanılıyordu. Kıymetli madenlere göre daha dayanıklıydı.

Çin'de olduğu gibi batıda da ödeme, çuvallarla pirinç ile ya da ipek şeritlerle yapılıyordu. Zenginler kasalarında büyük miktarda ipek saklıyordu. Özellikle kabartma tezyinatlı ipek kumaşlar, lameler ve dokunmuş, boyanmış ipekler rağbet görüyordu.[15]

İslâmiyet'in Yayılması ve İpek Yolu

İslâmiyet'in hızla Asya ve Afrika'da yayılması ile tarihin akışı değişti.[16] Orta Asya'da ise 751 yılında Ziyad İbn Salih'in kumandasındaki İslâm ordularının, Kao Hsiang-ch'e'nın yönettiği orduları Talas'ta yenmesiyle Orta Asya'da İslâm hâkimiyeti zirveye ulaştı. Dolayısıyla İpek Yolu üzerinde artık Müslümanlar da söz sahibi olacaklardı. Söz konusu savaşta alınan esirler içindeki ipek dokuyucuları Kufe'ye götürüldü. Semerkand'da İpek dokuma imalathaneleri kuruldu.

15 Jacques Gernet, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge, 1982, s. 233-347; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1987, s. 197-224.

16 H. A. R. Gibb, *The Arab Conquest in Central Asia*, New York, 1970; V. Minorsky, *Hudud al-Alam*, London, 1937, s. 301 vd.; R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1988.

Ayrıca Çin kâğıdı da önce İslâm dünyasına, ardından Avrupa'nın içlerine kadar yayıldı. Bu sayede Semerkand kâğıdı meşhur oldu ve diğer İslâm ülkelerinde de fabrikalar kuruldu. Harun Reşid tarafından Çinli sanatkârlar, Bağdat'a getirildi.

İpek Yolu'nda Sona Doğru

Çin'de IX. yüzyılın sonlarına doğru T'ang hanedanının zayıflaması hatta 907 yılında yıkılması üzerine siyasî istikrar sona erdi. Bu durum doğrudan İpek Yolu ticaretine yansıdı. 915 yılında Arap yazar Ebu Zaid el-Hasan'ın bildirdiği gibi Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar ve Nasturiler Çin'den sürüldü.

SİBİRYA TÜRKLERİ: KISA BİR BAKIŞ

Günümüz Türk dünyası söz konusu edildiğinde Sibirya'ya sıra geldiğinde çok sayıda küçük Türk kökenli topluluktan bahsedilir ve bunların özerkliklerine değinilerek geçiştirilir. Böylece insanların zihninde sadece çeşitli rakamlara bürünmüş, önemsiz Türk toplulukları fikri oluşur. Aslında durum böyle değildir. Daha geniş bir açıdan bakmak gerekir. Novosibirsk'ten başlayarak, Biysk, Gor-no Altay, Novokuznetsk, Kemerova, Omsk, Krasnoyarsk (Kızılyar), Abakan, Minusinsk, Kızıl, Turan gibi önemli Güney Sibirya şehirlerinin etnik ve tarihî müzeleri gezildiğinde, açık alanlarda bulunan Eski Türklere ait binlerce anıt eser görüldüğünde ortaya bambaşka bir tarih algısı çıkmaktadır. Sadece tarihî malzeme değil Türk dili ve kültürü açısından en özgün eserler bu bölgede bulunmaktadır. Mesela Türkçenin en temiz, en az değişikliğe uğramış, Eski Türk dili unsurlarını taşıyan kolları burada yaşamaktadır. Dolayısıyla Türk kültürünün temel taşlarının bulunduğu bir bölgeyi çok farklı açılardan ele almak gerekmektedir. Özellikle bölgede yaşayan Türk halklarının mitolojileri kaybolan kültür değerlerinin temel konuları hakkında bizlere fikir verebilir. Yani Güney Sibirya Türklerinin kültür değerlerini bir ayna gibi tutarak Türk tarihinin ve kültürünün esaslı problemlerini çözebiliriz.

Neden Sibirya Türk Tarihi Açısından Önemlidir?

Bugün eğer bir Türk dünyası kavramı varsa bunun kökeninin Sibirya'nın uçsuz bucaksız derinliklerinde yattığını kabul etmek

gerekir. Çünkü Türklerin kökeni buradadır. Tarihin başlangıcına gidildiğinde yazının henüz bulunmadığı zamanlarda Türklerin tarihi bu bölgede başlamaktadır. Nitekim Afanasyevo, Andronovo, Karasuk, Tagar Taştık ve diğer kültür katmanları Güney Sibirya'dan çıkarak, Orta Asya'nın, Batı Türkistan'ın, Rusya düzlüklerinin, Moğolistan'ın, Kuzey Çin'in hatta Hindistan'ın geniş alanlarına yayılmışlardır. Böylece tarihte Türk göçleri başlamış oluyordu. Başka bir ifade ile Türklerle ilgili yazılı kaynak öncesi ana kaynak Güney Sibirya bölgesidir. Türk tarihi burada başlar. Arkeolojik buluntular bize Eski Türk kültürünün yayılma alanları hakkında çok önemli ipuçları vermektedir.

Ayrıca burada yaşayan Türkler eski çağlarda göçebe bir hayat sürmüyorlar; ağaçtan evler yaparak ikamet ediyorlardı. Göçebelik yani yaylak-kışlak hayatı Türkler arasında daha sonra ortaya çıktı.

Yazılı kaynaklar Türklerle ilgili bilgi vermeye başladığında Kuzey Çin, Karadeniz'in kuzeyi, Maveraünnehir gibi alanlar ön plana çıksa da Güney Sibirya önemini yitirmez. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında bölgeye atfedilen Ting-ling'ler, arkasından Kırgızların ilk ataları Ke-k'un'lar (sonradan Chi-en-k'un) tarih sahnesinde yer alır. Bu şekilde daha yazılı tarihin başlangıcında Moğolistan merkezli kurulan Türk imparatorluklarıyla doğrudan bağlantı bulunmaktadır.

Aradan asırlar geçtiği zaman Gök Türk döneminde de Sibirya bölgesinde yaşayan boylar önemli tarihî olaylarda daha canlı görülür. Çok kalabalık olduğu bildirilen Kırgızların Yenisey bölgesinin demirbaşı gibi kaynaklarda zikredildiğine şahit oluyoruz. Ama bunun yanında Tu-po, Po-ma Türkleri (Alaca Atlı Türkler), Çikler ve benzeri boyların yaşadığı çok önemli tarihî olaylara katıldılar.

Bu durum devam ederken başka bir konu daha ön plana çıkıyor. O da Gök Türk Devleti'nin, yani tarihte Türk adıyla kurulan ilk resmî devletin kurucularının Güney Sibirya bölgesinden çıkmalarıdır. Kaynaklar açıkça Gök Türklerin Hunların kuzey boyu olduğunu vurgularken, efsanevi metinlerde de Yenisey bölgesinin,

Altay Dağları'nın adları açıkça geçer. Kısacası Gök Türklerin kökeni de Güney Sibirya havalisine dayanmaktadır. Altayların kuzeyi açıkça ifade edilir. Ayrıca yazıtlarda Kögmen (Sayan), Tannu-ola Dağları, bu dağların arasındaki vadiler, Yenisey Irmağı'nın kaynakları Türk toplulukları için hayat damarı gibidir.

Buna rağmen Gök Türk Devleti'nin ağırlıklı merkezi Moğolistan coğrafyası oldu. Nitekim Orhun Yazıtlarında Türk devlet yöneticilerinin zaman zaman Yenisey bölgesine seferler düzenlediklerine rastlıyoruz. Bazı Gök Türk beylerinin kağanlardan istediklerini elde edemediklerinde küserek Güney Sibirya bölgesine çekildiklerini ve buralarda kendi yakınlarıyla yaşayarak hayatlarını devam ettirdiklerini de öğreniyoruz. Bir bakıma Güney Sibirya sürgün bölgesi gibi idiyse de yine gücünü kaybeden siyasî birliklerin kendilerini uçsuz bucaksız derinliklerinde sakladıkları bir yer konumundaydı.

Gök Türklerden sonra Moğolistan coğrafyasında hâkimiyeti alan Uygurlar, gittikçe güçlenen Kırgız ve Çik gibi Sibirya boy gruplarını idare ettiler. Bu dönemde en kaliteli demirin çıktığı Yenisey bölgesinde Kırgızlar demir ticareti yapıyorlar, böylece İslâm ve Çin ülkeleriyle temas kuruyorlardı. İslâm kaynaklarına göre Maveraünnehir'e Kırgız ülkesinden iki senede bir ticaret kervanı geliyordu. Uygurlar zayıflayınca 840 yılında ani bir baskınla Kırgızlar, onların devletini yıktılar. 50-60 yıl gibi bir süre Moğolistan'da hâkim olduktan sonra geri döndüler.

Bu esnada Türk tarihinin ağırlık merkezi artık Ön Asya'ya kaymıştı. Dolayısıyla Türk toplulukları arasında kopukluklar meydana geldi. Moğol istilası Türk ve dünya tarihini değiştirdiği gibi Güney Sibirya'daki Türk kökenli toplulukları diğer Türklerden uzaklaştırdı. Sadece Kırgızlar aşama aşama önce Cungarya'ya oradan da bugün yaşadıkları Tanrı Dağları havalisine göç ettiler. Diğer Türklerin çoğunluğu Müslüman olurken, onlar Eski Türk dinini sürdürmeye çalıştılar. Bu arada Tibet'ten gelen Budizm'in etkisi altında kalarak, Şamanizm'in bir türü

olan inanç sistemine girdiler. Tuvalılar koyu Budist olarak yaşamaya devam ettiler.

1600'lü yıllara gelindiğinde Rusların kuvvetlenmesinin zirveye doğru çıkışa geçtiğine şahit oluyoruz. Önce Batı Sibirya'da bulunan Sibir Hanlığı'nı yıktılar. Sonra karşılarında önemli bir direnç gösterecek güç olmadığı için yüz yıl içinde dünyanın en geniş coğrafi bölgesini adım adım işgal ederek, hâkimiyetleri altına aldılar. Yerleşmeye uygun alanlarda şehirler kurdukları gibi özellikle kürk ticareti başta olmak üzere bölgenin bütün zenginliklerine el koydular. Türk kökenli toplulukları Hıristiyanlaştırma faaliyetine giriştiler.

Tarihin her döneminde olduğu gibi Moğollarla Türk kökenli halkların mücadelesi yine gün yüzüne çıktı. Burada orman halkı anlamına gelen Oyratlardan bahsetmek gerekir. Yaklaşık 200 yıl doğudan batıya bütün Orta Asya'yı istila ettiler. Çeşitli kaynaklarda Kalmuk, Cungar gibi adlarla anılan bu halk Sibirya'dan Altayları aşarak geniş Kazakistan bozkırlarına geliyordu. Bu arada Çin'de Mançu asıllı Ch'ing hanedanı çok güçlenmişti. Onların imparatorluğu yani Mançu imparatorluğu tarafından yok edildiler (1756 civarı). Böylece Sibirya ve Orta Asya rahat nefes alabildi.

Rus işgali bölgede sağlamlaştıktan sonra Sibirya baştanbaşa yağmalandı. Kaynakları sömürüldü. Özellikle madenleri, daha sonraki dönemlerde atom denemeleri, değişik çevre felaketleri bölgedeki Türk halklarına çok zarar verdi.

Sibirya Bölgesinde Yaşayan Türk Boyları

Hakasya, Tuva ve Dağlık (Gorno) Altay, belli başlı üç özerk Güney Sibirya cumhuriyetidir. Kuzeydoğu Sibirya'da bulunan Saha (Yakut) özerk cumhuriyeti de meşhur ve ön planda bir cumhuriyettir. Bunların nüfusları diğerlerine göre daha fazladır. Aşağıda adları verilen Türk kökenli toplulukların her birinin tarihin süzgecinden geçerek günümüze ulaştıklarını söyleyebiliriz. Uçsuz

bucaksız Sibirya coğrafyasının derinliklerinde nüfusça az başka Türk boylarının olması da muhtemeldir.

Kumandiler

Tomsk vilayetinin Bey Irmağı havzasında yaşarlar. Çiftçilik ve hayvancılıkla geçinmektedir. Şaman dininden olup, nüfusları 100.000 civarındadır.

Tobollar

Güney Sibirya'da İrtiş ve Tobol havzalarında yaşamaktadırlar. Nüfusları bilinmemektedir. Haklarında bilgi çok azdır.

Batı Sibirya Tatarları

Obi Nehri'nin kolu olan Tobol Nehri ile Altay ve Hakas Türk Cumhuriyetlerinin bulunduğu bölgeye kadar olan Güneybatı Sibirya'da yaşamaktadırlar. Özellikle Obi, İrtiş ve Tobol Nehri vadilerinde ve bu vadilerde bulunan Tobol, Tümen, Omsk, Tomsk, Novosibirsk, İrkutsk, Arhangelsk, Çikitinks, Kemerova ve Barabba şehirlerine yerleşmişlerdir. Kazan Tatarları ile yakın akrabadırlar. Nüfusları 350.000 civarındadır.

Telengitler

Altay Türklerinin bir kabilesidir. Altay Dağları'nın güney yamaçlarında Teleski Gölü civarında yaşamaktadırlar. Şaman dinine bağlı olup nüfusları 5 bin civarındadır.

Şorlar

Güney Sibirya'da Hakas Türk Cumhuriyeti'nin batısında Kemerova vilayetinde yaşamaktadırlar. Aynı bölgede yaşayan Televüt Türkleri ile iç içedirler. Nüfusları 16.800 civarındadır. Bunların 12 bini Kemerova şehrinde diğerleri Kemerova'nın kaza ve köylerinde yaşamaktadırlar. Nüfusları gittikçe azalmaktadır.

Teleütler

Telengitlerin bir kabilesidir. Güney Sibirya'da Kemerova vilayetinde yaşamaktadırlar. Bir zamanlar on binlerle ifade edilen

sayıları bugün 2.800 kişiye düşmüştür. Bunun 2.500'ü Kemerova'da diğerleri ise Kemerova'nın köylerinde ikamet etmektedir.

Dolganlar

Güney Sibirya'da Şor Türkleri ile komşudurlar. Özellikle Krasnoyask vilayetine bağlı Dolgan-Nenets muhtar bölgesinde yaşamaktadırlar. Saha Federe Türk Cumhuriyeti'nde yaşayan birçok Dolgan (Sahalaşmış-Tunguz) Türk'ü bulunmaktadır. Nüfusları tahminen 5 binin üzerindedir.

Tofalar

Moğolistan Cumhuriyeti kuzeyinde, Baykal Gölü'nün doğusunda bulunan İrkuts vilayetinde yaşamaktadırlar. Nüfusları kesin olarak bilinmemekle birlikte 2.000 kişilik bir kabile oldukları tahmin edilmektedir. Türkçe konuşmaktadırlar.

Kumarlar

Şor'da yaşamaktadırlar, nüfusları 6 bin kişi civarındadır

Yukarıda kısaca isimlerini verdiğimiz ve haklarında değişik rakamlar bildirilen Türk kökenli topluluklar, yaklaşık 300 yıldan beri asimilasyona ve zorla din değiştirmeye tâbi tutulmaktadır. Ancak, bu kadar uzun süre diğer Türk topluluklarından soyutlanmış hâlde yaşamalarına rağmen millî benliklerini koruduklarını açıkça görüyoruz. Bu, kültürlerinin tarihî anlamda dayandığı sağlam temelleri göstermektedir. Daha önemlisi mesela Teleüt, Telengit, Tuva, Hakas gibi boyların Gök Türkler zamanında mevcut olmaları ve günümüze kadar da varlıklarını korumalarıdır.

Neticede Sibirya bölgesinde yaşayan Türk kökenli halklar değerlendirilirken, sadece onların bugünkü istatistiki durumlarına bakılmamalı, genel Türk dünyası tarihi içinde özellikle kültürel değerlerine ve derinliklerine bakılmalıdır.

TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN 630-682 YILLARI ARASINDAKİ SİYASÎ DURUMU

Tarihin derinliklerinden itibaren Türkistan denilen sahada Maveraünnehir'den başlayarak Çin'in Kansu bölgesine kadar şehir devletçikleri mevcut olmuş ve bunların tarihî gelişimi kaynaklarda söz konusu edilmişti. Fakat şehirlerin durumu dönemlere göre farklılıklar göstermektedir. Çünkü bu devletçiklerin bağımsız oldukları dönem çok azdır. Çoğunlukla Orta Asya'nın kuzeyindeki Türk kökenli imparatorluklara (Hun, Akhun, Gök Türk, Uygur, Karahanlı) bağlandıkları görülmekle beraber, bazen Çin'e tâbi oldukları da görülmektedir. Söz konusu şehirlerin İpek Yolu üzerinde bulunmaları farklı kültürlerin buralara taşınmasına sebep olmuştur diyebiliriz. Özellikle Hindistan'ın Budizm, batıdan Maniheizm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlık, nihayet İslâmiyet gibi dinlerin yayılma alanları hâline geldikten sonra kültürel anlamda her dine göre çeşitlilik kazanmışlardır.

Burada biz Doğu ve Batı Gök Türk devletlerinin 630 yılında yıkılmasından sonra ortaya çıkan siyasî boşlukta söz konusu şehir devletçiklerinin siyasî faaliyetlerini söz konusu edeceğiz. Bu devletçikler aslında bağlı oldukları Akhun Devleti'nin 558'de yıkılması üzerine, I. Gök Türk Devleti'nin 552 yılında kurulduktan sonra hızla genişleyen sınırlarına dahil olmuşlardır. Bu devletin içinde de batı kanadı idarecisi olan İstemi Yabgu'ya itaat ettikleri anlaşılmaktadır. Bazen şehirlere yakın Töles boyları da gelişen

olaylarda önemli roller oynamışlardır. İstemi Yabgu'dan sonra Batı Gök Türklerinin başına geçen ve 582'de bağımsızlığını ilan ederek doğudan ayrılan Tardu Kağan hakkındaki kayıtlarda açıkça görülür ki, Batı Türkistan sahasında meskûn Soğdların hemen bütün krallıkları onun hâkimiyet alanına girmişlerdi. Mesela, 591 yılında Kao-ch'ang'ın (Turfan) dört kalesi yıkılmış, buranın halkından iki bin kişi Çin'e sığınmıştır. Geride kalan kralın eşlerinden en büyüğü Batı Gök Türk kağanının kızı idi. Prens Po-ya, Kao-ch'ang kralı oldu. Bunun üzerine Gök Türkler, ondan kendi geleneklerine uygun olarak (leviratus), Türk asıllı üvey anne ile evlenmesini istediler. Po-ya önce kabul etmek istemeyip direndi ise de Gök Türkler tarafından kuşatılınca karşı koyamadı ve üvey annesi ile evlendi.[1] Daha sonra Töleslere vassal olarak bağlanan Po-ya'nın yanında Töles boylarından biri sürekli önemli veziri olarak bulunurdu. Soğdlu tüccarlar buralardan geçtiklerinde Töleslere vergi verirlerdi. Bir ara Kao-ch'ang kralı Çinlileşmek istemiş, ancak, Töleslerden korktuğu için buna cesaret edememiştir.[2] Diğer taraftan Semerkand (K'ang-kuo) kralı da Tardu'nun kızıyla evlendi ve onun tabiiyetine girdi.[3] Su-le (Kaşgar) ülkesi her yaz Batı Gök Türklerine yetiştirdikleri tarım ürünlerinden ve zengin madenlerden sunardı.[4] Yine İ-ta ülkesine Gök Türkler Chie-ch'i-ang isimli birini onları idare etmek üzere göndermişlerdi.[5]

Kısacası ilişkiler bu şekilde gelişirken, 630 yılına gelindiğinde Doğu ve Batı Gök Türk devletleri zayıflayarak yıkılmışlardı. Dolayısıyla özellikle Batı Gök Türklerine bağlı şehirlerde bir siyasî kalkışma olmuş, bunu Çin'le bağlantı kurarak sürdürmek istemişlerdir. Ancak, Çinliler kısa zaman içinde batıda Semerkand

1 *Suei Shu* (Suei Hanedanı Tarihi, Taipei, 1987) 83, s. 1847.

2 Bu bölgeye yakın Töles boyları Pu-lo-chih, İ-shih, Su-po, Wu-huan, Ho-ku, Ye-shih, Nu-ho idi.

3 *Suei Shu* 83, s. 1848.

4 *Suei Shu* 83, s. 1853.

5 *Suei Shu* 83, s. 1854. Bu konuda ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, Ankara, 2003, s. 87.

dahil kendilerine bağlamayı başardılar. Gönderdikleri ordular ile direnmeye çalışan bütün krallıkları teker teker ele geçirdiler. Yani bağımsızlık sevinçleri kısa sürdü.

Aslında büyüklü küçüklü Doğu ve Batı Türkistan şehirlerinin tarihini etüd etmek ayrı ve geniş bir araştırma konusudur. Bu sebeple aşağıda 630-682 yılları arasında Batı Gök Türk ülkesiyle siyasî veya savaş benzeri sebeplerle bağlantılı olarak şehirlerin durumu incelendi.[6]

630 yılının başında Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılıp Çin tahakkümüne girmesi, aynı sırada Batı Gök Türk kağanı T'ung Yabgu'nun öldürülmesiyle ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesi bu ülkenin de karışıklıklara sürüklenmesi Hami'den Harezm'e, İran'a kadar bütün şehir silsilesinin üzerindeki Gök Türk hâkimiyet perdesinin kalkmasına yol açtı. Serbest kalan söz konusu şehirlerin çoğu Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna elçilerle hediyeler göndererek ilişki kurmaya çalıştı. Çin imparatoru ise bu durumu fırsat bilerek hepsini kendi metbuu görmeye başladı. İçlerinden bazıları özellikle Kuca, Karaşar ve Kao-ch'ang çok zayıf da olsa Çin hâkimiyetine karşı direnme gösterdilerse de 649 yılına kadar hepsi onların idaresine girmeye mecbur kaldılar. Çinliler, Tokmak, Karaşar, Kaşgar ve Kuca'da dört tane, askerî garnizon adı verilen askerî hatlar kurarak bölgeyi kontrol altında tutmaya çalıştılar.[7] Üstelik Doğu ve Batı Türkistan'ı Çince isimler altında genel valilikler ve bunların içinde küçük eyaletlere böldüler. Aşağıda Gök Türk siyasi hâkimiyetlerinin doğuda ve batıda zayıflayıp ortadan kalkması sonucunda Türkistan'ın önemli şehir devletçiklerinin durumu incelenecektir.

---

6 Doğu ve Batı Türkistan şehirlerinin Çince metinlerinde, Bizans ve İslâm kaynaklarıyla mukayeseli olarak etraflıca incelenmesi Chavannes tarafından yapılmıştır. Ancak, sadece HTS'deki metinleri kullanmıştır (bkz. E. Chavannes, *Documents Sur Les Tou-kioue Occidentaux*, Paris, 1941, s. 99-174). Ayrıca bk. Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara, 1999, s. 78-83.

7 H. Salman, "Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat (Dört Garnizon)", *Belleten*, 211, 1991, s. 921-935.

Kao-ch'ang (Turfan)

Doğu Gök Türk Devleti yıkılır yıkılmaz 630 yılında Kao-ch'ang kralı Wen-t'ai, Çin sarayına geldi. Ülkesine geri dönecekken kendisine olağanüstü hürmet gösterildi. Bu arada hanımı Yü-wen-shih, T'ang hanedanı ailesi ile yakınlaşmak istedi ve kendisine Ch'ang prenses ünvanı sunuldu.[8] Böylece Kao-ch'ang şehir devletçiği konumunu bir anda diğer şehir devletçiklerine göre güçlendirmişti.

Aslında önceden uzun zaman Batı Gök Türkleri ile Kao-c-hanglılar iyi ilişkiler içinde idiler. Batı Türkistan'dan Çin'e giden vergi heyetlerinin yolu Kao-ch'ang'dan geçiyordu. Batı Gök Türkleri ile beraber bu vergi heyetlerini kontrol edip vergi alıyorlardı. Bazen de yağma ediyorlardı. Hami, önceden Batı Gök Türklerine bağlı idi. Ancak daha sonra kendi bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde Batı Gök Türkleri ile Kao-ch'anglılar birlikte Hami'ye hücum düzenleyeceklerdi. Bu arada Çin imparatoru T'ai-tsung devreye girdi ve onun büyük veziri A-shih-na-chü durumu müzakere etmek için saraya çağrıldı. Fakat, hükümdar Wen-t'ai, onu göndermedi. Ancak daha sonra korkmuş olmalı ki, arkasından yardımcısı Chü-yung'u yolladı ve suçunun affını istedi. Sui hanedanının sonunda (617/618 yılları) Çin'de karışıklık çıktığı zaman Çinli ahalinin bir kısmı Doğu Gök Türklere diğer bir kısmı Kao-ch'ang'a sığınmıştı. Bunlardan Doğu Gök Türklere sığınanlar geri getirildi. Fakat, Kao-ch'ang'da oturanlar Wen-t'ai tarafından geri gönderilmedi. Bu arada Batı Gök Türklerinden İ-pi Şad, Karaşar'ın üç kalesini ele geçirdi, kadın erkek ahalilerini yağmaladı. Çaresiz kalan Karaşar kralı (prensi), Çin'den yardım istediğinde Li Tao-yü durumu araştırması için gönderildi. Çinli elçinin gelişinden endişe duyan Wen-t'ai, hemen Çin'e bir elçi yolladı ve kusurunun affedilmesini istedi. Ancak, imparator, onun elçisini karşısına alıp bu tür faaliyetlerinden dolayı azarladı.

8 *Chiou T'ang Shu* (Eski T'ang Hanedanı Tarihi, 1985, Taipei baskısı) 198, s. 5294; *Hsin T'ang Shu* (Yeni T'ang Hanedanı Tarihi) 221A, s. 6220.

Aynı sıralarda Sir Tarduşlar Çin adına Kao-ch'ang'a saldıracaklardı; imparator T'ai-tsung da buna müsaade etti. Neticede Çin orduları yerine bir Türk boyu olan Sir Tarduşlar tarafından cezalandırılacaklardı. Belki daha sonraki yıllarda gerginleşecek olan Sir Tarduş-Çin ilişkileri onların durumunu rahatlatmıştır.

Wen-t'ai, Çin Sarayı'na hastalığı bahanesiyle ziyarete gitmeyince, sefere çıkmaya karar veren Çinliler, Kao-ch'ang üzerine beş kumandan idaresinde beş ordu gönderdiler. Çin ordusu çöllük araziye girince erzak sıkıntısı çekmeye başlayınca, Kao-ch'ang kralı, bu yüzden ve çöldeki diğer tehlikeler sebebiyle gelemeyeceğini düşünüyor, gelseler bile neticede onları bitkin düşecekleri için kolayca yeneceğini zannediyordu. Bu arada kendisi hastalıktan ölünce oğlu Chih-sheng yerine geçti. Akabinde Kao-ch'ang'a ulaşan Çin orduları kaleleri birer birer ele geçirmeye başladı ve başkenti sıkıştırdılar. Neticede Chih-sheng teslim oldu. Çin ordusu tarafından 3 bölge, 5 vilayet, 22 şehir (kale), 8.000 hane, 37.700 nüfus, 4.300 at yağma edildi. Yağma edilen alanın genişliği doğudan batıya 800 li (460.8 km), güneyden kuzeye 500 li (288 km) idi. İmparator T'ai-tsung bundan sonra onun topraklarını batı eyaleti (Hsi-chou) yaptı. Daha sonraları An-hsi Tu-hu-fu'luğu kurulduğunda, bu askerî valiliğe dahil edilmiş, Çinli askerler garnizonlarda bırakılmıştı. Batı Gök Türklerinden Yabgu, Kağan-fu-tu Kalesi'ne sığındı. Kao-ch'anglıların etkisinde kalarak Çin'e bağlandı. Beşbalık'taki bu bölgeye T'ing-chou adı verildi.[9]

Karaşar (Yen-ch'i)

Diğer Türkistan şehirleri kadar büyük olmasa da Karaşar şehir devletçiği, coğrafî konumu itibarıyla son derece stratejik öneme sahipti. Bu şehrin bir başka özelliği Batı Gök Türk merkezine yakın olması idi. Yazlık merkez olan Aktag'a (Çince Pai-shan) 15 günlük yürüme mesafesinde bulunuyordu.

9 *Chiou T'ang Shu* 198, s. 5293; *Hsin T'ang Shu* 221A, s. 6228-6203.

I. Gök Türk Devleti döneminde onların hâkimiyetine giren Karaşar'da 632 yılında kralları Lung-t'u-ch'i-chih, Batı Gök Türk ülkesinin karışmasını fırsat bilip, Çin ile temas kurmak için harekete geçmişti ve Çin Sarayı'na elçi göndermeye başlamıştı. Sui hanedanı yıkıldığı zaman (617) onların çöl yolu kapanmıştı. Çin ile olan tek irtibat yolu Kao-ch'ang'dan geçiyordu. T'u-ch'i-chih büyük çölden yeni bir yol açmak istedi ise de Kao-ch'anglılar buna kızıp sınırlarını yağma ettiler. Batı Gök Türklerinden Baga Şad, Tuo-lu-nu-shih-pi tarafından sıkıştırılıp zor duruma düşürüldüğünde Çin'e gitti. Yoldayken Tuo-lu tekrar ona saldırdı ve Çin'e elçi gönderip durumunu anlattı. Meşhur atlardan da sunmuştu. Yine Batı Gök Türklerinden Hsi-li-shih (İlci), kağan olduğunda Karaşar'a karşı iyi davrandı. 638 yılında Ch'u-mi, Ch'u-yüe boyları ile Kao-ch'anglılar beş Karaşar Kalesi'ni işgal ettiler. 1.500 insanı yağma edip evleri yaktılar. 639'da Kao-ch'ang'a kadar gelen Çin ordusuna destek veren Karaşarlılar, sonuçta en büyük rakipleri Kao-ch'ang Krallığı yıkılınca eski şehirlerine kavuşma imkânı buldular.

Buna rağmen Karaşar, Çin'deki T'ang hanedanına bağlılığını fazla sürdürmek istemedi. Batı Gök Türk vezirlerinden Kül Çor ile onların kralı T'u-ch'i-chih akraba idiler. İkisi de güçlerini birleştirip, Çin'e vergi göndermeyi kestiler. An-hsi askerî valisi olan Kuo Hsia-k'o, onları cezalandırmak için imparatordan izin istedi. Karaşarlı bazı devlet adamları kendiliğinden Çin ordusuna katıldı. Karaşar'ın dört tarafı dağlarla çevrili idi. Bunların dışında su vardı (herhalde kanallar mevcuttu). Karaşarlılar buna güvenerek hazırlık yapmadılar. Kuo Hsiao-k'o suyu kesti ve şehre hücum edilip ele geçirildi. Karaşar kralı T'u-ch'i-chih, oğlu ve karısı ile Lo-yang'a götürüldü. Burada suçları affedilip herhangi bir cezaya çarptırılmadılar.

Çinli kumandan Kuo Hsia-k'o, Karaşar'dan döndükten üç gün sonra Kül Çor, onun Karaşar kralı yaptığı Li-p'o-chun'u tahttan indirdi. Yerine Tu-dun'u kral yaptı. Fakat, T'ai-tsung

onu kral olarak tanımayınca Tu-dun tahttan feragat etti. Karaşarlılar, Hsie-p'o-a-na-chih'yı kral yaptılar. Neticede Li-p'o-chun, Kuca'ya gönderildi ve orada öldürüldü. Çin ordusunda vazife alan Türk asıllı kumandan A-shih-na She-er, Hsie-p'o-a-na-chih'yı teslim aldı ve öldürdü. T'u-ch'i-chih'nın ağabeyi P'o-chia-li'yi kral yaptı ve Yen-ch'i (Karaşar) askerî valiliği kuruldu. Onun ölümünden sonra T'u-ch'i-chih'yı Çin'den geri isteyen Karaşarlı devlet adamları o gelince tekrar kral yaptılar.[10]

Kuca

Kuca şehir devletçiği, Hunlar zamanında da önemli bir merkez idi. Yine diğer şehirler gibi hızla büyüyen Gök Türk siyasî gücüne dahil oldu. 630 yılında Çin ile münasebet kurma fırsatı bularak, elçi gönderen Kucalılar o esnada at sundular. Ancak, daha sonra eskiden olduğu gibi yine Batı Gök Türklerine vassal oldular. Çünkü bazı Batı Gök Türk beyleri Çin hâkimiyetini tanımayıp, bağımsızlık mücadelesi veriyordu. Onları bastırmak üzere büyük bir Çin ordusunun başında Türkistan'a gelen Kuo Hsia-k'o adlı Çinli kumandan Karaşar'ı ele geçirdiğinde Kuca'yı da Çin'in etki alanına soktu. Ancak, Çin sarayına vergi göndermiyorlardı. Kralları Su-fa-t'ie ölünce yerine kardeşi Ho-li-pu-shih-pi geçti. 647 yılında Çin sarayına elçi gönderip vergi sundular.

Karaşar'ın üzerine büyük bir Çin ordusu sevk edilip, bu şehir düşünce Kucalılar korktular. Kuca üzerine yapılan ileri harekâtta T'ang İmparatorluğu hizmetinde bulunan Türk asıllı A-shih-na She-er şehri ele geçirdi. Kral yakalandı ise de veziri Na-li gece kaçmayı başardı. Bu arada Batı Gök Türklerinden on binden fazla kişi onunla bir araya gelip savaştı. Fakat, Çinli generaller adım adım ilerleyerek onu mağlup ettiler. Na-li kaçarken yakalandı. Sonuçta She-er, kralın kardeşi Yabgu'yu Kuca kralı yaptı. Yakalanan Kucalı devlet adamları Çin'e

10 *Chiou T'ang Shu* 198, s. 5301-5302; *Hsin T'ang Shu* 221A, s. 6228-6203.

götürülmüşlerdi ve Kuca'da dört askerî garnizon kurulmasını emrederek, bundan sonra söz konusu bölgenin An-hsi askerî valiliği emrinde idare edileceğini ilan etti.[11] T'ai-tsung'un ölümünden sonra Kao-tsung tahta çıkınca Ho-li-pu-shih-pi tekrar Kuca kralı tayin edildi. Vezirleri Na-li ile Ho-la-tien'in dahi ülkelerine dönmelerine izin verildi. Uzun süre sonra kralları Çin sarayına geldiğinde Kuca'da yine karışıklıklar çıkmıştı. Batı Gök Türklerinden Ho-lu Kağan'a bağlılıklarını bildirdilerse de Çinli kumandan Yang Chou duruma müdahale etti. Daha sonra Kuca askerî valiliği kuruldu.[12]

Kaşgar

Batı Gök Türklerin dağılmasından yararlanan bir başka şehir devletçiği Kaşgar idi. 635 yılında Çin'e elçi gönderip meşhur atlarından sunan Kaşgarlılar diğer Türkistan şehirleri gibi 630'da Çin ile temasa geçmek için hediye göndermişler ve kendi memleketlerinde yetişen mallardan getirmişlerdi. T'ang hanedanı ile münasebetler kurmalarından önce Batı Gök Türk hanedan ailesinden bir prenses ile Kaşgar kralı evlenmişti. 635 yılından sonra Çin'e vergi göndermeyi hiç kesmediler. Ancak, 680'de Tibetliler bir süre Kaşgar'ı işgal ettiler.[13]

Hoten

Doğu Türkistan'ın güneyinde yer alan Hoten, Hunlar zamanından beri topraklarından çıkan yeşim taşları ile meşhur oldu.[14]

Önceleri Batı Gök Türklere vassal olan Hoten 632'de Çin'e ülkesinde bol miktarda çıkan yeşim taşlarıyla süslü kemerler

11 Bkz. Salman, "a.g.m.", s. 921-935.

12 *Chiou T'ang Shu* 198, s. 5303-5304; *Hsin T'ang Shu* 221A, s. 6230-6232.

13 *Chiou T'ang Shu* 198, s. 5305; *Hsin T'ang Shu* 221A, s. 6233-6234.

14 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Hoten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XVIII, s. 251-253.

göndermiş, imparator T'ai-tsung bundan çok memnun olup, onlara cevap vermişti. Çin ordusu A-shih-na She-er kumandasında Kuca'ya hücum ettiği sırada endişeye kapılan Çin ordusuna lojistik destek sağlamıştı. Kuca'nın düşmesinden sonra Çin ordusunun kumandanlarının gönderdiği elli süvariye teslim olan Hoten Kralı Çin sarayına gitti. 650 yılında adı geçen kral Çin İmparatoru Kao-tsung tarafından sağ cesur muhafızları generali tayin edildi.[15]

Semerkand

Çin'den çok uzakta olan Semerkand, Batı Gök Türk taht mücadelelerinin birçoğuna katılmak zorunda kaldı. Ancak, onlar da bu devletin dağılmasını fırsat bildiler.

631 yılında T'ang İmparatorluğu'nun vassalı olmak için müracaat eden Semerkand Kralı, 635'te aslan, 637'de gümüş, altın ve benzeri çubuklardan vergi olarak sundu. T'ai-tsung onun ülkesinin çok uzakta bulunmasına rağmen hediye göndermesini memnuniyetle karşılamıştı. 650 yılından sonra Semerkand askerî valiliği tesis edildi.[16]

Taşkend

Shih-kuo, yani taş ülkesi adıyla anılan bu şehir, 621 yılından sonra Batı Gök Türk tahtına geçen T'ung Yabgu'nun merkezini naklettiği Chiou-ch'üan'e (Bin Pınar-Mingbulak) yakındı. Dolayısıyla 630'dan sonraki mücadelelere onlar da karışmak zorunda kaldılar.

Taşkendliler, 618-649 arasında defalarca kendi ülke mallarından sundular. 658'de onların toprakları Çinliler tarafından Ta-yüan askerî valiliği yapıldı.[17]

15 *Chiou T'ang Shu* 198, s. 5305, 5306; *Hsin T'ang Shu* 221A, s. 6235, 6236.

16 *Chiou T'ang Shu* 198, s. 5310; *Hsin T'ang Shu* 221B, s. 6243, 6244.

17 *Hsin T'ang Shu* 221B, s. 6246.

Fergana

627-649 yılları arasında kralları Ch'i-pi, Batı Gök Türk K'an Bagatur tarafından öldürüldü; A-se-na[18] Shu-ni şehri idare etmekle vazifelendirildi. A-se-na Shu-ni ölünce oğlu Ho-po-chih, Ch'i-pi'nin ağabeyinin oğlu A-le-san'ı kral yaptı. O, Hu-men Kalesi'ni, Ho-po-chih, K'o-sai Kalesi'ni idare edeceklerdi. 656'da Çin'e elçi gönderen Ho-po-chih vergi sununca imparator Kao-tsung buna çok memnun oldu. 658 yılında K'o-sai şehri Hsiu-hsün-chou valiliği yapıldı. A-le-san askerî vali tayin edilmişti. Bu yıldan sonra her yıl Çin başkentine vergi yolladılar.[19]

Hami

Coğrafi olarak, Türkistan'ın en doğu ucunda olan Hami şehri İpek Yolu üzerinde adeta yolların kesiştiği bir bölge konumunda idi. Ayrıca Batı Gök Türk Devleti'nin de doğu ucunda olması şehrin stratejik önemini VI. asırda arttırmıştı.

630 yılından önce Gök Türklerin tabiiyetinde olan Hami şehrinin (kale) reisi bu yılda Gök Türkler Çin hâkimiyetine girince T'ang İmparatorluğu başkentine geldi. "İl Kağan'ın tamamen ortadan kalkmasından sonra yedi şehri de Çin'in teb'ası oldu" kaydından etrafında o devirde en az yedi kale şehrin mevcut olduğunu anlıyoruz. Bundan sonra Hami bölgesi topraklarına Çinliler Batı Hami eyaleti (Hsi-i chou) adını vererek kendi topraklarına kattılar.[20]

Neticede 630 yılı Batı Gök Türk siyasî kuruluşunun karışıklığa düşmesine sahne olurken yaklaşık seksen yıldan beri ona bağlı tarihî Türkistan'ın şehir devletçikleri Kao-ch'ang (Turfan), Hami, Kuca, Karaşar, Hoten, hatta Kaşgar, Semerkand, Taşkent, Fergana gibi daha uzak batıdakileri dahi, ortaya çıkan yeni

18 Chavannes, *A-shih-na* olarak okumuştur (s. 148).

19 *Hsing T'ang Shu* 221B, s. 6250.

20 *Hsing T'ang Shu* 221B, s. 6257.

siyasî boşlukta Çin'deki T'ang hanedanıyla siyasî ilişki kurmak istediler. Ancak, Çinliler o dönemde Orta Asya'daki en büyük güç olduklarından, onların teşebbüslerini kendilerine bağlanmak istedikleri şeklinde yorumladılar. Zaten geçmişten beri herhangi bir askerî güce sahip olmayan bu şehir devletçikleri, kısa zaman içinde Çin hâkimiyetine boyun eğmek zorunda kaldı.[21] Bu sırada eski hamileri Batı Gök Türkleri ise hanedandan gelen beylerin birbirleri ile kıyasıya mücadele etmeleri yüzünden toparlanamıyordu. Dolayısıyla yalnız kalan adı geçen devletler 650 yılına gelindiğinde birer birer Çinlilerin bölgede kurduğu askerî valiliklere dahil oldular. Bir daha Çin'deki T'ang hanedanı tarafından bağımsızlık hareketlerine izin verilmedi. Daha sonra Uygur, Karahanlı, Karahıtay, Cengiz devletlerine bağlandıktan sonra nihayet Çağataylıların ve Timurluların zayıflayıp tarih sahnesinden çekilmesi üzerine (XV. asrın sonu ve XVI. asrın başı), hanlık, emirlik, beylik ve benzeri isimlerle ortaya çıktılar.

21 Bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s. 75-77.

DOĞU TÜRKİSTAN'DA BİR TÜRK ŞEHRİ

Doğu Türkistan'da, Türk kültürünün en zengin hazinelerini taşıyan şehirler bulunmaktadır. Bu şehirler, tarihin en eski çağlarından günümüze ulaşan birer köprü durumundadırlar. Orta Asya Türk tarihinin günümüze yansımalarını Doğu Türkistan'ın söz konusu müstesna beldelerinde bulabiliyoruz. Eski Türklerin yerleşik kültürlerde de dünya çapında verdiği örnekleri görmekteyiz. Aslında Çin'in, batıya açılan kapısı Tun-huang'dan başlayarak, Hazar Denizi'ne, hatta Karadeniz'e kadar uzanan sahada birçok eski Türk kültür merkezi tesis edilmişti. Bunların daha önce Türkleşenleri Doğu Türkistan'da kurulanlardır. Bir bakıma Doğu Türkistan yerleşik Türklüğün en eski yurdu sayılır.

Hami (Barköl, Kumul), Turfan (Beşbalık, Koço, Kao Ch'ang), Karaşar, Kuca, Aksu, Kaşgar, Hoten ve Çerçen, çevreleriyle birlikte Milattan önceki çağlardan itibaren günümüze dek varlığını sürdüren şehirlerdir. Bunlar zaman zaman şehir devletleri hâline gelip Orta Asya tarihinde söz sahibi oldular.

Sandıklar Dolusu Yazmalar Avrupa'ya Kaçırılıyor

Biz burada Hoten şehrinin, en eski çağlardan modern zamanlara kadar olan tarihini incelemeye çalışacağız. Araştırmamızı yaparken, Hoten hakkında en orijinal bilgilere sahip Çin kaynaklarına başvurduk. M.Ö. Han hanedanından Ming hanedanına

kadar bütün resmî tarihlerde Hoten'e ait müstakil bölümler vardır. Bu bir bakıma Hoten'e, Çinlilerin çağlar boyu verdiği önemi göstermektedir.

Tarihî İpek Yolu'nun üzerinde olmasının büyük önem kazandırdığı Hoten şehri, Orta Asya'da Budizm merkezi olma hüviyetiyle şöhret buldu. Bu özelliği, Hoten'den günümüze çok sayıda arkeolojik ve yazma eser kalmasına sebep oldu. Hoten, kurulduğu şehirle birlikte bulunduğu vahaya da ad olmuştur. Topraklarında ve nehirlerinde Asya'nın en güzel Yeşim Taşı'nın çıkması, Hoten'i meşhur eden bir başka sebep idi. Ancak öncelikle belirtmek gerekir ki, yüzyılımızın başlarında Doğu Türkistan'ın tarihî zenginliklerine göz diken batılı araştırıcılar, Hoten'i de yağma ettiler. Sandıklar dolusu yazmalar ve diğer tarihî eserler Avrupa müzelerine taşındı.

Coğrafi Yapı

Pamir-Altın Dağları silsilesinin kuzeyinde bulunan Hoten vahası, 1.300-1.500 m yüksekliğindedir. Tarım Irmağı'nın bir kolu olan Hoten-Derya'nın orta bölümünde 1.600 kilometrelik bir alanı işgal etmektedir. Nüfusu hakkında kesin rakam vermek mümkün olmayan Hoten'in 1964 yılına göre şehirli insan sayısı 50 bin idi. Genel nüfusu çevresiyle birlikte tahminen 300 binden fazladır. 1984 yılı itibariyle Hoten'de doğum hızı binde 29,28, ölüm hızı binde 8,95, nüfus artış hızı binde 20,33'tür. Hoten vahasında kilometreye 100-110 kişi düşmektedir.

Hoten-Derya Irmağı'ndan açılmış olan kanallar sayesinde toprak sulanmakta ve verimlilik artırılmaktadır. Neticede eski çağlardan beri meyvecilik, bağcılık ve pamukçuluk gelişmiştir. Bunun yanında hayvancılık ve ipekçilik de halkın uğraşları arasındadır. Etraftaki bozkırlarda beslenen koyunlar ve bunların ince yünü meşhurdur. Ekili sahaların oranı Hoten Vaha'sında yüzde 40'tır.

Hoten'in ilk ismi Yotkan'dır. Aslında bu mevki Hoten'in 11 km batısında bir köydür. Bu isimden dolayı Çin kaynaklarına Yüt'ien şeklinde geçti. Ayrıca Ch'üsatanna (Hintçe Kustanaka–yerin göğsü), Huanna, Ch'ütan, Yutun ve Hetan gibi isimlerle de zikredilmiştir.[1] İslâm kaynaklarında Hoten, Hotan (Khotanj) gibi isimlerle kaydedilmiştir.

Orta Asya'nın Merkezi

Milattan önceki çağlardan itibaren Hoten şehri Budist ve Tibet kültürlerini Orta Asya'ya bağlayan en önemli merkez olarak gelişti. Orta Asya'da ve hatta Batı Çin'de yeşim taşı sadece Hoten'de çıkardı. Şehrin 11 km doğusundaki Sarı Nehir adıyla bilinen Shuchih Irmağı, 8 km batısında Tali Irmağı vardı. Bu ırmak isimlerinin Hoten dilinde anlamları; doğusundaki Beyaz Yeşim Taşı, batısındaki Yeşil Yeşim Taşıydı ve sonbaharlarda kururlardı. Bu sebepten Çinliler tarih boyunca Hoten'e büyük ehemmiyet verdiler ve yeşim taşı elde etmek için onlarla iyi geçinmeye çalıştılar. Diğer taraftan Hindistan ve Tibet'e yakın olması, şehre, bir bakıma Orta Asya'nın merkezi olma fırsatını da kazandırdı.

Zengin Arkeolojik Miras

Bu yüzyılın başlarında Hoten vahasında, Macar asıllı İngiliz Aurel Stein tarafından yapılan kazılarda birçok arkeolojik kalıntı ve ağaç levhalar üzerine yazılmış el yazması ortaya çıkarılmıştır. Aurel Stein, ele geçirdiği yüzlerce sandık el yazmasını İngiltere'ye taşıdı. Bulunan metinlerin bir kısmı Budizm diniyle ilgili olup, Sanskritçedir. Mektupların dili ise Praktikçedir (Hintçenin bir diyalekti). Aslında ilk yazılı vesikalar Hintçenin bir diyalekti ile yazılmış iken sonraları İran etkili An dili görülmektedir. Söz konusu harabeler bugünkü Hoten'in 8.5 km batısındadır. Harabeler arasında yüzden fazla manastır vardır. Bulunan en eski

1 *Hsin T'ang Shu 221A*, s. 6235.

abide M.S. 269 yılına aittir. Yapılan kazılar neticesinde yer altından, manastırların yanında keşiş hücreleri de çıkmıştır. Burada bulunan eserler dinî sanatın her unsurunu ve Hint, Çin, Greko-Budist sanatının özelliklerini taşımaktadır. Ravak bölgesinde yapılan kazılarda meydana çıkan eserlerde, elbise kıvrımlarının Yunanlı şekilleri göze çarpmaktadır. Yotkan ve Niya harabelerinde bilhassa, elinde şimşek ve kalkanla Pallas Athene ile Eros, Herakles ve Zeus görünmektedirler. Apollo başlı Budalar da vardır. Meydana çıkarılan, ağaca yazılı eserler, dış biçimleri bakımından, mektup veya resmî vesika olmaktan başka bir şeye benzememektedirler. Bunların çoğu resmî talimatname, diğer önemli bir kısmıysa, resmî muhaberat, idare ve emniyet işleriyle ilgili raporlar, celp kâğıtları, şikayetler, tevkif müzekkereleri, muhasebe evrakı, amele defterleri ve hesap pusulalarıdır. Bu çağlarda bunlara benzer evrak Hindistan'da dahi ele geçmediği için, Hoten'de bulunan adı geçen levhalar çok değerlidir.

Çin'de Türkistan Etkisi

T'ang hanedanı (M.S. 618-907) zamanında Pochihna ve oğlu Weich'ih iseng gibi iki büyük ressam çok meşhurdular. 630 yılında Hoten kralı tarafından Çin başkenti Ch'angan'a gönderildiler ve bu alanda temayüz ettiler. Çin'de, bu Hotenli sanatçılar sayesinde Türkistan etkisi başladı. Çin başkentine en iyi atlar Fergana ve Hoten'den getiriliyordu.

M.Ö. 138-126 yılları arasında, Batı âleminin zenginliklerinin keşfiyle birlikte, bu yöne doğru gelişen istilalar neticesinde Çin hâkimiyeti, Hoten'e kadar ulaştı. Bu arada, binlerce yıl uzak Batı âlemiyle münasebeti kuracak olan İpek Yolu açıldı, Çin'in batısındaki Tunhuang'dan, batıya doğru uzanan ipek yollarından biri, Hoten'den geçiyordu. Diğeri ise, Tanrı Dağları'ndan geçmekteydi. Ancak, bundan çok daha önceleri, Türk kavimleri bu bölgeleri ellerine geçirmişlerdi.

Hun hâkimiyeti Orta Asya'yı kapladığından Hoten de, bu devlete bağlandı. M.S. 46 yılında Hoten gibi ticaret şehirlerinin iç işlerine karışmamaya başlayan Hunlar, daha sonra Yarkendlilerin Hoten'i baskı altına alması üzerine, Hoten'i destekleyip, Yarkendlilerin mağlup olmasını sağladılar. M.S. 61 yılında, kuvvetlenen Hoten, Yarkend Krallığı'nı hâkimiyeti altına aldı. Bu arada onların otuz bin askere ulaşmaları, Hunların dikkatini çekti. Bu sebeple Hoten'in üzerine yürüdüler. Çok miktarda halı ve ipekli hediyenin gönderilmesi ve teslim olunması karşılığında barış yaptılar. M.S. 74 yılında Çinliler, Doğu Türkistan'a doğru yönelince Hoten onların hâkimiyetine girdi. M.S. 114'ü takip eden yıllarda Kaşgar Krallığı'nın kuvvetlenmesi üzerine Hoten, artık eski önemini yitirdi. Gök Türk hâkimiyeti Orta Asya'da tesis edildiğinde (552) Hoten, Batı Gök Türklerine tâbi oldu. Türkistan'daki diğer küçük devletler gibi Hoten de Gök Türklere yıllık vergi veriyordu. 630 yılında I. Gök Türk Devleti yıkıldığında Hoten, Çin'deki T'ang hanedanına itaat etti. Bu dönemde Hoten şehrinde Türk adetlerinin çok yerleştiğini gören Çinliler, halk yadırgamasın diye tayin ettikleri valiye Türk unvanı vermişlerdi.

Hatıratlarda Hoten

O yıllarda Hoten'den geçen ünlü Budist rahibi Hsüan Tsang, şehri çok beğenmişti. *Ta T'ang Hsiyüchi, Büyük T'ang'ın Batı Bölgeleri Hatıraları* adlı eserinde, Hoten ahalisinin temiz ahlaklı olup ilimle ve sanatla meşgul olduklarından bahseder.

Bunun yanında zengin olup eğlenmesini bildiklerini, musikî ve rakstan hoşlandıklarını, yün ve deri elbise ile beraber ipek, beyaz çuha giydiklerini, yazılarının çok az değişiklikle Hintçe olduğunu belirtir.

744 yılında, Uygur devlet sınırlarına dahil olan Hoten bundan sonra tamamen Türkleşti. 840 yılında Büyük Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla Beşbalık, Turfan, Kuça ve

Aksu tarafına gelen büyük bir Uygur grubunun yanında bir başka kitle de Yedi-Su, Kaşgar, Yarkent ve Hoten tarafına yerleşti. Bu bölgede sanat, edebiyat ve ticaret alanlarında kendilerini geliştiren Uygur Türkleri, X. yüzyılın sonlarına doğru, bu vahaya hâkim olan Karahanlı Devleti'ne bağlandılar. İslâm, bu devlet sayesinde Hoten'e ulaşmıştı. İslâmiyet'i Hoten'e götüren hükümdar, Karahanlılardan Yusuf Kadir Han'dır (1013-14'ten sonra, H. 404).

938 yılında Hoten'e gönderilen Çinli elçi Kao Chühuei'in raporuna göre Hoten halkı üzümden şarap yapardı. Bundan başka mavi ve turuncu renkte içkileri vardı. Bu içkilerin hangi maddelerden yapıldığını elçi bilmiyordu. Ballı pilav ve kremalı pirzola gözde ikramlardandı. Birçok batıl itikatları olup iyi Budisttiler. Hükümdarın sarayında menekşe renkli elbise giyen elli rahip bulunmaktadır.

İslâm kaynakları içinde, Hoten hakkında en teferruatlı tasvirlerde bulunan eser, *Hudûdü'l-Âlem*'dir: "Hoten iki nehir arasında kurulmuştur. Hududlarında insan yiyen vahşi insanlar yaşar. Burânın sakinleri genellikle ham ipek ticareti yaparlar. Hoten hükümdarının büyük bir maiyeti vardır. Kendini Türklerin ve Tibetlilerin beyi olarak tanıtır. Çin ve Tibet sınırında oturur. Bu Hoten beyinin, bütün nahiyelerinden sorumlu beyleri vardı. Buradan yedi bin muharip çıkar. Hoten Nehri'nden yeşim taşı elde edilir."[2]

Galebe Taşı

Hoten Dağları çok verimliydi. Öküz, koyun, kaçgâv (Tibet öküzü) gibi dört ayaklı hayvanlar çok boldu. Hoten'de bir dağdan bir dağa köprü vardı. Söylendiğine göre köprüyü Hotenliler inşa etmişti. El-Birunî'nin verdiği bilgiye göre yeşim taşı Hoten mıntıkasındaki iki vadiden çıkarılırdı. Bu vadilerden birine Kâş, diğerine Karâkâs denirdi. Bu taşın cinsine "Galebe Taşı" adı verilirdi. Bundan dolayı Türkler kılıçlarını ve kemerlerini, atlarının

2 Minorsky, s. 85.

eyerlerini, savaşlarda galibiyete ulaşmak için bu taşla süslerlerdi. Sonra başka milletler de buna uydular. Firuzeden daha sert olan bu taş süt rengini andırır. Bu taşı, seller, dağlardan Türk ülkesindeki Su denen vadiye getirirler.[3] *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Tibetlilerin ve Hotenlilerin ayrı dilleri olduğu ve Türkçeyi iyi bilmedikleri kaydedilmiştir.

Hoten vesikalarında Kara Tatarlar, Şato ve Çumul aşiretleri ile birlikte Lob-Nor ve Kansu arasında yaşayan kabilelerden bahsedilmektedir. Ali Şir Neva'î ise, *Ferhad ü Şirin* adlı eserinin mevzuunu Harezm ve Hoten Türkleri ile Çinlilerin hayatından aldı. Karahanlılar zamanında Doğu Türkistan'da Humar Hatun isminde birisinin, oğlunun düğünü dolayısıyla döktürdüğü, üzerinde yazılar olan yedi küp dolu külçe (baliş), XV. asrın sonlarında Hoten'de bulunup eritildi. Selçuklulardan Rükneddin Kılıçarslan IV, 1256'da Karakurum'da Moğol kağanının huzuruna gittikten sonra dönüşünde, 28 Kasım tarihiyle İzzeddin Keykavus'a gönderdiği mektubunda Hoten'den geçtiğini belirtmektedir.

İlhanlılar döneminde Hotenli maliye memurları Diyarbekir bölgesine getirtilmiştir. Diğer taraftan Kaşgarlı ve Hotenlilerin, Kayseri, Konya ve Niğde taraflarına yerleştirildikleri de bilinmektedir.

Hâkimiyet Mücadeleleri

Karahanlılardan sonra Hoten, Karahıtayların idaresine girdi. Bölgeye ilk hücumlarını 1128 yılında yapan Karahıtaylar, Hoten ile birlikte, İmil, Balasagun ve Kaşgar'a da hücum ettiler. Bu ilk akın Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından büyük bir başarıyla önlendi. Ancak, iki yıl sonra (1130) başlayan çok kuvvetli Karahıtay hücumu İmil, Balasagun, Kaşgar ve Hoten'e doğru genişledi. Daha sonra Naymanların hanı Küçlük ve Harezmşah Muhammed arasında Karahıtay Gürhan'ı kim önce yenerse

3 R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 198.

Türkistan'a onun sahip olması konusunda anlaşma yapıldı. Kazanan Hoten'e kadar uzanan bölgelere sahip olacaktı. Küçlük, Muhammed'i mağlup edince Karahıtay zulmü altındaki Kaşgar ve Hoten'deki Müslümanlara yardım edilemedi.

Moğol kağanı Möngke Han'ın zamanında vassalı Mes'ûd Beg'in vilayetleri arasında Hoten de bulunuyordu. Beşbalık, Kara-Hoça, Almalık, Kaşgar diğer vilayetlerdi. Kubilay döneminde Muhammed oğlu Satılmış, Habaş ve Ramazan adlı Hotenli Türkler, Çin'e gidip Yüan İmparatorluğu'nda çeşitli memuriyetlerde bulundular. Arkasından, Kubilay ile Barak arasındaki mücadeleler sırasında Hoten Çağataylılar tarafından yağmalandı. Ünlü seyyah Marco Polo ise Yarkent'le birlikte Hoten'in Çağatay hanı Kaydu'ya değil, Çin'deki Kubilay'a bağlı olduklarını bildirmektedir.

1419 yılında Timur'un oğlu Şahruh tarafından Çin'e gönderilen elçi Gıyaseddin Nakkaş, dönüşünde, eşkıyalardan korktuğu için çölden geçmeyi tercih etti. 1422 Mayıs'ının 18'inde Hoten'e, 13 Haziran'da Kaşgar'a ulaştı.

Doğu Türkistan şehirleri, XV. asrın sonları ile XVI. asrın başlarında Doğu Türkistan, Çağatay hanları ile birlikte Timur oğullarının taht mücadelelerine sahne oldu. Çağatay hanları mağlup olup, ortadan kaldırılınca Sultan Ebu Bekir Duğlat, Kaşgar, Yeni Hisar, Yarkend, Hoten ve Kuca gibi şehirleri içine alan altı şehrin hükümdarı sıfatıyla kendi bağımsızlığım ilan etti. Ancak, daha sonra Doğu Türkistan'da Hocalar devri başladı. 1754'te Cungarlara karşı Kaşgarlılar isyan edince, Hotenliler de buna iştirak ettiler. Fakat, çok geçmeden Çinliler, Hoten de dahil olmak üzere bütün bölgeyi işgal ettiler.

Zulme İsyan

1826 yılında Cihangir, Kaşgar'dan Çinlileri kovunca Hoten, Yeni Hisar ve Yarkend halkı da isyan ederek, Çinlileri defetmişlerdi. Sonra Cihangir'i hükümdar olarak tanıdılar. 1828'de Cihangir,

Çinliler tarafından yakalanıp idam edilince Hoten ve diğer şehirler tekrar esaret altına düştü. Hokand hanlarından Muhammed Ali Han 40 bin askerle Kaşgar'a yürüdü, komutanları Hak Kuli ve Mat Yusuf Hoca'yla Kaşgar'ı Çinlilerden kurtardıktan sonra Yarkend, Hoten ve Aksu'yu da fethetmişti. Buhara Hanlığı bu sırada Hokand Hanlığı'nı tehdit ettiği için, adı geçen ordunun geri dönmesi üzerine burası tekrar Çinlilerin eline geçmişti (1831). 1846 yılında Muhammed Emin (Katta Tora) idaresindeki "Bin Yiğit"in (bin kişi) isyanı neticesinde Hoten, Çin hâkimiyetinden kurtulma imkânı bulduysa da kısa bir süre sonra 1848'de tekrar Çinlilerin eline düşmüştü. 1861 ayaklanmasından sonra 1864'te teşekkül eden Doğu Türkistan'daki beş küçük devlet içinde Hoten de vardı. 1866-67'de Yakub Bey, gücünü artırdıktan sonra Hoten'de de hâkimiyetini tesis etti. 1877'de Yakub Bey'in ölümü üzerine Hoten valisi Niyaz Beg, Çinlilerin hâkimiyetine girmek istemedi. Bu arada Yakub Bey'in oğlu Beg Kuli Beg, Niyaz Beg'i Hoten'de yenince Niyaz Beg, Çinlilere sığındı. Daha sonra Beg Kuli Beg, Hoten'den geri çekilince Niyaz Beg, Hoten'in bağımsızlığını ilan etti. 18 Ekim 1877'de Beg Kuli Beg yeniden Hoten'i ele geçirdi. 16 Aralık 1877'de bütün Doğu Türkistan tekrar Çin idaresine girdi.

Türk-İslâm Cumhuriyeti

Çin idaresi, Doğu Türkistan'ın tamamında olduğu gibi Hoten'de de baskıcı bir sömürü düzeni şeklinde 1931 yılına kadar devam etti. Hoten'in bütün tabii kaynakları ve zenginlikleri Çin tarafından sömürüldü. Buna dayanamayan Doğu Türkistan Türkleri, 1931'de Kumul'da (Hami) bir isyan başlattılar. 1933 yazında Hoten halkı da bu ayaklanmaya katıldı. Mehmed Emin Buğra ile Sabit Damullah liderliğinde başarıya ulaşan bu hareket sonucunda Doğu Türkistan Türk İslâm Cumhuriyeti kuruldu (Kasım 1933).

Doğu Türkistan'ın istiklal mücadelesi 1949'daki komünist işgaline kadar sürdü. Bu tarihten sonra komünist Çin idaresine giren Hoten, günümüzde de bu durumunu devam ettirmektedir. Bu arada, 1955'te kurulan Hsin-chiang Uygur Muhtar Cumhuriyeti'ne bağlandı.

Yeni Çin idaresine karşı Hoten'de, bazı ayaklanmalar yapıldı. Fetheddin Mahsum ve Karakaşlı Abdulhamid Damollam önderliğinde 15 Kasım 1955'te Hoten'e bağlı Atçüy kasabasında bir ayaklanma oldu. Fakat, onların tarafında görünerek ihanet eden bir Çinli albayın sayesinde ayaklanma kısa zamanda başarısızlığa dönüştü. Daha sonra, isyanın liderleri yakalanarak şehit edildi. Bu isyandan sonra Hoten'e yapılacak yatırımlar, on yıllık bir süre için durduruldu. Hoten'den yüksekokula alınan öğrenci sayısı azaltıldı. Ayrıca Hoten'den diğer şehirlere gidiş-gelişler kısıtlandı. Bütün bu tedbirlere rağmen Hoten'in Honank yöresinde Hadice Han isimli bir kadının, Tevekkül yöresinde ise 1958'de Baki Damoila ve Semet Damolla'nın öncülüğünde çiftçiler ayaklandı. Fakat başarıya ulaşılamadı. Nisan 1962'de de Karakaş kazasında Tursun Hafız tarafından kurulan Şarkî Türkistan Partizanları isimli teşkilatın üyeleri faaliyete geçemeden yakalandılar.

MANGIŞLAK

Kuzeyinin alçak yerleri tuzlu bataklıklarla kaplı olan (Buzaçi Yarımadası) bölgenin merkezi kısmında kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan Mangıstav Dağları, dağların güneyinde Mangışlak platosu yer almaktadır. Platonun yanında deniz seviyesinden 132 m aşağıda olan bir çukur vardır. Kuzeydoğusunda deniz seviyesinden 28 m alçak yerlerin bulunduğu yarımadanın kuzeydoğu sınırları Üstyurt ile çevrilidir.

Mangışlak adının, eski Türklerin ve özellikle Oğuzların hayvan sürülerini bu yarımadada barındırmalarından dolayı "bin kışlak" anlamına gelen Ming-Kışlag'dan geldiği kabul edilmektedir. Kelimenin yer aldığı ilk kaynak olan *Dîvânü lugâti't-Türk*'te "dört yaşındaki koyun" için "man yaşlığ koy" denildiği (III, 157), dolayısıyla bölgenin adının "koyun barınağı" manasına geldiği de ileri sürülmüştür. Kaşgarlı Mahmud bölgenin adını Man Kışlag şeklinde vermekte ve Oğuzlar ülkesinde bir yer olarak göstermektedir.[1]

Bölge İstahrî'nin[2] ve İbn Havkal'in[3] eserleriyle *Hudûdü'l-âlem*'de[4] Eski Türkçe Karadağ kelimesinin Farsça karşılığı olan Siyah-kûh (Cebelü siyah-kûh, mefâzetü siyah-kûh) adıyla zikredilmiştir. Öte yandan Aral Gölü'nün batısına, Üstyurt taraflarına

1 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü lugâti't-Türk*, I, 465.

2 *Mesâlik*, s. 8, 218-219.

3 *Sûretü'l-arz*, s. 249, 277.

4 *Hudûdü'l-âlem*, s. 60.

da bu adın verildiği görülmektedir.[5] Dolayısıyla İslâm tarihi kaynaklarında ilk zamanlarda Mangışlak'ın bir bölgeyi kesin olarak ifade etmediği, bazan Hazar'ın kuzey kıyılarına, bazan doğu kıyılarına bu ismin verildiği anlaşılmaktadır.

Bölgeden ilk bahseden İstahrî, önceleri boş ve ıssız olan Mangışlak'ın X. yüzyılda Oğuzlar tarafından doldurulduğunu kaydeder.[6] Verimsiz olmakla birlikte diğer yörelere oranla daha güvenli olduğu ve hayvan yetiştirmeye uygun otlaklar bulunduğu için Oğuzların bir kısmı buraya yerleşmiştir. Bu dönemde Mangışlak, Hazar ülkesiyle Cürcâniye (Ürgenç) arasındaki sınır olarak gösterilmektedir.[7]

Alparslan devrinde Mangışlak'ta yaşayan Oğuzların bir beylikleri olduğu bilinmektedir. Beyliğin başında Kafşut adında bir bey bulunmaktaydı. 1065'te Mangışlak ve Üstyurt'a bir sefer düzenleyen Alparslan'ın, kervan yollarını taciz eden Kıpçak ve Türkmenleri vurduktan sonra atası Selçuk'un mezarını ziyaret için Cend şehrine gittiği bilinmektedir. XI. yüzyılın sonuna doğru Mangışlak beyi melik unvanıyla anılmaktaydı. Mangışlak Türkmenleri 1097'de Hârizmşah Kutbüddin Muhammed ve Tuğrul Tegin arasındaki mücadelelere karıştılar. Hârizmşah Atsız b. Muhammed, daha babasının sağlığında 1128 yılından önce Mangışlak'ı zapt etti. Selçuklu Hükümdarı Sencer, Atsız'ın kendisine bağlı bir bölge olan Mangışlak'ı yakıp yıkmasına karşı hiçbir şey yapamadı. Atsız'ın bu seferinden sonra Mangışlak Oğuzları bağımsızlıklarını kaybettiler. Kaynaklarda burada Oğuzların Yazır kabilesinin yaşadığına işaret edilmekte, XII. yüzyılın ortalarında Mangışlak'taki Oğuzların henüz Müslüman olmadığı kaydedilmektedir. Selçukluların yıkılışının ardından bölgeye Oğuzların Salur boyu yerleşmiştir.

Mangışlak, XIV. yüzyılın ortalarında Hârizm'in kuzeyi ve Balhan ile birlikte Altın Orda Hanlığı'na bağlandı. Ak Orda

5 İbn Rüste, s. 92.

6 *Mesâlik*, s. 219.

7 Makdisî, s. 355.

Hanlığı'nın nüfuzlu bir prensi olan Tuy Hoca burada valilik yaptı. Bu dönemde Togay Timur ve evlatlarının yurdu olduğu bilinen Mangışlak'ın Timur devrindeki durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

XVI. yüzyılın başında Hârizm'de kurulan Hîve Hanlığı Mangışlak'ı da kendine bağlamayı başardı. Mangışlak Türkmenleri'nin ancak bir asır sonra nisbeten bağımsızlıklarını kazanabildiği ve Hîve'de iç çatışmalardan kaçan Özbek emirlerinin buraya sığındığı görülmektedir. Mangışlak, Rusların 1556'da Astrahan'ı işgalinden sonra gelişen ticaret yollarından dolayı önem kazanmaya başladı. Bu dönemde Volga havzasından Hârizm'e uzanan ticaret yolları buradan geçiyor, Türkmenler bu ticaretten çeşitli şekillerde faydalanıyorlardı. Mangışlak'ın bir başka önemli yanı da Şirvan'a giden deniz yolunun başlangıç noktası olmasıydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve XVII. yüzyılın başlarında Şiî İran'dan geçmek istemeyen Sünnî hacı adayları ve tüccarlar genellikle bu yolu kullanmışlardır.

Mangışlak'taki Türkmen kabileleri ve ticaret kervanları XVI. yüzyılın sonlarında Mangıtların saldırısına uğradı. XVII. yüzyılda Kalmuklar dalgalar hâlinde gelip Mangışlak'ı yağmalayınca Türkmenler bölgeyi terk etmeye başladı. Bu arada bozkırın çölleşmesi Türkmenlerin buraları terk etmelerini hızlandırdı. XVII. yüzyılın ortalarında Ersarı kabilesi tamamen, Salurlar kısmen Mangışlak'tan ayrıldı. Salurların bir kısmı XVIII. yüzyılın başlarına kadar bölgede kaldı. Mangışlak'tan Türkmen göçü bununla da kalmadı, Kalmuklar Çavdur, İgdir ve Soynacı adlı üç Türkmen kabilesini Volga Nehri havzasına kadar sürdüler. Çavdur ve İgdir kabilelerinden artakalanlar da 1700'lü yılların ilk dönemlerinde Hârizm'e göç etmek zorunda kaldılar. XIX. yüzyıl başlarında hâlâ Volga'yı aşarak Kuzey Kafkasya'ya gidip yerleşen Türkmen kabileleri vardı. 1819'da Mangışlak Türkmenleri Hîve Hanlığı'na bağlıydı. 1830'dan sonra bölgede yaşayan Kazak Türklerinin bir kısmı Rusya'ya bağlanmaya başladı. 1840 yılına

gelindiğinde Mangışlak neredeyse Türkmenler tarafından tamamen boşaltılmıştı. Bu tarihten itibaren Mangışlak'a Kazakların Bavulı ve Aday kabileleri yerleşti. Bu arada XVII. yüzyılın sonunda Nogaylardan bazı kitleler de Mangışlak taraflarına geldiler.

XVIII ve XIX. yüzyıllarda yirmiye yakın Rus heyeti Mangışlak'ta incelemelerde bulundu. Ruslar XIX. yüzyılda bölgede kaleler inşa etmeye başladılar. Orta Asya istikametinde yayılma çabası içindeki Rus Çarlığı, Mangışlak'ı kara ve deniz yolu üzerinde stratejik bir mevki olarak kullandı. Bu durum Hîve Hanlığı ile Rusya arasında önemli bir anlaşmazlık konusu oldu. 1839-1840 yıllarında Rusların Hîve Hanlığı üzerine yaptığı askerî harekât başarısızlıkla sonuçlandı. Mangışlak, bu olaydan sonra Hîve Hanlığı ve Rusya arasında rekabete sahne olmaya devam etti. Hîve Hanı Allah Kulu Han'ı cezalandırmak için harekete geçen Ruslar öncelikle Mangışlak civarında yaşayan Hîvelileri tutukladılar. Mangışlak'ta yapılan savaşlarda Hîve kuvvetleri Rusları mağlup etmeyi başardı (Aralık 1839). Her iki taraf da durumunu güçlendirmek için bölgede yaşayan Aday Kazakları'nı kendi yanına çekmeye çalışıyordu. Rusların 1868'de çıkardıkları geçici bozkır eyaletlerini idare tüzüğünde Kazak halkına çok ağır vergiler koymaları, halktan zorla vergi toplamaları ve Adayları kendi topraklarından zorla çıkarmaya başlamaları üzerine Adaylar 22 Mart 1870'te Dosan Taci, Îsâ Tölenbay ve Algı Calmambet'in liderliğinde ayaklandılar. Ayaklanma kısa zamanda bütün Mangışlak'a yayıldı. İsyana katılanların 10.000 süvariye ulaşması Petersburg'daki merkezî hükûmeti endişelendirdi. Ruslar her taraftan saldırıya geçerek mayıs ayının sonunda Mangışlak'ın bir kısmını tekrar kontrol altına aldılar. Îsâ Tölenbay Buhara'ya kaçarken Dosan Taci esir düştü. Mangışlak 1870'te çarın emriyle Kafkas valiliğine bağlandı. Mangışlak'ı kesin olarak ele geçirmek için bir süre daha beklemek zorunda kalan Ruslar 1873'te Hîve'nin düşmesinden sonra Mangışlak'a sahip oldular. Mangışlak 1881'de Kafkas Ötesi bölgesi Valiliği'ne dahil edildi. 1917'den

sonra Kara Boğaz'ın güneyinden itibaren Türkmenlerden ayrılarak Kazakistan'a verildi.

Bölge, 1973'te Üstyurt platosu da dahil edilerek Mangışlak eyaleti (oblast) adını aldı. Yüz ölçümü 167.000 km² olan eyaletin nüfusu 1973'te 199.000 idi. Üç şehri ve on bir küçük yerleşim yeri bulunan eyaletin merkezi 1960'ta kurulan Aktav şehridir. 1964'te adı Şevçenko olarak değiştirilen şehre 1991'den sonra tekrar önceki adı verilmiştir. Mangışlak eyaletinin nüfusu 1978'de 256.000 idi ve nüfusun yarısı Aktav'da yaşıyordu.

Mangışlak özellikle petrol, doğalgaz ve uranyum açısından çok zengin bir bölgedir. Sovyet makamlarınca varlığı gizlenen uranyum bu dönemde Aktav'daki atom enerjisi merkezinde kullanılmıştır. Mangıstav (Mangışdağı) petrol tesisi dünyaca meşhurdur. Cetibay'da bütün Sovyetlerin en büyük maden yataklarının olduğu tespit edilmiştir. Sovyetler döneminde Cetibay ve Cana Özen'den başka Tenge, Tasbolat ve Karamandıbas'ta da maden yataklarının açıldığı bilinmektedir.

Günümüzde Kazakistan sınırları içinde yer alan Mangışlak'ta halkın çoğunluğu batıda sahillerde yaşamaktadır. Önemli şehirleri Aktav, Cana Özen (yeni ırmak) ve Tavşık'tır. %89'u şehirlerde yaşayan halkın büyük bir kısmı Kazak olup Rus, Ukraynalı gibi yabancıların yanında Türkmenler ve Özbekler de bulunmaktadır. Mangışlak'ta koyun ve at yetiştirildiği gibi balıkçılık da halkın önemli geçim kaynakları arasındadır. Toprak verimsiz olduğu için bölgede tarım gelişmemiştir. Mangışlak'ta mimari eser olarak bazı kale harabelerine rastlanmakta, mescidlerin bir kısmının yerin altına inşa edildiği dikkat çekmektedir.

XIX. yüzyılın sonunda Mangışlaklı âlim Ebû Bekir Molla'nın diğer Kazak mollaları gibi Kazak edebî dilinin gelişmesinde rolü olmuştur. Yine bu asrın sonunda yetişen Makıstav Tınıştıkulı adlı şair bazı destanları yazıya geçirmiştir. XX. yüzyıl başlarında eski bozkır kültürünün en canlı olarak devam ettiği yer Siridarya'nın kuzeyi ve Mangışlak bölgeleriydi.

ISIK GÖL

Kırgızistan'ın kuzey kesiminde Küngey Ala, Terskey Ala, Kızıl-Ompul ve İçke Tasma Dağları'nın arasında deniz seviyesinden 1.609 m yükseklikte yer alır; yüz ölçümü 6.202 km², uzunluğu yaklaşık 185, genişliği 60 km ve en derin yeri 702 metredir. Göle Isık Göl (Issık Köl) denilmesinin sebebi suyunun ılık olmasıdır; milattan önce II. yüzyıl Çin kaynaklarında da Jéhai (sıcak deniz) adıyla zikredildiği görülür. Kelime İslâm kaynaklarında İskuk, İskul, İsig-kul, İskul, İsî-kul şekillerinde geçer. Unkovskiy, 1722'de yaptığı haritada burayı suyunun tuzlu olmasından dolayı Tusköl (Tuzgöl) adıyla göstermiştir. Moğol asıllı Kalmuklar ise Kırgızların bu yörede demir ürettiklerini gördükleri için göle Temurtu-Nor (Demirli Göl) adını vermişlerdir.

Herhangi bir adanın bulunmadığı gölün sahilleri az girintili olup sadece doğu tarafında iki küçük körfezin arasında Tasma yarım adası teşekkül etmiştir. Dağlardan göle ulaşan ırmaklar karların eridiği mevsimde sel akıntısı hâline gelir. Kuzeyde Taldıbulak, Turaygır, Kesesengir, Büyük Aksu, Küçük Aksu ve Koysu; doğuda Tüp, Cırlagan; güneyde Karakol, Cetioğuz, Kızılsu, Barsgan (Barshan), Ton, Çiçkak, Ak-Terek, Cuka ırmakları gölü besleyen başlıca kaynaklardır. Göle yılda yaklaşık 60.000 m³ su ulaştığı hâlde seviye belirgin biçimde yükselmemektedir; bunun ve sudaki tuzluluğun sebebi buharlaşmanın fazlalığıdır. Göl seviyesinin en yüksek olduğu dönem dağlardaki karların eridiği ağustos ayıdır; en düşük seviye ise şubat ayına rastlar. Çok berrak

olan suyun rengi yeşilimtıraktır; sıcaklığı temmuz ayında 19 dereceyi bulur. 20 m derinlikten itibaren sıcaklığı hızla düşen suların kışın sahil boylarında ve ırmak ağızlarında donduğu görülür. Gölün sahillerinden 50 m yükseklikte taraça ve 300 m yükseklikte fosillerin bulunması, bir zamanlar seviyesinin daha yüksek ve alanının daha geniş olduğunu göstermektedir. Tarım yapmaya çok elverişli bir araziye sahip olan Isık Göl bölgesinde buğday, pamuk, şeker pancarı, mısır ve tütün yetiştirilmekte; kömür, petrol, çinko, demir ve kükürt gibi madenler çıkarılmaktadır; gölde ileri derecede balıkçılık yapılır.

Isık Göl bölgesi çok zengin bir tarihî geçmişe sahiptir. 1969 kazılarında ünlü "altın elbiseli adam" arkeolojik buluntusunun ele geçtiği Esik kurganı ile milattan M.Ö. III – M.S. I. yüzyıllar arasına tarihlenen Karakol kurganları bu bölge içerisindedir. Ayrıca burası Tanrı Dağları'nın en çok heykel bulunan mevkiidir. Heykellerin çoğunda kına bağlanan iki kayışla bel kemerine asılmış eğri kılıç, Türk tipi börk ve uçları sarkık bıyıklar dikkat çekmektedir. Gölün etrafında Barsgan, Atbaş, Çumgal ve Tokuz Tarav gibi birçok harabe mevcuttur. Bu harabelerdeki kalelerin çoğunun Fergana, bazılarının da Gök Türk dönemindeki Soğd kalelerine benzediği görülür. Türkler hakkında bilgi veren İslâm kaynaklarına ve bazı Türk destanlarına göre en eski Türk yurdu bu bölgedir. Mesela Oğuznâmeler'e göre Yâfes ilk defa İdil (Volga) ve Yayık (Ural) nehirlerinin kenarına gelip yerleşmiş, oğlu Türk ise Isık Göl civarında oturmuştur. Kırgız destanı Karahan oğlu Alman-Bet'te Isık Göl önemli bir yer işgal ettiği gibi Manas destanında da esas yerleşilen bölge Isık Göl çevresidir. Yapılan arkeolojik kazılar ise Türklerin ilk defa Altay Dağları'nın kuzeyi ve Sayan dağlarının güneybatısında yer alan Abakan-Tuva-Minusinsk bozkırlarında yaşadığını ortaya koymuştur (M.Ö. 2500-1700 yılları). Isık Göl bölgesinin en eski Türk yurdu olarak gösterilmesinin sebebi, buranın Orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yer işgal etmesinden ve Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü'nün kaynaşma

yeri olmasından kaynaklanmaktadır; ayrıca batı-doğu ticaret yolu Balasagun-Isık Göl-Kuça-Koço üzerinden Çin'e ulaşıyordu.

M.Ö. II. yüzyılın başlarında Orta Asya'yı tamamen kaplayan Büyük Hun İmparatorluğu, bu yüzyılın ilk çeyreğinde Isık Göl çevresinde yaşayan Wusunları hâkimiyeti altına aldı. Çin yıllığı *Hanshu*'ya göre Hunlarla aynı kültürden gelen Wusunların Ch'ih-ku ch'eng (kızıl vadi şehri) adlı bir yerleşim merkezleri vardı. Bu şehrin *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te bahsedilen Yavgu ile aynı yer olması ihtimali bulunmaktadır. Kaynaklarda 630.000 nüfusa ve 188.800 mükemmel askere sahip oldukları bildirilen Wusunlar sonradan tamamen Hunlara bağlanarak bu devlet içindeki yerlerini aldılar. Büyük Hun İmparatorluğu'nun gücünü bölmek isteyen Çinliler Wusunlara bir elçi gönderdilerse de (M.Ö. 138-126) başarı elde edemediler. Yine Çin kaynaklarına göre Tingling (Ogur) boyu ile diğer bazı Türk boyları da Isık Göl bölgesinde yaşıyorlardı. Hunlardan sonra bu bölgede Sabar Türkleri yerleşmiş ve bunlar V. yüzyılın ortalarında Moğol asıllı Juan-Juanların sıkıştırdığı Avarların baskısıyla batıya doğru çekilmişlerdir. 552 yılında Gök Türk Devleti kurulunca ülkenin batı kısmını idare eden İstemi Yabgu, Isık Göl'e yakın sayılabilecek bir mevkide Tanrı Dağları silsilesinde yer alan Akdağ'a (Ektag, Altındağ) yerleşti. Isık Göl, bundan sonra yaklaşık iki yüzyıl sürecek Gök Türk hâkimiyeti boyunca demir çıkarılan verimli toprakları ile önemli bir bölge teşkil etti. Ünlü Budist rahibi Hsüan Tsang, 629 yılında Çin'den yola çıkarak Orta Asya üzerinden Hindistan'a giderken Isık Göl'ün kenarındaki Suyab şehrinden geçmiş ve hatıralarında gölün doğudan batıya doğru uzun, kuzeyden güneye doğru dar bir şekilde göründüğünü, suyunun acı olduğunu ve içinde balık ve diğer su hayvanlarının bulunmasına rağmen kimsenin balıkçılık yapmadığını yazmıştır. II. Gök Türk Devleti döneminde (682-742) Isık Göl civarında Az boyu yaşıyordu ve gölün kuzeybatısındaki Tokmak şehri önem kazanmıştı. Bundan sonra bölgede Türgişler, arkalarından da Karluklar görülür;

Karluklar zamanında en önemli merkez olarak Barsgan ortaya çıkmıştı. Karluklar, Türgiş Devleti yıkıldığı sırada hâkimiyetini Çu Nehri'nden Isık Göl'ün güneyine ve Tanrı Dağları'ndan Tarım havzasında Aksu şehrine kadar yaymışlardı. Belhî, Dakikî, Firdevsî gibi İran kaynakları da Çiğillerle Karlukların esas unsurunu oluşturdukları bir Türk devletinden bahsetmektedir. Arap elçisi Temîm b. Bahr 750'li yıllarda Büyük Uygur Kağanlığı'nın başşehrine gittikten sonra geri dönerken Isık Göl sahilindeki Barsgan'dan geçmiş ve buralarda birçok mamur yerleşim merkezinin bulunduğunu kaydetmiştir. Karahanlı Devleti'nde önemli birer unsur olan Karluk ve Çiğil Türklerinin bu bölgede yaşamaları o dönemde de Isık Göl çevresini ön plana çıkarmıştır. Türgiş, Karluk, Ezgiş, Çiğil, İlak, Tün, Argu ve Çumuk gibi Türk boylarının teşkil ettiği halkın özellikle Barsgan şehrinde oturan kısmı çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk sanatlarında uzmanlaşmıştı.

Isık Göl çevresi Moğol hâkimiyeti sırasında Çağatay Hanlığı'nın yönetiminde kaldı ve özellikle bu dönemin sonlarına doğru bölgenin tamamı İslâmiyet'i benimsedi. Timur devrinde de önemli tarihî olaylara sahne olan Isık Göl bölgesine ziraat yapmaları amacıyla Anadolu'dan getirilen 30.000 çadır Kara Tatar yerleştirildi. Timur'un asıl niyeti Sirderya ile Isık Göl arasını ziraata açmaktı; fakat onun ölümünden sonra kuzeydeki Müslüman olmayan konar-göçerlere karşı durmak zor olacağı için bölge boşaltıldı. XVI. yüzyıldan beri Kırgızlarla meskûn olan göl havalisini XVII. yüzyılda Kalmuklar, XVIII. yüzyılda Çin'de hüküm süren Mançu İmparatorluğu (Ch'ing hanedanı) ele geçirdi. Ancak Çin istilasını hiçbir zaman kabul etmeyen Kırgızlar dağlara çekilerek devamlı bir bağımsızlık savaşı verdiler. XIX. yüzyılın ilk yıllarında başlayan Rus hücumları Kırgızlar tarafından önlendiyse de 1860'lı yıllarda bölge tamamen Rusların eline geçti ve daha önce oluşturulan Yedisu vilayetinin bir kazası hâline getirildi; kazanın merkezi de Ruslar tarafından gölün güneydoğu

sahiline kurulan 15.000 nüfuslu Prejevalsk (Karakol) şehriydi. 1892 yılında 93.877 olan bölgedeki Kırgız nüfusunun yanında az miktarda Rus da vardı. Daha sonra Sibirya demiryolu hattından ayrılan bir kolun Tokmak üzerinden Isık Göl sahilindeki Balıkçı limanına kadar ulaşması, Buam Boğazı tarafında 110 km uzunluğunda bir kara yolunun yapılması ve gölde 1926 yılından itibaren vapur taşımacılığına başlanması üzerine verimli bölge toprakları yoğun bir Rus iskanına maruz kaldı. Bu sebeple hâlen Kırgızistan'ın güneyinde kuvvetli olan İslâm dini bu bölgede çok zayıftır ve sadece göl civarındaki Çolpan Ata'da cami vardır.

MERGİNÂN

Sirderya Nehri'nin güneyindeki küçük ırmaklardan Mergilân-Say'ın kıyısında muhtemelen IX. yüzyılın sonlarında kurulmuştur; nüfusu 150.000'dir (2004). IV. (X.) yüzyılda Fergana havzasının Nesyâ es-süflâ (Aşağı Nesyâ) bölgesindeki en önemli şehirlerden biri olan Merginân (bugün Mergilân), aynı yüzyıl coğrafyacılarından Muhammed b. Ahmed el-Makdisî tarafından camisi çarşıdan uzak küçük bir şehir olarak tanıtılır. V. (XI.) yüzyıldan itibaren önem kazanmaya başlayan Merginân ilk Sâmânî sikkelerinin basıldığı yer olarak bilinmektedir. Burada Doğu Karahanlı hükümdarlarından Tuğrul Karahan Mahmud ile oğlu Tuğrul Tegin Ömer de sikke bastırmıştır. VI. (XII.) yüzyılda yaşayan Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî ve VII. (XIII.) yüzyılda yaşayan Yâkût el-Hamevî de kendi dönemlerinde Merginân'ın Fergana havzasının en ünlü şehirlerinden biri olduğunu söylemektedir. Bâbürlü hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Bâbür ise (1526-1530) Merginân'ı Endican'ın güneybatısında ürünü bereketli, nar ve eriği fevkalade güzel, avı ve kuşu bol bir şehir olarak tanıtır.[1] Daha sonraki kaynaklarda Merginân'ın Mergilân imlâsıyla yazıldığı görülmekte ve bu değişikliğin bölgede oturan Taciklerin üzerine Özbeklerin gelmesiyle ortaya çıktığı sanılmaktadır.[2] Merginân Moğolların, Timurluların, Şeybânîlerin,

1 *Vekāyi'*, I, 2-3.

2 *İA*, VII, 760.

Hocaların ve 1711 yılından itibaren Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetinde kaldı; Hokand Hanlığı döneminde ipek ve pamuk üretimiyle meşhur oldu.

Buhara'da hüküm süren Mangıt hanedanından Muzaffereddin Han (1860-1885) tahta çıktığında Rusların teşvikiyle Merginân'ı Hokand Hanlığı'ndan aldı; ancak şehir daha sonra Ruslar tarafından herhangi bir direnişle karşılaşmadan işgal edildi (Eylül 1875). Rusların kuklası Hokand Hanı Nasreddin'e karşı halkın han seçtiği Polat Bey isyan ettiğinde ayaklanmayı kanlı bir biçimde bastıran Rus kumandanı Skobelev (8 Şubat 1876) esir aldığı Polat Bey'i Merginân'da idam ettirdi. 1877'de Merginân'ın yaklaşık 12 km güneyine Yeni Mergilân şehri kuruldu ve 1907'den 1924'e kadar Skobelev adıyla anıldı. 1885 ve 1898 isyanlarında önemli merkezlerden biri olan Merginân, bütün Türkistan'ı Rus istilasından kurtarmak amacıyla başlatılan Basmacı Hareketi sırasında da öne çıktı ve Ruslarla Ermenilerden teşekkül eden Sovyet ordusu tarafından 7.000 kişisi öldürüldükten sonra Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlandı (1918). 1924'te Merginân şehri Mergilân ve Yeni Mergilân da Fergana adıyla Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kaldı; her ikisi de hâlen, 1991'de Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan Özbekistan'ın başlıca şehirlerindendir.

Ortaçağ'da el dokuması kumaşları ile şöhret kazanmış olan Merginân şehri bugün de ipek sanayiinden dolayı önem taşımaktadır. Ortaçağ'da Merginânî nisbesiyle anılan pek çok âlim ve özellikle Hanefî fakihi yetişmiştir. Bunlar arasında Burhâneddin el-Merginânî, Ali b. Abdülazîz el-Merginânî, Burhâneddin el-Buhârî, Nizâmeddin el-Merginânî, Zeynüddin el-Merginânî ve Hasan b. Ali el-Merginânî'nin adları zikredilebilir.

XV. VE XVI. ASIRDA TÜRK DÜNYASININ COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIŞ

XV. ve XVI. Asırlarda Türk Dünyasının Sınırları

Günümüzde dahi iki kıtada yayılmış bulunan Türk dünyası, XV ve XVI. asırlarda ancak üç kıtaya sığabiliyordu. Bir ucu Yakutistan'la Asya'nın en kuzeydoğu bölgesine uzanan o zamanki Türk dünyası, Kuzey Afrika'nın batı kenarı Fas'a kadar gitmişti. Orta Avrupa'da bir yandan Viyana kapılarına dayanan Türk akıncıları kuzeybatıya doğru daha da ilerleyip Vistül Irmağı'nda atlarını suluyorlardı. Güneydoğuda ise Hindistan, Türk hâkimiyetine girdi, İran, Afganistan, Pakistan zaten asırlardan beri Türk idaresinde kaldı.

Söz konusu asırlarda Türk dünyasının doğu ucu biraz problemlidir. Aslında Çin tarafı Tun-huang'daki Yü-men-kuan-chin'den (Yeşim Taşı Kapısı Geçidi) başlamakta idi. Fakat, Cengiz Han döneminden itibaren Türk ve Moğol boyları coğrafi olarak karışık bir hâlde yaşadığından kuzeydoğu sınırlarını tam tespit etmek zordur. Yine de Kırgızların yaşadığı Sayan Dağları, bazen Altay Dağları Türk ve Moğol boyları arasında bir hat kabul edilebilir.

XV ve XVI. asırlarda, tarihinde hiçbir zaman kaplamadığı kadar geniş bir alana yayılan Türk dünyasının sınırlarını şu şekilde belirtmek mümkün olabilir:

Ural Dağları'nın doğusunda Tobol, İşim ve İrtiş ırmaklarının Obi Nehri'nde buluştukları bölge Batı Sibirya'da en kuzey

sınırdı. Burada 1550'li yıllara kadar Altınordu'dan doğan Sibir Hanlığı hüküm sürmüştür. Belirlediğimiz bu noktadan, Sayan Dağları'nın kuzeyini içine alacak şekilde Baykal Gölü'ne doğru uzanan bir yay çizebiliriz. Yukarıda söylediğimiz gibi, tarihin derinliklerinden beri Türk yurdu olan bu bölgelerde, Türk boyları ile Moğol boylarının arasında kesin sınır belirlemek çok zordur. Ötüken'de yani Orhun, Selenga ve Tola ırmaklarının havzalarında artık Moğol unsurlar hâkimdir. Bu karışık manzara karşısında, Baykal Gölü'nden Çin Seddi'nin batı ucuna, Gobi Çölü'nün batısından geçen bir hat çizilebilir. Alaşan Dağları, Etsingöl bataklıkları, Sarı Uygurların yaşadığı Kansu ve Ordos bölgelerinin bir kısmı Kukunor, nihayet Tun-huang'ın batısından Kumul, yani Hami'ye varılabilir.

Türk bölgelerinde baş gösteren siyasî istikrarsızlık ve küçük devletler ile beyliklerin ortaya çıkması, zamanla Moğol unsurlarının batıya doğru kaymasına ve Çin'deki Ming hanedanının ilerlemesine yol açacaktır. Dolayısıyla Türk dünyasının sınırı daha batıya gelecektir.

Hami'den sonra güney sınırı Pamir Dağları'na kadar belirlemek çok kolaydır. Altın Dağları'nı, Karakurum Dağları'nı takip ederek Hindukuşlara kadar güneye kavisli bir yay çizmek yeterlidir. Lobnor'dan itibaren Çerçen, Hoten, Yarkend, Çarklık gibi merkezler bu hattın üzerindedir.

Hindukuş Dağları'nın hemen batısından güneye dönen sınır 1526 yılından sonra Keşmir, Himalayalar, Ganj Nehri üzerinden Bengal Körfezi'ne ulaşmıştır. En geniş sınırlar burada Hint Okyanusu ile son bulmaktadır. İran ve Afganistan zaten yüzyıllardır Türk yurdu hâlinde idi. Pakistan ve Hindistan, Babür Şah sayesinde XV ve XVI. asırlardaki parlak Türk dünyasına katılma şerefi kazandılar.

XV ve XVI. asırlarda Türk dünyasının en kuvvetli ve parlak devleti hiç şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu idi. Basra Körfezi'nde Basra şehriyle başlayan sınır, sahili takip etmek sûretiyle

Lahsâ (günümüzdeki Birleşik Arap Emirlikleri) üzerinden Umman'a yani Arap Yarımadası'nın en güneydoğusuna ulaşıyordu. Böylece Maskat şehri ile Hint Okyanusu sahilleri Osmanlıları tanımış oluyordu. Buradan batıya doğru dönerek Hadramut, Yemen, Hicaz ve Necid'in de alınmasıyla Kızıl Deniz bir Osmanlı gölü gibi görünüyordu. Ancak, Arap Yarımadası'nın ortasındaki çöllerin tam Osmanlı idaresine geçtiği söylenememektedir.

Bu asırlarda Türk dünyasının üç kıtaya sığdığından bahsetmiştik. Afrika'da Habeşistan'ın ortalarında, Musavva şehrinin güneyinde Babü'l-mendep Boğazı'nın kuzeyinden başlayan Osmanlı İmparatorluğu sınırı, önce güneybatıya sonra kuzeydoğuya doğru hat çiziyor. Sudan'ı içine aldıktan sonra Büyük Sahra'ya dalıyor, bütün Trablusgarp'ı (Libya) kuşatıyordu. Trablusgarp'ın güneybatısında Gat şehrinden itibaren kuzeye dönen sınır, Tunus'ta tekrar yönünü batıya çeviriyordu. Bugünkü Cezayir'i tamamen içine aldıktan sonra Akdeniz'e ulaşıyordu. Daha batıda bulunan Fas ülkesi de Osmanlı himayesinde idi. Eğer Fas da dahil edilirse Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının Atlas Okyanusu'na kadar uzandığını kabul etmek gerekmektedir.

Osmanlılar, XV. asrın başında, Ankara Savaşı yenilgisi akabinde bir sarsıntı geçirdilerse de daha sonra toparlanıp, II. Murad zamanında Balkanlarda yeni fetihlere başladılar. Birbiri ardına yapılan akınlar ve kazanılan savaşlar neticesi Osmanlı sınırları batı ve kuzeybatı istikametlerinde sürekli genişledi. Mora Yarımadası 1460'ta tamamen fethedilirken 1480'lerde Osmanlılar, Bosna-Hersek'e kadar uzanmışlardı. 1528'de Hırvatistan'a dek yerler de ele geçirildi. Yani artık sınır Adriyatik Denizi'nden başlıyordu. Buradan, Slovenya-Hırvatistan arasından kuzeye doğru bir hat çizildiğinde, Zitvatorok ve Uyvar'a kadar uzanan bir sınır çizgisi ortaya çıkmaktadır. Uyvar'ın kuzeyinden Orta Macaristan'ı içine alabilecek şekilde doğuya doğru yay çizen sınır, Erdel'in kuzeyinden Podolya'da kuzeydoğu yönünde yeni bir yay daha teşkil eder. Boğdan ve Basarabya'dan sonra hafif

güneydoğuya yönelip, Moldavya'yı içine alarak, tamamen doğu istikametinde ilerler ve Kırım Hanlığı'na ulaşır. Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tarafta en son sınırıdır. Ama Türk dünyası, Don Nehri'nden sonra kuzey istikametine doğru devam etmiştir.

Karadeniz'in kuzeyinde Altınordu'nun tarih sahnesinde yerini kaybetmesiyle ortaya çıkan hanlıkların birbirleriyle mücadeleleri yüzünden sınırlar XV ve XVI. asırlarda sürekli değişmiştir. Ama 1450'li yıllardan itibaren, Moskova'nın dibinde Kasım şehri en önemli merkez idi. Sınır da adı geçen şehrin kuzeyinden geçiyordu. Bunun güneydoğusunda, Kazan Hanlığı ve Başkurt ve Çuvaş bölgeleri ile sınır Ural Dağları'na kavuşmakta idi. İtil (Volga) Nehri'nin bir kolu olan Kama (Çulman) Irmağı Havzası bu civarda yaşayan Türk boyları için önemli bir kuzey hattı oluşturuyordu.

XV ve XVI. Asırlarda Türk Dünyasında Devletlerin Bölgelere Göre Dağılımı

Yukarıda sınırlarını çizmeye çalıştığımız XV ve XVI. asırlarda Türk dünyası çok sayıda devlete sahipti. Bunların bir kısmı hanlık ya da beylik seviyesinde iken, diğer kısmı dünya siyasetine yön veren büyük imparatorluklar durumunda idi.

İki yüzyıllık zaman dilimini ele aldığımızda, bu sürede sona eren devletlere tesadüf ettiğimiz gibi, yine söz konusu devrede kurulan siyasî teşekkülleri de görmekteyiz. İlk bakışta kompleks görünümü verse de kuzeydoğudan güneydoğu istikameti takip edilerek bu devletler ağının coğrafi dağılımını incelemek mümkün olabilir.

Sibir Hanlığı, Ural Dağları'nın doğusunda, o zamanki Türk dünyasının en kuzeyinde bulunan devletçik idi. Altınordu Devleti'nin dağılmasından sonra ortaya çıkmış olan bu hanlık, fazla bir siyasî rol oynamamasına rağmen 1580'li yıllara kadar varlığını

devam ettirebildi. Onun hemen güneyinde, Aral Gölü'nün kuzeyinde Cungarya'dan Yayık Irmağı'na kadar uzanan bozkırlarda Kazaklar yaşıyordu. Doğu Türkistan'da Çağataylılar, Altay Dağları'nda ve kuzeyinde Kırgızlar yaşıyordu. Zaman zaman Batı Türkistan ve Harezm ile Afganistan'a da yayılan Çağatay Hanlığı'nın esas ağırlık merkezi Yedisu ve Doğu Türkistan idi. Timurluların hâkimiyeti zayıfladıktan sonra II. Esen Buka idaresi canlandı (1429-62) ve XVII. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü.

Maveraünnehir'de ise, Altınordu Hanı Özbek'in neslinden gelenler 1501'den itibaren hükümran oldular ve bu civar ile Harezm'de kurulan hanlıklar (Buhara ve Hîve) XVI. yüzyıl boyunca devam etti.

Bahsettiğimiz tarihî bölgelerin güneybatısına doğru gelindiğinde Horasan'a varılır. Horasan, tarih boyunca İran dünyası ile Orta Asya dünyası arasında köprü ya da kapı vazifesini görmüştür diyebiliriz. Ancak, Horasan tarihi bu asırlarda İran, hatta Azerbaycan tarihi ile birlikte gelişmiştir. Maveraünnehir'de doğan Timur İmparatorluğu kısa zamanda Orta Asya ve İran yönüne doğru gelişti. Kuzeyde Kıpçak bozkırları, Azerbaycan, hatta Anadolu Timur tarafından istila edildi. Fakat, imparatorluk daha XV. yüzyıl başında zayıfladı ve ancak 1500-1506'lara kadar Maveraünnehir ve Horasan'da varlığını sürdürebildi.

Timurlulardan sonra İran coğrafyasında hâkimiyet ve idare merkezinin ağırlığı batıya, Azerbaycan'a doğru kaymıştır. Hatta Timurlulardan önce Celayirliler devletlerini, İlhanlılardan sonra 1336-1432 arası Irak ve Azerbaycan'da kurmuşlardı. 1380-1468 yılları arasındaki 88 yıllık devrede Karakoyunlular da aynı bölgede tarih sahnesinde görüldüler.

Biraz daha batıya kayarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da 1378'de kurulan Akkoyunlular, 1508'e kadar varlıklarını sürdüren ayrı bir Türk devleti idi.

İran sahasında kurulan en uzun ömürlü devlet şüphesiz Safevîlerdir. Şiîliği esas alarak yükselen bu Türk devleti, Azerbaycan

merkezli İran Devleti idi. 1501'de kurulup 1732'de yıkıldı.

Afganistan ve Hindistan tarafları, daha Gazneliler zamanında 963'ü takip eden yıllarda Türklükle tanıştı. Daha sonra Kuzey Hindistan'da Delhi Sultanları 1206-1555 yılları arasında hüküm sürdüler. Bu hanedanlar şunlar idi: Muizzî (Memlûk), Halacîler, Tuğluklar, Seyyidler, Lodîler, Surîler (Afganlar).

Bengal taraflarında Bengal Sultanları (1336-1516), Keşmir'de Keşmir Sultanları hüküm sürüyordu. Gucarat Sultanları ise, Hind Okyanusu'nun kenarında olmak avantajıyla diğer devletlere göre ayrı bir önem kazanmıştı. Cavnpûr Şarkî Sultanları, Hindistan coğrafyasında varlığını sürdüren bir başka sultanlık idi.

Merkezi Hindistan'da Mâlva Sultanları, Kuzey Dekken'de Behmenîler, Handeş Farukîleri gibi diğer hanedanlar bulunuyordu.

Hindistan'ın Türk çağında esas şahlanışı XVI. asırda olmuştur. 1526'da Timur neslinden gelen Bâbür, Hindistan'ı fethetmeye başlayarak kendi adını taşıyan imparatorluğunu kurdu. Bu devletin bakiyeleri 1858 yılına kadar Hindistan'da varlığını sürdürmeyi başarmıştır.

1169 yılında Mısır'da Selâhaddin tarafından kurulan Eyyûbî Devleti, XV. yüzyılın sonlarına (1462) kadar hüküm sürerken çeşitli kollara ayrıldı. Mısır, Şam, Haleb, Diyarbekir ve Yemen olmak üzere beş farklı bölgede idareler kurulmuştu.

XV ve XVI. asırlarda Mısır ve Suriye'de en parlak devlet olarak Memlûkler karşımıza çıkmaktadır. Memlûk Sultanlığı, Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki galibiyetine kadar kuvvetli bir devlet hâlinde adı geçen bölgelerde kaldı.

Anadolu coğrafyasında XVI. asır, parlak Osmanlı hâkimiyeti altında geçmiştir. Ancak, bir asır öncesi Ankara Savaşı'nın sonucunda Timur istilası ve fetret devri eski Anadolu beyliklerinin canlanmasına sebep oldu. Candaroğulları, Menteşe, Alâiye, Aydınoğulları, Germiyanoğulları, Hamidoğulları, Saruhanoğulları, Tâceddinoğulları XV. asrın ilk yarısında tamamen Osmanlı Devleti'ne dahil oldular. Osmanlıların Anadolu'daki en büyük rakibi

Karamanlılar dahi bu devrede kesin olarak itaat altına alındı. Sadece Dulkadiroğulları için 1521 yılına kadar beklemek gerekti.

1353 yılında Rumeli'ye geçen Türkler XV ve XVI. asırlarda Balkanlarda en büyük fetihlerini yaptılar. Yunanistan, Bulgaristan, Romanya (Eflâk, Boğdan), Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Macaristan, Slovenya, Moldavya, Ukrayna'nın bir kısmı Osmanlı orduları tarafından fethedildi. Türk orduları Viyana kapılarına kadar uzanmıştı. Karadeniz'in kuzeyi aslında M.S. 374 yılından itibaren Türk boylarına yurtluk ediyordu. 1226'da tohumları atılan Altınordu Devleti XV. yüzyıla zayıflamış olarak girdi. 1450'lerde bu devletin yerine artık Kırım'da Kırım Hanlığı, İtil Nehri'nin ağzında ve Kafkasların kuzeyinde Astrahan Hanlığı, Kazan'da Kazan Hanlığı ve Moskova yakınındaki Kasım şehrinde Kasım Hanlığı kuruldu. Bunlardan Kasım, Kazan ve Astrahan hanlıkları XVI. asrın ikinci yarısında Ruslar tarafından yutulmuştur.

Kuzeyden Rusların, güneybatıdan Osmanlıların, güneyden Safevîlerin hücumlarına maruz kalan Kafkas havalisinde, özellikle Yavuz Sultan Selim'in halifeliği uhdesine almasından sonra Osmanlıların ağırlığı hissedilmeye başlandı. Güneyde Şirvanşahlar, Orta ve Kuzey Dağıstan'da Kaytak, Alan, Avar ve Kumuk hanları mevcut idi. 1578'de düzenlenen büyük sefer sonrasında Dağıstan, Osmanlı himayesine girmişti. Gürcistan da aynı tarihte zapt edildi. Lezgiler de Osmanlılara bağlandı. Kısacası XVI. asrın sonunda Kafkaslar, kuzeyden Kırımlıların güneyden de Osmanlıların taarruzları neticesinde Türk hâkimiyetine girmişti.

XV ve XVI. Asırlarda Önemli Şehirler ve İktisadî Hayat

Üç kıtaya yayılan Türk dünyasının o zamanki ekonomik durumunu ve sâir beşerî coğrafyasını tespit etmek epeyce zordur ve çok derin araştırmayı gerektiren bir konudur. Ancak, biz yine de

o zamanın Türk dünyasının belli başlı şehirleri ve iktisadî hayatı hakkında birkaç söz söylemek gerektiği kanaatindeyiz.

Yukarıda her iki konuda ele aldığımız gibi, Ural Dağları'nın doğusunda Batı Sibirya'dan başlayarak doğu, güney, batı, kuzey istikametinde bir daire çizerek XV ve XVI. asırlardaki Türk dünyasının önemli şehirleri ve ekonomilerinin ana hatları konusunda birkaç söz söyleyebiliriz.

Batı Sibirya, Kazakistan bozkırları gibi sadece hayvancılığa elverişli olduğundan burada yaşayan Türkler, bu işle iştigal ediyorlardı. Yine de İsker (Sibir), Tiyumen gibi şehirler mevcut idi. İrtiş, İşim ve Tobol ırmaklarının kenarlarında az da olsa ziraat yapıldığına dair bilgiler vardır. Sibirya'nın güneyinde, yine Ural Dağları ve İtil Nehri'nden başlayarak doğuya Gobi Çölü'ne kadar uzanan geniş sahada günümüzde olduğu gibi hayvancılık yapılıyordu ve yerleşik olmayan hayat tarzı hâkimdi. Üçüncü kuşak bunun güneyinde, Hazar Denizi'nden Tun-huang'a kadar yer kaplıyordu. Bu kuşakta zaten, tarihin derinliklerinden itibaren varlığını sürdüren Fergana, Kaşgar, Hoten, Buhara, Semerkand, Kuca, Turfan, Hami, Taşkent, Yarkend ve bunların etrafındaki sayısız köy, kasaba ve şehirler (isimlerini burada saymak zor) mevcut idi. Söz konusu şehirlerde zanaat, el sanatları geliştiği gibi civarlarında ziraat, meyve ve sebze yetiştiriciliği insanları meşgul ediyordu. Hayvancılık da hâlâ önemli uğraşlardan biriydi. Fakat, asıl zenginlik kaynağı, ticaret yolu üzerinde olmasından kaynaklanıyordu. XVI. asırdan itibaren deniz ticaret yollarının keşfi burada yaşayan insanların kaderini etkileyecek ve ekonomik bakımdan geri kalmasına sebep olacaktır. Bu Türk çağında önceki asırlardan beri süregelen, fakat Moğol istilası sırasında harabe hâline dönüşen Seyhun, Çu, Talaş ve İli Irmağı havalisinde kurulu kasabaların ve bunların civarındaki ziraatın geliştiğini görmekteyiz. Yani adı geçen ırmaklar, hem ziraat hem de yerleşim merkezleri açısından önemli roller oynuyordu. Amu Derya

(Ceyhun) Nehri'nin 1573 yılında mecrasını değiştirmesi üzerine Özboy yani Hazar'a dökülen kol kurudu ve Aral'a dökülmeye başladı. Neticede birtakım şehirler ortadan kalktığı gibi, bunlara bağlı ticaret yolları da değişti. XVI. asrın ilk yarısında 1530'lara kadar siyasî çalkantılar, savaş vb. sebepler yüzünden Batı Türkistan şehirleri canlılığını kaybetti. Zaten aynı asırda coğrafi keşifler sonucu ticaret yollarının değişmesi Türkistan'ın dünya ile olan ilişkisini azalttı. Hayvancılık, ticaret, ziraat birbirinin yerine bazen ön plana çıktı.

Türkistan'a Rusya'dan İngiliz çuhası, Rus deri ve köselesi, bıçak, iğne, ufak demir eşya, ağaçtan yapılmış tabak, çanak gibi şeylerle, kara tilki ve diğer yabanî hayvan derileri, avcı doğanlar, balık dişleri gibi süs eşyaları ithal edilirdi. Türkistan ise, özellikle Maveraünnehir bölgesi Mensucat, Kendekî, Zendenî, Kıtat, Kamka ve Edres adlı kumaşlar ve pamuk ihraç ederdi. Buhara'nın doğusundaki Katırcı hududundaki Kendek köyünün kumaşları İslâm'ın ilk asırlarından beri çok meşhur idi.

Afganistan ve Doğu İran'da ticaret yolları üzerinde bulunan Herat, Meşhed, Belh, Kabil gibi şehirler bu asırlarda canlandı ve kalabalıklaştı. Özellikle İskandinavya ve Arhangelsk ile Hindistan arasındaki ticaret yolu buralardan geçiyordu. Hindistan çok zengin, sıcak ve diğer Türk ülkelerine göre farklı bir coğrafyaya sahipti. Bu ülkede Türk hâkimiyeti zamanında Lahor, Delhi, Agra, Fetihpur, Sikri gibi şehirler önem kazandı.

Tebriz, Kazvin, İsfahan gibi şehirlerin daha parlak olduğu Safevî İran'ında madencilik geliştiği gibi halıcılık, seramik, kumaş dokuma, çinicilik, ciltçilik, oymacılık, tahta işlemeciliği ileri seviyede idi.

Karadeniz'in kuzeyinde Bulgar, Büler, Kasım, Kazan, Kefe, Bahçesaray, Saray (Altınordu'nun merkezi) vb. şehirler canlılığını sürdürüyordu. Ekonomik hayat tarzı olarak Karadeniz'in kuzeyinde avcılığın ön planda olması dikkati çekmektedir. Yine canlı

bir ekonomik yapıya sahip olan Karadeniz'in kuzeyindeki Türk insanı kürk, öküz derisi, başka deriler, tahıl çeşitleri, peynir, şarap, balık, at, esir (Abaza ve Çerkez) ihraç ederdi. Anadolu'da üç limana, yani İstanbul, Samsun, Trabzon'a mal gönderilirdi. Esir ticaretini Cenevizliler yapıyordu. Rus, Tatar ve Ceneviz tüccarları meşhur idi. İthalat olarak kumaş, halı, altın, iplik, ipek ve pamuklu kumaşlar, daha çok Buhara, Harezm ve Çin'den, Hindistan'dan ise inci ve mercan geliyordu.

ÖZKENT

Kırgızistan'ın güneybatısında Özbekistan sınırına çok yakın bir kesimde Karaderya'nın sağ tarafında deniz seviyesinden 1012 m yüksekliktedir. Günümüz Kırgız Türkçesinde Özgön, Uzgen olarak yazılan şehrin adı İslâm tarihi kaynaklarında Yüzkent, bazan da Özcent şeklinde geçer. *Dîvânü lugâti't-Türk*'e göre Özkent, Fergana kasabasının bir adıdır ve "özümüzün şehri" anlamına gelir.[1]

Özkent'in içinde bulunduğu Fergana havzası tarihin ilk devirlerinden itibaren Türkistan coğrafyasının en önemli bölgelerinden biri olmuştur. Eski Çin kayıtlarında Dayüan (büyük bahçe) adıyla kaydedilen Fergana yöresi Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Wusunlara yurtluk yapıyordu. Zamanla Hunlara bağlandı. Ardından Akhun Devleti'nin sınırlarına dahil oldu. Daha sonra Göktürkler ve özellikle Batı Göktürklerin hâkimiyet alanına girdi. Karluklar başta olmak üzere birçok Türk boyunun göçlerine sahne oldu ve esas önemini Karahanlılar döneminde kazandı. Bu arada Fergana ile Özkent'te yerleşmiş bulunan Ezgişlerin On Oklardan olduğu, yani Türgiş boylarından geldiği bilinmektedir.

Bölgeye İslâm dininin ilk defa ulaştığı devirlerde Fergana Vadisi'nin doğusunda İslâmiyet'i kabul etmemiş Türklerle sınır konumundaydı. IX. yüzyıl ortalarında Özkent'te Gür (Kür) Tegin adlı bir Türk beyi idareci olarak görülmektedir. Özkent, eski Türk şehirlerinin ordu kalesi etrafında kademeli şekilde gelişmiş

1 *Dîvânü lugâti't-Türk*, I, 344.

durumunu aksettirmekteydi. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları da Özkent'in diğer Müslüman şehirleri gibi kale, iç şehir ve dış mahalleler şeklinde üç kısımdan oluştuğunu kaydeder.

Ortaçağ'da önemli coğrafi eserlerden *Hudûdü'l-âlem*'de bildirildiğine göre Karluk (Halluh) Dağı'nın arkasından çıkan Uzgend ile Kuba ırmakları şehrin yakınından geçiyordu. *Zeynü'l-ahbâr*'da ise Kâşgar'dan Özkent'e iki dağ arasından geçilerek gelindiği kayıtlıdır. Özkent, o devirlerde coğrafi konumu gereği Çiğil ve Türgiş gibi önde gelen Türk boylarının yolları üzerinde yer alıyordu ve bütün Fergana bölgesinin merkezi durumundaydı. Kaynaklarda söz konusu dönemde Özkent'in Oş şehrinin üçte biri büyüklüğünde, ancak kalabalık ve çok asker çıkaran bir şehir olduğu, çevresindeki dağlarda demir, bakır, kurşun ve nişadır bulunduğu bildirilmektedir. İslâm coğrafyacısı İdrîsî, Özkent'in büyük ve mamur bir şehir olduğunu, şehirde çok sayıda askerin bulunduğunu, halkının cesur, onurlu ve ihtiyatlı olduğunu, Şâş Nehri'nin ana kolunun Özkent'teki kaynaktan çıktığını, şehrin Türklerin ticaret yeri sayıldığını, surlarla çevrili olup dört kapısının, çarşı ve camilerinin bulunduğunu söyler. Yâkût el-Hamevî de Özkent'i Fergana bölgesinin dârülharbe en yakın sınır şehri olduğunu, bir kalesi ve birçok kapısı olan şehrin surlarla çevrili, akarsuları ve bahçeleri bol bir şehir olduğunu kaydeder.

388 Muharremi sonlarında (Ocak 998 sonları) ölen Karahanlı Ebü'l-Hasan Ali Arslan Han zamanında Fergana Karahanlı hâkimiyetine girince şehir de onların idaresine geçti. Bu hanedana mensup hanlar Özkent'te para bastırdılar. Daha sonra Ebû Nasr Ahmed b. Ali'nin (Togan Han) büyük kağanlığı zamanında kardeşi İlig Han Nasr, Fergana taraflarının yöneticisi olarak Özkent'te oturmaya başladı. Burada iken Maveraünnehir'deki Sâmânîler ile uzun mücadeleye girişti. Buhara'yı işgal ederek Sâmânî Devleti'ni yıktıktan sonra (389/999) Maveraünnehir'den getirdiği Sâmânî hanedanından Abdülmelik'i ve diğer varislerini Özkent'te hapsetti. Ardından, el-Müntasır lakabını alacak olan İsmâil b. Nûh kaçıp

Hârizm'e gitti ve orada etrafına adam toplayarak Sâmânî hanedanını diriltmeye çalıştı. Ancak kendisi Merv'de 395 (1005) yılında öldürüldüğü gibi kardeşleriyle taraftarları esir edilerek tekrar Özkent'e götürüldü. Maveraünnehir'de İlig Han'ın yerine geçen (403/1012-13) kardeşi Mansûr (Arslan İlig Han) kendi gücünü Talas, Şâş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkent, Hucend, Üsrûşene ve Buhara'da tanıtmıştı. Bu arada Karahanlılar arasında iç mücadelelerin başlamasıyla birlikte Özkent de bazı olaylara sahne oldu. 407'den (1016) önce Özkent'te oturan Arslan Han ile Kâşgar'da oturan Mahmud, Özkent yakınında savaştılar.

Yûsuf Kadir Han'ın kardeşi Ahmed b. Hasan 409'da (1019) Arslan İlig Muhammed'in başşehri Özkent'i ele geçirdi. 416'da (1025) Özkent'te Kadir Ḫan adına sikke basılıyordu. 417-418'de (1026-1027) Karahanlıların büyük kağanı olan Yûsuf Kadir Han 416'da (1025) muhaliflerini yenerek Özkent'i zaptetti ve 423'e (1032) kadar elinde tuttu. 424-425 (1033-1034) yıllarında Özkent'e sahip olan Aynüddevle Muhammed 426'da (1035) uzaklaştırıldığı şehre 428'de (1037) daha güçlü şekilde hâkim oldu. 429'da (1038) Böri Tegin (Tamgaç Buğra Karahan) unvanını taşıyan İlig Han Nasr'ın oğlu Ebû İshak İbrâhim, Ali Tegin'in oğulları tarafından kapatıldığı hapishaneden kaçarak Özkent'te kardeşi Aynüddevle'nin yanına sığındı.

Kaynaklara göre şehir 438'de (1046-47) Batı Karahanlı Devleti'nin ilk başkenti durumundaydı. Nitekim devletin ikiye ayrılmasının ardından Batı Karahanlılarda hâkimiyet Aynüddevle I. Muhammed b. Nasr'ın elinde kalmış, ardından Doğu Karahanlılardan Şerefüddevle Süleyman Arslan Han 435'te (1043-44) bir süre Özkent'i ele geçirmiş, fakat yeniden Batı Karahanlı idaresi kurularak merkez hâline gelmişti. Bundan sonra Özkent, Selçukluların baskısına maruz kaldı. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 481 yılının ilk aylarında (Nisan-Mayıs 1088) Ceyhun'u (Amuderya) geçerek çıktığı doğu seferinde Özkent'e kadar ilerledi ve Batı Karahanlılar bir süre Selçuklulara bağlandı. Melikşah adına

hutbe okunmaya ve sikke bastırılmaya başlandı. Melikşah 482 (1090) sonunda ikinci defa Özkent'e kadar geldi ve bölgeyi itaat altına aldı. 536'da (1141) Karahıtayların Maveraünnehir'i istila etmesinden sonra Fergana'da merkezi Özkent olmak üzere bağımsız küçük bir Karahanlı Devleti (Fergana Hanlığı) kuruldu. Bu devirde Özkent'te bol miktarda sikke basıldı. Hükümdarları ise Tuğrul Kara Hakan unvanını taşıyordu. Bu hanlık 608'e (1212) kadar sürdü.

606'da (1210) Karahıtayları bozguna uğratan Hârizmşah Muhammed kaçan Karahıtayları Özkent'e kadar kovaladı. Nümismatik belgelerine göre o devirde Özkent hükümdarı bulunan ve Uluğ Sultan unvanını taşıyan Celâleddin Kadir Han'ın da aynı akıbete uğramış olması muhtemeldir. Bu dönemde Fergana'nın kuzey tarafları Nayman asıllı Güçlüg'ün (Küçlük) kontrolü altındaydı ve Güçlüg Özkent'i yağmalamıştı. Şehir Moğol istilası sırasında Cengiz Han'a itaat eden ilk Müslüman hükümdar olan Karluk Hanı II. Arslan'ın oğluna verildi. Büyük Moğol hanları devrinde Fergana, Çağatay hanedanına ait olmasına rağmen Özkent'te yerli bir sülale hüküm sürüyordu. Şehir Moğol Büyük Kağanı Mengü (Möngke) tarafından Karlukların idaresine verildi. Daha sonraları Çağatay hanedanından Barak Han orada tahta çıktı.

Şehirde XII-XIV. yüzyıllardan kalma pek çok mezar taşı yanında bazı binalar ve sanatkârane yapılmış bir türbe-mescidin büyük kapısı bugüne ulaşmıştır. Üzerindeki kitabeden türbede yatan zatın 588 (1192) yılında öldüğü anlaşılmaktadır. Bunun yanında diğer bir türbe ile Karahanlı mimarisine ait kuşaklar hâlinde tuğla süslemeli 20 m yüksekliğinde bir minare vardır. Bu türbelerin kimlere ait olduğu konusunda halk arasındaki rivayetlerden başka bilgi yoktur. Bazılarına göre bunlar evliyadan Burhâneddin Kılıç ile anne ve babasının türbeleridir. Diğerlerine göre ise İlig Mazî ile Sancar Mazî'nin mezarlarıdır. Ancak Sancar Mazî'nin kabri Merv'dedir. İlig Mazî ise tarihçilerin bildirdiğine göre Özkent'te defnedilmiştir. Buna göre yan yana bulunan üç türbeden en eskisi

403 (1012) tarihli ve tromplu kubbeli olup Nasr b. Ali'ye (İlig Mazî) aittir. 547 (1152) tarihli ikinci türbe Celâleddin Hüseyin tarafından yaptırılmıştır. 582 (1186) tarihli üçüncü türbe muhtemelen Hüseyin'in torunu Muhammed b. Nasr'a aittir. İlk iki türbedeki sade yazı dekoruna karşılık üçüncü türbede bir zenginleşme ve süsleme sanatı bakımından gelişme olduğu görülmektedir.

Zaman içinde Özkent eski önemini kaybetse de kaynaklarda adından sıkça söz edilmiştir. Timur, 778'den (1376) sonra bir seferden dönerken Yesi'den geçerek Özkent'e ulaştığında Kutluğ Terken Ağa ve diğer hatunlar, noyanlar, emirler orada huzura girip etek öptüler. Burada verilen ziyafetin ardından Hucend'e gittiler. Timur'un ölümünden sonraki yıllarda da şehrin önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Hudaydâd tehlikesi ortadan kalkınca Timurlu Şahruh'un Emîrek Ahmed'e Özkent'i tımar (soyurgal) olarak verip işleri yoluna koyuncaya kadar kalmak üzere Emîrzâde Baykara ve Emîr Mızrab'ı onun yanına tayin ettiği bilinmektedir. Fakat zamanla Fergana Vadisi'nde Endican'ın ön plana çıkması ile Özkent'in önemi azaldı. Bunun sebeplerinden biri olarak Kâşgar merkezli Hocalar devri hâkimiyetinin başarısızlığı gösterilir. Bu esnada çıkan karışıklıklar neticesinde ahalisinin başka yerlere göç etmesinden sonra Özkent XVII. yüzyılda tamamen önemini kaybetti ve 1710'da bölgede kurulan Hokand Hanlığı sınırlarına dahil edildi. 1874 yılında kesin biçimde Rus hâkimiyetine girdi. 1924'te Sovyetler Birliği bünyesindeki Kırgız Özerk Cumhuriyeti'ne bağlandı. 1936'da ilan edilen Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yer aldı. Sovyetler Birliği idaresi zamanında Özkent yeni gelişen bir mahallesine doğru kaydı ve burada gelişti (1927). Yeni iskân alanında lokantalar ve atölyeler açıldı. Şehirde süt işleme tesisleri, ekmek, bira, şarap fabrikaları kuruldu. Günümüzde burası 45.000'e yaklaşan nüfusa sahip önemli bir yerleşim yeridir. Ortaçağ'da Özkendî nisbesiyle tanınan âlimler arasında *Fetâvâ* adlı eseriyle tanınan Hanefî fakihi Kādîhan ve muhaddis Ali b. Süleyman b. Dâvûd sayılabilir.

TURFAN

Bugün Çin Halk Cumhuriyeti toprakları içinde kalan bölge tarihî kayıtlarda XIV. yüzyıldan beri bu adla anılır. Son derece verimli olan vahanın en çukur yeri deniz seviyesinden 154 m. aşağıdadır. Kuzeyinde Tanrıdağları'nın 3.000 m yükseklikteki doğu silsileleri Bogdoola ve Kızıldağ yer alır. Turfan çukurluğu aynı zamanda Asya kıtasının en alçak noktasıdır. Turfan bölgesi tarihin eski devirlerinde Ch'ü-shih adlı bir devletin etki alanı içindeydi (M.Ö. 206 - M.S. 220). Buranın en başlıca özelliği, Çin'den batıya doğru giden kervanların başlangıç noktasına yakın erken konaklama yerlerinden biri olmasıydı; bu sebeple "Garp illerinin kapısı" diye anılırdı. Daha sonra burada Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-tun egemenlik kurdu ve bölge uzun süre Hunların elinde kaldı. Bölgeyi ele geçirmek isteyen Çinliler, Turfan'da ziraat kolonilerinin kurulmasını teklif ettiler. Turfan bölgesi yöneticileri Hun devrinde Çin ve Hunlar arasında denge siyaseti güttüler. Ayrıca Turfan'da Çinliler "kârîz" denen sulama kanalları ve demir işçiliğiyle tanışmışlardı. Milattan önce I. yüzyılda bölgeyi işgal eden Çin vahanın doğusunda Kao-ch'ang-pi (yüksek görevlinin bulunduğu surlu kale) adlı yerleşim merkezini inşa etti. Daha sonraki dönemlerde Çin kaynaklarında bütün bölgeye Kao-ch'ang adı verildi. Bu isimden hareketle Türkler ve müslümanlar arasında Koço, Kara-Hoca adı yaygınlaştı.

Hunların ardından Kuzey Çin'de kurulan Hun devletçikleriyle ilgili olaylarda sık sık Turfan bölgesinin adı geçer. 439-460

yılları arasında P'ing-liang Hunlarından Chü-ch'ü Meng-hsün bölgede hâkim iken Tabgaç Hükümdarı T'ai-wu tarafından yenilgiye uğratıldı. Hunlardan sonra Orta Asya'nın büyük kısmını kaplayan Kao-ch'e (yüksek arabalı / Kanklı) boylarının önemli bir kısmı Turfan civarında yaşıyordu. 460'larda Kanklı kabilelerinin Beşbalık şehrinde bir siyasî birlik kurdukları anlaşılmaktadır. Aynı yıllarda Moğolistan'daki Juan-juan Devleti, Turfan'ı egemenliği altına aldı. 485-492 yıllarında Turfan'a tamamen hâkim olan Kanklılar daha sonra kaynaklarda Töles adıyla anılmaya başlandı.

Gök Türklerin menşeiyle ilgili rivayetlerin birinde Kao-ch'ang adı açıkça geçer ve bölgenin kuzeyi Gök Türklerin çıktığı ilk yer diye gösterilir. Bu bilgi Turfan'ın Türk tarihindeki önemli rolünü ortaya koyar. 552'de bağlı olduğu Juan-juanları baskına uğratarak bağımsızlığını kazanan I. Gök Türk Devleti daha başlangıçta Turfan vahasını kendine bağladı. 582'de kurulan Batı Göktürk Devleti'nin hükümdarı Tardu kızını bu bölgeyi yöneten hükümdarla evlendirdi. 639'da Çin egemenliğine girinceye kadar Turfan'da Türklerin kontrolü sürdü. Arkasından Batı Göktürk ülkesinden kopan Ch'u-yüe ve Ch'u-mi Türk boyları Turfan'a geldiler. Beşbalık (Pei-t'ing) ve Kağan Stupa, Türkler tarafından geliştirilen şehirlerdi. Doğu Göktürk Devleti 630'da yıkılınca Kao-ch'ang Kralı Kao Wen-t'ai, Çin sarayına gelip bağlılığını sundu, kendisine ve hanımına Çin unvanları verildi. Ardından Çinliler bölgeye sefer tertip ederek kaleleri birer birer ele geçirdiler. Bu devirde Turfan bölgesinin bir başka özelliği taht mücadelesi yapan Batı Göktürk beylerinin sığınma yeri olmasıdır. 670'ten sonra beliren Tangut tehlikesi Turfan'a kadar uzandı. Bir ara bölgeyi ele geçirdilerse de Türgişler onları geri püskürttü. 692 yılında Çin'deki T'ang hânedanının askerleri bölgeye yerleşti. Daha sonra Türgişler, Çinliler'le bölge için mücadele ettiler. 704'te Koço yine onların elindeydi.

751'de Talas Savaşı'nın ardından Çinliler Doğu Türkistan'dan uzaklaştırıldı. Esasen 745'te kurulan Büyük Uygur Kağanlığı,

Turfan'ı da hâkimiyeti altına almıştı. VII. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede Uygur yazısına rastlanır. Uygur döneminde bölgede gelişen Budist ve Maniheist kültürü Türkleri etkilemeye başladı. 767 yılı dolaylarında Koço, Ötüken Uygurlarına bağlı bir "balık beyi" (vali) yönetiminde görünmektedir. Bölgenin kuzeyindeki Buda ve Mani dinine ait anıtlar Türk kökenli sanatçılar tarafından yapılıyordu. Koço, Beşbalık, Yar Hoto ve bunların etrafındaki Astane, Bezeklik-Murtuk, Toyuk gibi din merkezleri yeniden imar edildi.

Ötüken'deki Uygur Kağanlığı'nın 840'ta yıkılmasının ardından Turfan bölgesi yoğun bir Uygur göçüne sahne oldu. 850 dolaylarında Çinlilerin Hsi-chou adını verdikleri bir Uygur Devleti mevcuttu. 982 yılına gelindiğinde Turfan Uygurları'nın başındaki Arslan Han'ın yazlık başkent Koço, kışlık başkent Beşbalık olmak üzere Türk geleneğine uygun iki başkenti mevcuttu. Beşbalık'ta elli kadar tapınak ve çok sayıda kule vardı. Turfan Uygurları mimari sahada çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk otağ ve ordu geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmektedir. Uygur mimarisinde dikkati çeken bir gelişme Budist külliyelerinin Türk ordu-balık yapısı gibi iç içe iki surla çevrili olmasıdır. Dört köşede büyük dağları temsil eden kuleler ve müstakil inşa edilen işaret kalesi vardı. Pagoda mimarisinin özelliklerini taşıyan bu kuleler zamanla Uygur sanatının incelikleriyle değişti, inceldi, Türk minaresine dönüştü.

Turfan civarındaki Uygur Devleti 1209 yılına kadar bağımsız kalmayı başardı. Ardından Moğol İmparatorluğu'na bağlanarak 1550'lere kadar bir şekilde varlığını sürdürdü. Uygurlar Turfan koleksiyonu adı verilen, Avrupa'daki birçok müzeyi dolduran eserler meydana getirdiler. Buda ve Mani dinlerinin yanında İslâm dini ve kültürü de bölgede yayıldı. Mâverâünnehir Müslümanlarının kâğıt imalini Uygur esirlerinden öğrendiği rivayet edilse de aslında kâğıttan Talas Savaşı'ndan sonra haberdar oldukları ve buradan dünyaya yaydıkları bilinmektedir. Hatta Çin usulünde tahta

basma tekniğinin yanında ilk defa Türkçe hecelerden oluşan bir monotip baskı da Uygurlar tarafından icat edilmişti.

Karahanlılar döneminde Turfan'ın bu devletin himayesi altına girdiği ve medenî bakımdan onları etkilediği kabul edilmektedir. Bazı Maniheist Uygur sanatkârlarının Gazne'ye gittiği ve Dehli Türk Sultanlığı'na kadar etkilerinin yayıldığı bilinmektedir. XII. yüzyılda Karahıtaylara bağlanan Turfan'daki İdikutlar 1209'da Cengiz Han'a Barçuk İdikut önderliğinde itaat ettiler. Onun oğulları Kesmes ve Salındı Moğolların müttefiki oldular. 1248'de Büyük Moğol Hanı Güyük Beşbalık'ta öldü. Buradaki Uygurlar, Çin'deki Moğol hânedanına bağlı olarak buğra damgasını kullanıyorlardı. 1286 yılı civarında Cengiz Han'ın torunu Duva, Koçkar Tegin adlı İdikut'u kendisine bağlamak için Beşbalık'ı kuşattı. İdikut'un kızının Duva'ya verilmesi sonucu kuşatma kaldırıldı. İdikutlar ile Cengizoğulları arasında birçok evlenme gerçekleşti. Çin'deki yüksek görevlere getirilen İdikutlar ülkelerinden uzaklaşıyor ve bir daha geri dönmüyorlardı. 1353'te İdikut olan Sangga ve Budashri'nin ardından Hos-hang devrinde İdikut sülalesi sona erdi.

İdikutların ardından Turfan vahasını Çağataylar kendilerine bağladılar. Burada bu dönemde ipek böceği yetiştiriliyor, ipekli kumaşlar imal ediliyordu. 1377'den sonra Yar Hoto'nun 20 km doğusu ve Kara-Hoca'nın 45 km kadar batısında yeni inşa edildiği anlaşılan Turfan şehri ve idarecisinden bahsedilmektedir. Kâşgar Hükümdarı Hızır Hoca (1389-1399) Kara-Hoca ve Turfan'ı işgal edip halka İslâmiyet'i benimsetmek istedi ve burayı ikinci merkez yaptı. 1408'lerden itibaren Çin ile gerçekleşen elçilik teatilerinden Turfan'da hâlâ Budizm'in çok etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Turfan'ı ziyaret eden Timur'un elçileri, buranın tamamen Budizm'in etkisinde tapınaklarla dolu bulunduğunu ve Tirmizli hocaların Hami taraflarında bir Budist manastır külliyesinin yanında cami inşa ettiklerini görmüşlerdi. Bu

dönemlerde Çağataylılardan Veys Han'ın baskıları karşısında yerel idareci İn-ghi-chan şehirden ayrılmak zorunda kaldı. 1473'te Turfan'da Ali adlı bir hükümdarın hüküm sürmesinden hareketle Müslümanların bölgede tamamen hâkimiyet kurdukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu hükümdar Hami ve Küsen'i işgal etti, o devrin yükselen gücü Oyratları bozguna uğrattı. 1478'de Ali'nin yerini alan oğlu Ahmed, Aksu ve Turfan sultanı oldu. Alaça (öldürücü) unvanını alan Sultan Ahmed, Hindistan'ı fetheden Bâbür'ün yeğeniydi. 1504'te Şah Beg Şebânî Han tarafından mağlup edilince üzüntüsünden öldü. Ardından Ahmed'in oğlu Mansûr ve 1545'te onun oğlu Şah Han, Turfan sultanı oldular.

Kalmuklar XVII. yüzyılın ikinci yarısında Turfan, Urumçi ve İli'yi kapsayan Cungarya Devleti'ni kurdular. Bu dönem hocaların vali olarak hüküm sürmesinden dolayı Hocalar dönemi adıyla anılır. XVIII. yüzyılda Turfan hocaların egemenliği altına girdi. 1731'de Turfan Müslümanları adına Emin Hoca, Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. 1760'ta Emin Hoca tarafından inşa edilen mescid önemli bir tarihî eser sayılmaktadır. Kalmuk istilası sırasında bütün Türkistan gibi Turfan da zarar görmüştü. Burası 1754-1758 yılları arasında Çin tarafından ilhak edildi. 1756'da Aksu'nun batısındaki Uc şehrinin halkı isyan ettiği gerekçesiyle Çinliler tarafından öldürüldü. Yeni bir şehir kurmak üzere Turfan ahalisi buraya getirildi. Kurulan şehrin adına Uc Turfan denildi. Asıl Turfan'a ise Köhne Turfan adı verildi. 1760'ta Emin Hoca'nın oğlu Süleyman bölgeyi idare ediyordu. 1820'de Turfan Beyi Ebû Ahmed'in Çin'deki Ch'ing hanedanının imparatoruna hediyeler yolladığı kaydedilmektedir.

1865'te Hokand valisini devirerek bağımsızlığını ilan eden Yâkub Beg 1866'da Hoten'i, 1867'de Kuça'yı ele geçirdikten sonra 1868'de Turfan ve Kumul'u kendine bağladı. 1877'de Turfan'ı yeniden işgal eden Çinlilerin Mançu hanedanı Köhne Turfan'ı 1879-1898 yılları arasında tamamen yıktı. Köhne Turfan'ın

yerine Çince adla anılan bir yerleşim yeri kurulduysa da şehrin batısında Müslüman Türklerin kurduğu mahalleye yine Turfan denildi. Ocak 1933'te Turfan'da Mahmud Muhiti liderliğinde ayaklanma başlatıldı. Bütün mücadelelere rağmen Çinlilere karşı kesin bir sonuç elde edilemedi. II. Dünya Savaşı neticesinde Çin'de Kuo-min-tang taraftarları (milliyetçiler) iç savaşı kaybettiler ve Tayvan'a sığınmak zorunda kaldılar. İktidarı tam anlamıyla ele geçiren komünistler kontrolü sağladılar. Eylül 1949'da Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından işgal edildi.

KARAHITAYLAR

Tarih sahnesine ilk defa IV. yüzyılda çıkan ve Orhon Yazıtlarında "doğudaki Türk düşmanı kavim" şeklinde tanıtılan Moğol asıllı Hıtayların (Kıtaylar-K'i-tan) anavatanları Mançurya'nın güneyidir. X. yüzyılın başında Yeh-lü A-pao-chi (Apaoki) adlı Hıtay reisi, kavminin bütün boylarını itaat altına alarak Moğolistan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu ve 916 yılında kendini hükümdar ilan etti. Onun oğlu Te Kuang (926-947) Kuzey Çin'in bir kısmını ele geçirerek orada Çinlilerin Liao hanedanı dedikleri devleti kurdu. Kuzey Çin'de iki yüzyıldan fazla hüküm süren Liao İmparatorluğu'nun güney sınırları Chili eyaletinin kuzeyinden -şimdiki Pekin dahil- Shan-hsi'ye kadar uzanıyordu; ayrıca bütün Moğolistan ve Mançurya halkları, hatta Kırgızlar da bu devlete bağlanmıştı. Hıtaylar 1009'da batıya yöneldiler ve Uygurlarla Karahanlıları tehdit etmeye başladılar. Fakat Karahanlılar tarafından Balasagun yakınlarında bozguna uğratılarak (1016) batıya ilerleyişleri bir yüzyıl geciktirildi. Bununla beraber Oğuzların İran'a ve Peçeneklerin Avrupa'ya doğru göçleri Hıtayların bu ileri harekâtıyla ilgili görülmektedir. Liao hanedanının yıkılışından sonra Hıtayların büyük bir kısmı Tunguz kavmine mensup olan Curcenlerin hâkimiyetini kabul ederken Liao İmparatorluğu'nun kurucusu A-pao-chi'nin sekizinci göbekten torunu olan Prens Yeh-lü Ta-şi, yönetimi altındaki küçük bir grup ve Batı Moğolistan'daki birçok kavmin desteğini sağladıktan sonra Türkistan'a doğru ileri harekâta geçti.

1121-1126 yıllarında İslâm âlemiyle temasa geçen Yeh-lü Taşi kumandasındaki Karahıtay ordusu 1128 yılında Balasagun, Hoten ve Kâşgar bölgesine ilk girdiğinde Doğu Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından mağlûp edildi. Fakat 1130 baharında Yenisey boyundaki Kırgız topraklarını geçtikten sonra tekrar güneybatıya yönelerek Tarbagatay'da İmil şehrini kuran Yeh-lü Ta-şi, Karluklarla Kanglı boyları tarafından sıkıştırılan Karahanlı hükümdarının yardım istemesi üzerine herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Balasagun'a kadar geldi ve bu fırsattan yararlanarak Kâşgar, Beşbalık ve Hoten'i de kendine tâbi kılıp başşehri Balasagun olan Karahıtay Devleti'ni kurdu (1130). Yeh-lü Ta-şi'nin Liao İmparatorluğu'na mensup olmasından dolayı Çin kaynakları bu devleti Hsi Liao (Batı Liao) adıyla zikretmişlerdir. Türk-İslâm kaynakları ise büyük bir ihtimalle Hıtâ (Hatâ) dedikleri Kuzey Çin'deki Liao İmparatorluğu'ndan ayırt etmek için bu devlete Karahıtay adını vermişlerdir. Bundan sonra "gürhan" unvanıyla anılan Yeh-lü Ta-şi (1130-1142), önce eski yurtlarını geri almak için Kuzey Çin topraklarına bazı seferler düzenlediyse de pek başarılı olamadı. Bunun üzerine batıya yönelerek Mâverâünnehir'e ve Doğu İran'a saldırdı. 531'de (1137) Hucend yakınlarında Selçuklu Sultanı Sencer tarafından tayin edilen Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmûd b. Muhammed'i mağlûp eden Yeh-lü Ta-şi daha sonra da Sultan Sencer'i Katvân Savaşı'nda ağır bir bozguna uğrattı (5 Safer 536 / 9 Eylül 1141). Toplam 30.000 kayıp veren Sencer Tirmiz'e kaçarken eşi Terken Hatun ve önde gelen emîrleri esir düştü; Mahmud Han da ülkeyi terketti. Katvân Savaşı'nın Karahıtayların zaferiyle sonuçlanması Büyük Selçukluların yıkılışına zemin hazırladığı gibi bütün İslâm dünyasının siyasî, içtimaî ve iktisadî buhranlara sürüklenmesine de yol açmıştır. Böylece karşılarında rakip kalmayan Karahıtaylar, Ceyhun Irmağı'nın sağ kıyısına kadar bütün Mâverâünnehir'i ele geçirdiler ve Buhara'da kendilerine direnen Burhan ailesinden Sadr Hüsâmeddin Ömer b. Abdülazîz işgal

sırasında şehid edilince yerine Alp Tegin adlı birini vali tayin ettiler. Semerkant'ta ise Batı Karahanlı tahtına Tamgaç Buğra Han III. İbrâhim b. Muhammed'i oturttular ve vergi toplamak üzere memurlar görevlendirip geri çekildiler. Bu arada Hârizmşahları da yılda 30.000 dinar vergiye bağladılar.

1170 veya 1172'de Karahıtay ordusu vergisini vaktinde ödemeyen Hârizmşahlar üzerine sefere çıktı ve öncü kuvvetlerinin kumandanı Ayyâr Beg'i yenerek esir aldı. Bu sırada Hârizmşah İlarslan öldü ve başlayan taht mücadelesinde taraflardan biri olan hükümdarın büyük oğlu Cend Valisi Alâeddin Muhammed Tekiş, babasının veliaht seçtiği küçük kardeşi Sultanşah Mahmud ile annesi Terken Hatun'a karşı Karahıtaylardan yardım istedi ve tahta çıktığı takdirde vergileri muntazam bir şekilde ve fazlasıyla ödeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Karahıtayların başında bulunan Yeh-lü Ta-şi'nin kızı Çieng-tien (1164-1177) kocası Fu-ma'yı büyük bir orduyla yardıma gönderdi. Tekiş'i Hârizm'e kadar götüren Fu-ma Gürgenç'e yaklaştığında orada bulunan Sultanşah ve annesi Terken Hatun şehri terkettiler; sonuçta Tekiş tahta çıktı (568/1173). Fakat Tekiş, Karahıtayların yardımıyla tahta çıkmasına rağmen onlara karşı tutumunu değiştirdi. Çieng-tien de bu defa kocası Fu-ma'yı Tekiş'e karşı Sultanşah'ın yardımına gönderdi. Ancak Tekiş bentleri açıp yolları ve geçitleri sular altında bırakınca Karahıtay kuvvetleri geri dönmek zorunda kaldı (yaklaşık 1175).

1198 yılında Gurlulardan Bahâeddin Sâm b. Muhammed'in Karahıtaylara bağlı bir Türk beyi tarafından idare edilen Belh şehrini alması üzerine Karahıtay ordusu Tayangu'nun kumandasında Ceyhun Irmağı'nı geçerek Cûzcân'ın bir kısmını ve civar vilayetleri yağmaladı. Fakat daha sonra yapılan savaşta Gur ordusuna yenildi ve 12.000 kayıp verdi. Bu yenilginin sebebini Hârizmşahlara yükleyen Karahıtaylar onlardan tazminat istediler; reddedilince de başşehirleri Gürgenç'i kuşattılar. Ancak Alâeddin Tekiş geceleri yaptığı baskınlarla kuşatmanın kaldırılmasını

sağladı. 1204 yılından itibaren Karahıtaylar, Hârizmşahlarla Gurlular arasındaki mücadelede aktif rol oynamaya başladılar. Gürhan Yeh-lü Ch'e-lu-ku (1178-1211), Gurlulara karşı kendisini desteklemesini isteyen Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş'e yardım amacıyla Tayangu kumandasında büyük bir ordu gönderince Gurlular geri çekilmek zorunda kaldılar. Fakat Tayangu onları takip etti ve Gurlu Hükümdarı Muizzüddin (Şehâbeddin) Muhammed Endhûd (Endhûy) Kalesi'ne sığındı. Karahıtaylar, yanlarında bulunan kendilerine tâbi Batı Karahanlı Hükümdarı Sultan Osman'ın ara buluculuk yapması üzerine saldırmaktan vazgeçip Gurluların verdiği hazine, silah, teçhizat ve filleri alarak geri döndüler.

1206'da Karahıtayların yardımıyla Tirmiz'i alan Hârizmşah Muhammed b. Tekiş çevresindeki bütün Müslüman rakiplerini sindirmişti ve artık onlara bağlı kalmak istemiyordu. Karahıtaylar da eski güçlerini yitirdikleri için kendilerine tâbi bölgeleri eskisi gibi kontrol altında tutamıyorlardı. Hârizmşah Muhammed b. Tekiş önce Semerkant ve Buhara'yı ele geçirdi; daha sonra da Seyhun Irmağı'nı geçerek Tayangu'nun ordusunu İlâmış sahrasında (veya Talas'ta) mağlûp edip kendisini esir aldı. Çaresiz kalan ordu başşehir Balasagun'a dönünce ahali kale kapılarını kapattı. Bunun üzerine kuşatma altına alınan şehir üç gün yağma edildi ve katliama mâruz kaldı. 1209'da Karahıtayların tâbilerinden Uygur Hükümdarı İdikut Barçuk, Cengiz Han'a bağlandı. Bu sırada Hârizmşahlar, Moğol Naymanların hükümdarı ve Gürhan Ch'e-lu-ku'nun damadı olan Küçlüğ Han ile anlaşarak ayrı yönlerden saldırdılar. Önce Küçlüğ, arkasından Hârizmşah Muhammed b. Tekiş ve sonra tekrar Küçlüğ zafer kazandılar. Böylece Karahıtaylara son darbeyi vuran Küçlüğ kayınpederi Ch'e-lu-ku'yu esir ederek bu devlete son verdi (1211).

Karahıtay Devleti'nin sınırları en geniş olduğu dönemde doğuda Çin'in batısındaki Hsihsia'ya, kuzeyde Altay Dağları'ndaki Nayman ülkesine, batıda Ceyhun Irmağı'na, güneyde ise Belh,

Tirmiz ve Hoten'e dayanıyordu. Doğuda Beşbalık'tan başlayarak Turfan, Karaşar ve Kuça'da oturan Uygur Türkleri, kuzeyde Aşağı İli'de oturan Karluklar, güneybatıda Mâverâünnehir ve Kuzey Afganistan halkları, Doğu İran'da da Müslüman Türkler ve diğer bazı kavimler Karahıtaylara tâbi idiler. Müslüman yazarlar tarafından putperest olarak tanıtılan Karahıtayların dinleri Budizm ile Şamanizm karışımı bir mahiyette idi. İbnü'l-Esîr ilk hükümdarlarını Maniheist olarak gösterir.[1] Karahıtaylar, İslâmiyet'i kabul etmemekle birlikte genelde bütün din ve inançlara karşı hoşgörülü davrandılar; son gürhan Ch'e-lu-ku'nun gizlice Müslüman olduğu da rivayet edilir.[2] Çin hece sisteminden uyarlanmış özel bir yazıya sahip olan Karahıtaylar sürekli kendi kültürlerine dayanarak eski Liao İmparatorluğu'ndan getirdikleri gelenekleri ve idare sistemini muhafaza etmişlerdir. Devlet idaresinde Yeh-lü ve Hsiao adlı iki aile büyük rol oynamıştır. Beş hükümdardan ikisinin kadın olması ilgi çekicidir ve kadınların toplumda önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. İpek yolu güzergâhını elinde bulunduran Karahıtaylar doğu ile olan ticarî münasebetlerini daha da güçlendirdiler. Karahıtaylar'ın yıkılmasından sonra hanedana mensup Barak Hâcib (Kutluğ Han) Kirman'da Kutluğhanlılar adıyla bilinen bir devlet kurmuştur (1222).

1 *el-Kâmil*, XI, 82.

2 Cûzcânî, II, 96.

KAYNAKÇA

A History of the Moghuls of Central Asia (trc. E. D. Ross, nşr. N. Elias), London, 1895.

A. Kollautz – H. Miyakawa, *Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, Klagenfurt, 1970.

A. N. Bernştam, *İzbrannie Trudı Po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızistana*, Bişkek, 1997.

A. R. Bekin, *İpek Yolu*, Ankara, 1981.

A. von Gabain, *Das Uigurische Königreich Chotscho*, Berlin, 1961.

A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara, 1995.

A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1942-47), İstanbul, 1981.

———, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, 1972.

———, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1980 (İstanbul, 1946).

Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.

Abdülkerim Özaydın, "Barak Hâcib", *DİA*, V, 62-3.

———, "Barak Hâcib", *DİA*, V, 62.

———, "Gürhan", *DİA*, XIV, 323.

Ahmet Taşağıl, "Isık-Göl", *Tarih ve Medeniyet*, sy. 28, İstanbul, 1996, s. 59-63.

———, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004.

———, ———, İstanbul, 2017.

———, *Gök Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Ahmet Taşağıl, *Göktürkler (542-630)*, Doktora Tezi, 1991, İÜ Ed. Fak.

Akdes Nimet Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara, 1972.

Atâ Melik el-Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara, 1999.

———, *The History of the World-Conqueror* (trc. J. A. Boyle), Manchester, 1958.

B. A. Litvinski, *Vostoçniy Turkestan i Sredneyaya Aziya*, Moskva, 1984.
B. H. Salmanova - L. N. Kolosova, *Malii Atlas Mirza*, Moskova.
B. M. Hayıt, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Ankara, 1975.
B. Spuler, *İran Moğolları: Siyâset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350* (trc. Cemal Köprülü), Ankara, 1957.
B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı* (trc. Abdülkadir İnan), Ankara, 1987.
Bâbür, Gāzî Zâhirüddin Muhammed, *Vekayi: Babur'un Hâtıratı* (trc. ve nşr. Reşit Rahmeti Arat), I-II, Ankara, 1943-46.
Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, Ankara, 1981.
————, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984.
————, *Sino-Turcica: Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, Taipei, 1964.
————, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1987.
————, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1993.
Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında* (trc. Abdülkadir Sadak), Ankara, 1975.
el-Bündârî, Kıvâmüddin Feth b. Ali, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (trc. Kıvâmüddin Burslan), İstanbul, 1943.
C. E. Bosworth, "Ḳarā Ḵhitay", *EI²* (İng.), IV, 580-583.
————, "Marw-shāhīnān", *EI²* (İng.), VI, 557.
————, "Özkend", *EI²* (İng.), VIII, 236.
C. M. Ahincanov, *Kıpçaki*, Almatı, 1995.
Ch'en Yüan, *Western and Central Asians in China under the Mongols* (trc. Ch'ien Hsing-hai – L. Carrington Goodrich), Los Angeles, 1966.
Chiou T'ang-shu, "Batı Gök-Türk" bl., Taipei, 1987, CXCIVB, 5179-5180.
el-Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc, *Ṭabaḳāt-ı Nâṣırî: Târîḫ-i Îrân ve İslâm* (nşr. Abdülhay Habîbî), I-II, Tahran, 1363 hş.
el-Cüveynî, Atâ Melik, *Tarih-i Cihangüşa* (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara, 1988.
D. Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, London, 1998.
Dîvânü lugāti't-Türk Tercümesi (trc. Besim Atalay), Ankara, 1985.
Doerfer, *TMEN*, I.
E. A. Davidovich, *The Karakhanids, History of Civilisations of Central Asia*, Paris, 1998.
E. Bretschneider, *Central and Western Asia*, London, 1876.
E. Esin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul, 1978.
E. Knobloch, *Beyond the Oxus, Archaeology of Central Asia*, London, 1972.
E. Schuyler, *Turkistan: Notes of a Journey in Russian, Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*, London, 1876.

Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime: Türklerin Soy Kütüğü* (haz. Muharrem Ergin), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser).

Emel Esin, "Turfan", *İA, İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940-88, XII/2, s. 115-118.

———, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul, 1978.

Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.

Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Konya, 2012.

———, *Türk Runik Bibliyografyası*, İstanbul, 2017.

Erken İç Asya Tarihi (der. Denis Sinor), İstanbul, 2000.

F. D. Lessing, *Moğolca Türkçe Sözlük* (trc. Günay Karaağaç), II, Ankara, 2003.

Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, İstanbul, 1984.

———, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul, 1992.

G. A. Brıkina - N. G. Gorbunova, "Fergana", *Srednyaya Azia i Dalnıy Vostok v Epohu Srednevekov'ya*, Moskva, 1999.

G. Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Turkish*, Oxford, 1972.

G. Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Taipei, 1967.

G. Wheeler, *The Modern History of Soviet Central Asia*, London, 1964.

Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran, 1347 hş.

Grousset, "Çin Kaynaklarına Göre Wusun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCFD*, VI/4 (1948).

———, *Bozkır İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur* (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980.

Grousset - [B. Spuler], "Issık-Kul", *EI²* (İng.).

Gy. Moravscik, *Byzantino-Turcica*, Budapest, 1958, I-II.

Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları*, (terc. Şerif Baştav) İstanbul, 1962.

H. Argınbayev, *Qazaq Halkının Qolöneri*, Almatı, 1987.

H. Lansdell, *Chinese Central Asia a Ride to Little Tibet*, London, 1893.

H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987.

Han-shu, "Hsiung-nu" bl., Taipei, 1979, XCIVA, 3757.

Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya, 2009.

———, *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul, 2015.

Hou Han-shu, "Hsiung-nu" bl., Taipei, 1979; a.e., "Wu-sun" bl., Taipei, 1979, XCVIB, 3901-3903.

Hsin T'ang-shu, "Batı Gök-Türk" bl., Taipei, 1987, CCXVB.

Hudûdü'l-âlem, Ḥudûd al-'Âlam: The Regions of the World (trc. V. Minorsky, ed. C. E. Bosworth), London, 1970.

Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara, 1998.

I. M. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, La Haye, 1834.

İbn Havkal, Ebü'l-Kāsım b. Havkal en-Nasîbî, *Kitâbü Şûreti'l-arż* (nşr. J. H. Kramers), Leiden, 1938-39 → Frankfurt, 1413/1992.

İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Amr, *Kitâbü'l-A'lâḳı'n-nefîse* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden, 1967.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-târîḫ* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Leiden, 1851-76 → Beyrut, 1399/1979.

————, ———— (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1987.

İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi: 6-9 Şubat 1978*, Tebliğler, İstanbul, 1980.

————, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984.

————, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1983-7, 2014.

İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara, 1994.

el-İstahrî, İbrâhim b. Muhammed, *Mesâliku'l-memâlik* (nşr. M. Câbir Abdülâl), Kahire, 1381/1961.

İstoriya Kırgızov i Kırgızistana, Bişkek, 1996.

J. A. Boyle, "Kuriltây", V.

J. Gernet, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge, 1990.

J. Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık* (trc. Lale Arslan), İstanbul, 2001.

K. Baypakov – Rakip Nasırov, *Po Velikomu Şelkovomu Puti*, Almatı, 1991.

Karcaubay Sartkojaulı, *Orhun Yazıtları Tolık Atlası*, Astana, 2002.

Kazak Edebi Tilinin Sözdügü, Almatı, 2011.

Koyşıgara Salgarulı, *Siungnu-Han Kitabınnan*, Almatı, 1998.

"Kurıltay", *Kazak Sovyet Ensiklopediası*, Almaata, 1975.

L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (terc. S. Karatay), Ankara, 1986.

L. Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.

Liao Shih, Taipei, 1987, I-II.

M. E. Buğra, *Doğu Türkistan: Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul, 1952.

M. Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul, 1984.

el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Aḥsenü't-teḳâsîm fi ma'rifeti'l-eḳâlîm* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden, 1877.

Materialı Po İstorii Kırgızov i Kırgızistana, Bişkek, 2003.

Mehmed Emin Buğra, *Şarki Türkistan Tarihi*, Ankara, 1988.

Mehmet Ölmez, *Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, Ankara, 2012.

Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İstanbul, 1990.

Mirza Bala, "Issık-Köl", *İA*, V/2, s. 683-686.

Mirza Haydar Duglat, *Târîh-i Reşîdî*.

Moğolların Gizli Tarihi (trc. Ahmet Temir), Ankara, 1986.

Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976.

N. A. Aristov, *Trudı Po İstorii i Etniçeskomu sostavu Tyurkskih Plemen*, Bişkek, 2003.

————, *Usuni Kırgızı ili Kara-Kırgızı*, Bişkek, 2001.

N. A. Keyzer, *Materyalı dlya istorii, morfologii gidrologii ozera Issık-kul*, Taşkent, 1928.

N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul, 1989.

N. N. Kuznetsov-Ugamiskiy, *Basseyn Ozera Issık-kul*, Leningrad, 1931.

Nejat Diyarbekirli, "Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan* (haz. İÜ Ed. Fak.), İstanbul, 1973, s. 294-296.

Nizâmeddin Şâmî, *Zafernâme* (trc. Necati Lugal), Ankara, 1987.

O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Oxford, 1988.

O. Roy, *La nouvelle Asie centrale*, Paris, 1997.

Oğuz Kağan Destanı (haz. Reşid Rahmeti Arat), İstanbul, 1936.

Orhun Abideleri (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul, 1980.

Osman G. Özkuzugüdenli, *Sultan Sencer ve Karahitaylar-Katavan Savaşı* (Yüksek Lisans Tezi, 1994), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

———, "Moğollar", *DİA*, XXX.

Osman Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995.

Ö. İzgi, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara, 1989.

Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazneliler Arasındaki Münasebetler", *TED*, 7-8 (1977), s. 7-16.

———, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi: Hukuk Vesikalarına Göre*, Ankara, 1987.

P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş* (trc. Osman Karatay), Ankara, 2002.

P. Pelliot, "Chrétiensd'Asiecentraleetd'extrêmeorient", *T'oungPao*, XV, Leiden, 1914.

Pei Shih, "Batı Gök-Türk" bl., Taipei, 1987, XCIX, 3299-3301; a.e., "Töles" bl., Taipei, 1987, XCIX, 3303-3304.

R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur* (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 1980.

Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1975-1995.

———, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1085-1988.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr* (trc. Ahmet Ateş), I-II, Ankara, 1957-60.

Reşat Genç, "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1987.

———, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara, 2002.

S. G. Klyaştorniy, "Tsentralnaya Aziya v Epohu Antiçnosti", *İstoriya Kazahstana i Tsentralnoy Azii*, Almatı, 2001.

S. Madvanov - M. Şalekenov, *İstoriya Vzaimootneşeniy Naradov Turkestana v XVII-naçale XX vv.*, Turkestan, 2000.

S. Soucek, "Turfan", *EI2, The Encyclopaedia of Islam (new edition)*, I-XI, Leiden, 1954-2002.

es-Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V, Beyrut, 1408/1988.

Shih-chi, "Hsiung-nu" bl., Taipei, 1979, CX, 2896.

Suei Shu, "Batı Gök-Türk" bl., Taipei, 1987, LXXXIV, 1876-1878; a.e., "Töles" bl., Taipei, 1987, LXXXIV, 1879-1881.

Şerîf el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâḳ*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3502.

T. Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, I, Ankara, 2007.

T. Talbot Rice, *Ancient Arts of Central Asia*, London, 1965.

Tahsin Yazıcı, "Fergana", *DİA*, XII, 377.

Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, İstanbul, 2003.

V. Minorsky, "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uighurs", *BSOAS*, XII/3-4 (1948).

V. V. Barthold, "Fergana", *İA*, IV.

———, "Karahıtay", *İA*, VI.

———, "Mangışlak", *İA*, VII.

———, "Merginan", *İA*, VII.

———, Histoire des turcs d'Asie centrale, Paris, 1945.

———, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981.

———, ———, Ankara, 1990.

———, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (trc. Ragıp Hulûsi), İstanbul, 1927.

W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.

———, ———, Ankara, 1987.

W. Heffening, "al-Marghīnānī", *İ.A*, VI.

W. Radloff, *Sibirya'dan Seçmeler* (trc. Ahmed Temir), Ankara, 1986.

Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî), I-VII, Beyrut, 1410/1990.

Yazıcızâde Ali, *Selçuknâme*: İndeksli Tıpkı basım (haz. Abdullah Bakır), Ankara, 2014.

Yu. Bregel, "Mangishlak", *EI²* (İng.), VI.

Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (haz. Reşid Rahmeti Arat), I, Ankara, 1947.

İNDEKS

A

Abakan (A-fu) Suyu 27, 29, 169, 204
Afganistan 12, 15, 155, 163, 211, 212, 215, 216, 219, 237
Akdağ 205
Akhun Devleti (Eftalit, Ye-ta) 155, 164, 175, 221
Alaca Atlılar (Po-ma'lar)
Ali b. Abdülazîz el-Merginânî 210
Altaylar 25, 41
Altınordu 212, 214, 215, 217, 219
Anadolu 11, 15, 22, 23, 24, 39, 63, 154, 155, 156, 206, 215, 216, 220
Andronovo 15, 154, 170
An Lu-shan İsyanı 74
Anuşirvan (Sasani Şehinşahı) 164
Aral 20, 155, 197, 215, 219
Aral Gölü 155, 197, 215
Arhangelsk 173, 219
Astrahan Hanlığı 217
Asya Hun İmparatorluğu 12, 70, 157
Avarlar 13, 42, 155
Avrasya 9, 10, 11, 12, 14, 23, 42
Avrupa 10, 11, 12, 13, 39, 41, 42, 63, 65, 155, 156, 158, 162, 168, 187, 188, 211, 229, 233
Azerbaycan 15, 22, 24, 155, 215
Azlar 113

B

Baga Kağan 97
Bagatur Şad 137
Bahçesaray 219
Baktriya 163
Balasagun 193, 205, 233, 234, 236
Balkanlar 15, 155
Balkaş Gölü 20
Barköl (Puley) 122, 187
Basarabya 213
Batı Türkistan 12, 57, 58, 109, 118, 128, 155, 162, 170, 176, 177, 178, 215, 219
Batı Wei (Chou) Devleti 44, 73
Bayırku (Pa-ye-ku) 50, 157
Baykal Gölü (Han-hai) 15, 17, 90, 92, 124, 174, 212
Beşbalık (Kao-ch'ang) 32, 179, 187, 191, 194, 228, 229, 230, 234, 237
Bilge Kağan 41, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 57, 62, 72, 73, 74, 107, 108, 110, 111, 113, 114, 116, 120, 121, 123, 133
Bin Pınar (Ch'ien-ch'üan) 183
Bizans (Fu-lin, Aparum-Apa rum) 13, 42, 43, 46, 59, 62, 148, 158, 164, 177
Bolçu 113

Börü (Mukan Kağan'ın kardeşi) 91
Budizm 14, 50, 69, 71, 74, 164, 171, 175, 188, 189, 230, 237
Bugu (Bugut) boyu 34
Buhara 67, 162, 195, 200, 210, 215, 218, 219, 220, 222, 223, 234, 236
Bulgar 13, 158, 219
Bulgarlar 155
Bumın Kağan 44
Burhâneddin el-Buhârî 210
Buyruk Çor (Bilge Kağan'ın veziri) 123
Büler 219
Büyük Hun İmparatorluğu 16, 17, 19, 40, 63, 91, 103, 110, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 155, 163, 170, 205, 221, 227, 240
Büyük Sahra 213
Büyük Uygur Kağanlığı 18, 85, 141, 191, 206, 228

C - Ç

Cend 198, 235
Cengiz Han 18, 58, 63, 64, 65, 211, 224, 230, 236, 241, 243
Ceyhun 219, 223, 234, 235, 236
Ceyhun (Amu Derya) Irmağı
Ch'ang 33, 59, 77, 78, 82, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 97, 98, 103, 105, 136, 137, 138, 163, 178, 187
Ch'ang-an (Çin başkenti) 33, 77, 78, 82, 98, 136, 137, 138, 163
Ch'e-pi Tegin 18
Ch'i-min Kağan 94, 101, 102, 103, 105, 128, 139
Chou'lar 88, 90
Ch'ü-shih 227
Cungarya (Yarış Ovası) 21, 171, 215, 231
Çağatay Hanlığı 206, 215
Çikler 18, 170
Çin 10, 11, 12, 13, 15, 17, 19, 20, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 203, 205, 206, 211, 212, 221, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 239, 240, 241, 244
Çinliler 18, 32, 33, 34, 49, 58, 60, 69, 70, 72, 77, 78, 83, 87, 109, 120, 128, 139, 142, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 176, 177, 179, 183, 184, 185, 189, 191, 194, 195, 205, 227, 228, 231
Çin Seddi 44, 81, 90, 94, 99, 101, 104, 212
Çu 15, 21, 206, 218
Çu Irmağı 15
Çuş Başı 113

D

Demir Kapı 112
Divânü Lugâti't-Türk 64, 193, 205
Doğu Avrupa 10, 12, 13, 41, 42, 63, 65

Doğu Türkistan 60, 122, 162, 163, 182, 187, 188, 191, 193, 194, 195, 196, 215, 228, 232, 242
Dokuz Oğuzlar 157
Don 214

E
Ebû Nasr Ahmed b. Ali 222
Ebü'l-Hasan Ali Arslan Han 222
Ediz (A-tie) boyu 157
el-Müntasır 222
Endican 209, 225
Etsingöl 212

F
Fergana (Ta-yüan) 7, 20, 150, 155, 162, 184, 190, 204, 209, 210, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 241, 244
Fergana havzası 221

G
Gobi Çölü 19, 20, 104, 123, 212, 218
Gorno Altay 16, 18
Gök Türkler 12, 13, 17, 19, 26, 27, 29, 30, 37, 38, 44, 48, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 71, 79, 80, 85, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 101, 102, 105, 120, 127, 128, 130, 132, 133, 134, 136, 140, 144, 157, 164, 165, 174, 176, 184, 239
Güney Sibirya 4, 5, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 169, 170, 171, 172, 173, 174
Gürgenç (Cürcan) 235

H
Hakas 173, 174
Hakasya 15, 16, 18, 24, 172
Hami (İ-wu) 7, 93, 177, 178, 184, 187, 195, 212, 218, 230, 231
Hangay Dağları 64
Harezm 154, 177, 193, 215, 220
Harhorin (Karakurum) 65
Hasan b. Ali el-Merginânî 210
Hazar 13, 22, 39, 41, 42, 94, 155, 187, 198, 218, 219
Hazar Denizi 22, 41, 94, 187, 218
Hazar Kağanlığı 13, 42
Hazarlar 39
Herat 219
Herat, Meşhed, Belh, Kabil 219
Hindistan 42, 69, 74, 155, 158, 166, 167, 170, 175, 189, 190, 205, 211, 212, 216, 219, 220, 231
Ho-ch'in (evlilik yolu ile akraba ve müttefiklik) Antlaşması 70
Ho Ch'ü-ping 70
Hokand 195, 210, 225, 231
Hokand Hanlığı 195, 210, 225
Ho-pei 80, 90
Horasan 148, 215, 240
Hoten 14, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 212, 218, 231, 234, 237
Hou-han-ye (Hun hükümdarı) 119, 122, 123, 155
Hsi 26, 80, 82, 86, 92, 93, 104, 105, 179, 180, 184, 229, 234
Hsien-pi'ler 124
Hsin (Han bölgesi kralı) 26, 32, 33, 34, 40, 41, 42, 45, 46, 50, 53, 54, 59, 60, 78, 82, 86, 108, 112, 113, 114, 120, 121, 122, 132, 151, 152, 157, 178, 179, 181, 182, 183, 189, 196, 241
Hsin-li 40, 157
Hsiung-nu 30, 70, 91, 103, 165, 241, 244
Hsüan-tsang (Budist rahip) 74, 165, 166
Hua 33, 34, 79, 129

Hu-chie 40, 157
Hudûdü'l-Âlem 192, 197, 222, 241
Hun İmparatorluğu 12, 16, 17, 19, 21, 40, 63, 70, 72, 78, 91, 103, 110, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 155, 157, 161, 163, 170, 205, 221, 227, 240
Hunlar 30, 42, 70, 155, 157, 181, 182, 191, 227

I - İ
Isık Göl 20, 66, 203, 204, 205, 206, 207
Işbara Yamtar 112
İdrîsî 222, 244
İl 32, 33, 43, 49, 51, 77, 109, 121, 184
İli Irmağı 218
İl Kağan 33, 43, 121, 184
İlteriş 47, 48, 83
İmil 193, 234
İngiltere 189
İpek Yolu 58, 74, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 175, 184, 188, 190, 239
İran (Ta-shih) 43, 65, 155, 156, 163, 164, 165, 166, 177, 189, 199, 206, 211, 212, 215, 216, 219, 233, 234, 237, 240
İrtiş Irmağı 123
İskandinavya 219
İstanbul 30, 39, 41, 42, 49, 52, 85, 86, 89, 96, 114, 117, 118, 124, 165, 166, 220, 239, 240, 241, 242, 243, 244
İstemi Yabgu 58, 59, 175, 176, 205
İtil (Volga) Irmağı 13, 155, 158, 214, 217, 218
İzgiller 113
İzzeddin Keykavus 193

J
Jan-kan 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105
Juan-juan İmparatorluğu 228
Juan-juan'lar 12, 29, 30, 31, 36, 43, 44, 64, 164, 205, 228

K
Kafkaslar 9, 11, 13, 24, 155, 217
Kafkasya 15, 22, 199
Kağan Stupa 228
Kalmuk 18, 172, 231
Kanglılar 22, 26, 157
Kao-ch'e (Kang-lı/Yüksek Arabalı) 22, 26, 31, 40, 41, 124, 157, 228
Kao-tsu (Han imparatoru) 90, 119, 138
Kao-tsung (Çin'deki T'ang hanedanı) 79, 80, 182, 183, 184
Kapgan Kağan 59, 109, 111, 121
Karadağlar 15, 22
Karadeniz 9, 11, 22, 38, 40, 41, 87, 154, 155, 158, 170, 187, 214, 217, 219, 220
Karaderya 221
Karahanlı Devleti 192, 206, 223, 224
Karahanlılar 193, 221, 223, 230, 233, 243
Karahıtay 185, 193, 194, 234, 235, 236, 244
Karahıtaylar 193, 234, 235, 236, 237
Kara Kağan 89
Karaşar (Yen-ch'i) 163, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 187, 237
Karluk (Halluh) Dağı 222
Karluklar 33, 41, 148, 157, 205, 206, 221, 237
Kasım 114, 125, 193, 195, 196, 214, 217, 219

Kasım Hanlığı 217
Kaşgar 14, 162, 163, 176, 177, 182, 184, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 218
Kaşgarlı Mahmud 197
Kazak 38, 199, 200, 201, 242
Kazakistan 15, 17, 21, 24, 40, 41, 42, 123, 154, 155, 164, 172, 201, 218, 243
Kazan 158, 173, 214, 217, 219
Kazan Hanlığı 214, 217
Kefe 219
Ke-k'un 17, 40, 170
Kerulen Nehri 94
Kıpçaklar 13, 155, 157, 158
Kırgızistan 15, 18, 20, 24, 164, 203, 207, 221, 225
Kırgızlar 17, 18, 33, 42, 75, 171, 191, 206, 215, 233
Kırım Hanlığı 214, 217
Koçkar 230
Koşulgak 113
Krasnoyarsk 169
Kuca 14, 40, 162, 163, 177, 181, 182, 183, 184, 187, 194, 218
Kukunor 212
Kuman-Kıpçaklar 13, 155
Kumanlar 42
K'u-mo-hsi 92, 93, 105
Kutlug Kağan 109, 121
Kuzey Afganistan 237
Kuzey Ch'i Devleti 90
Kuzey Çin 12, 13, 15, 19, 20, 32, 71, 82, 120, 128, 156, 160, 165, 170, 227, 233, 234
Kuzey Tarihi (Pei-shih) 163
Kül Tegin 41, 43, 47, 48, 49, 51, 54, 72, 73, 74, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 125

L

Lahor 219
Lahor, Delhi, Agra, Fetihpur, Sikri 219
Li Chih (Prens) 80
Lo-yang 180
Lü (İmparatoriçe - İmparator Huei'nin annesi) 114

M

Macaristan 9, 11, 22, 42, 213, 217
Makedonya 217
Mançu 18, 125, 142, 172, 206, 231
Mançurya 38, 233
Mangışlak 21, 22, 197, 198, 199, 200, 201, 244
Maniakh (Soğdlu) 59
Maniheizm 14, 69, 165, 175
Mao-tun 118, 123, 124, 161
Maveraünnehir 65, 112, 148, 154, 162, 170, 171, 175, 215, 219, 222, 223, 224
Memlûkler 216
Merginan 244
Mısır 42, 154, 216
Moğolistan 9, 11, 15, 16, 18, 19, 22, 24, 39, 40, 41, 64, 71, 72, 75, 83, 107, 116, 118, 155, 170, 171, 174, 228, 233, 242
Moğol istilası 171, 218, 224
Moğollar 67, 118, 243
Mo-ho (Baga) 96
Mo-tu (Mete) 70, 161
Mukan Kağan 61, 92

N

Nayman 224, 236
Nizâmeddin el-Merginânî 210

O-Ö

Oğurlar 13, 40, 155, 157

Oğuz Destanı 64, 239
Oğuzlar 13, 22, 156, 157, 197, 198, 241
Ong Tutuk 112
On Ok 41
Orhun Abideleri 243
Orhun Irmağı 13, 16, 19, 71
Orhun Yazıtları 39, 242
Osmanlı İmparatorluğu 212, 213, 214
Osmanlılar 213
Oş 222
Ön Asya 11, 22, 73, 75, 93, 162, 165, 171
Ötüken 16, 27, 31, 32, 38, 39, 45, 83, 85, 99, 105, 212, 229, 241
Özbek 38, 67, 199, 210, 215
Özbekistan 4, 15, 24, 210, 221
Özkent 221, 222, 223, 224, 225

P
Pai-shan (Ak dağ) 179
Pamir Dağları (Ts'ung-ling) 163, 212
Peçenek 155
P'u-ku (Bugut/Bugu) 34, 104
Pu-lo-chih 176

R
Roma 45, 46, 163
Ruslar 200, 206, 210, 217

S - Ş
Sabarlar 13, 42, 155
Safevî Devleti 215, 219
Salur 198
Samsun 220
Saray 219, 242
Sayan 17, 19, 25, 30, 32, 154, 171, 204, 211, 212
Sayan Dağları 19, 25, 32, 154, 211, 212
Selçuklular 157
Selenga 212
Semerkand 7, 58, 162, 167, 168, 176, 183, 184, 218
Seyhun 156, 218, 236
Shan-hsi 81, 90, 160, 162, 233
Shan-shan 31, 163
Sha-t'o Chung-i (Çinli General) 112
Shih-pi Kağan 60, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140
Shu-ni 184
Sibirya 9, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 38, 42, 122, 124, 155, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 207, 211, 218, 244
Sir Tarduş 33, 81, 157, 179
Siyah-kûh (Karadağ) 197
Soğdlar 58, 60, 167
Suei İmparatorluğu 127, 129, 131, 139
Suei Shu 27, 28, 30, 31, 41, 50, 51, 53, 57, 58, 60, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 102, 103, 104, 108, 129, 164, 176, 244
Suo 27, 28, 29
Su-po 176
Suriye 154, 156, 163, 216
Suyab (Balasagun) 205
Şahruh 194, 225, 242
Şâş Nehri 222

T
Tabar 112
Tabgaçlar 157
Ta-ch'i 138
Tadık Çor 112
T'ai-wu (Tabgaç hükümdarı) 228
Talas Irmağı 15
Talas Savaşı 228, 229
Talaş ve İli Irmağı 218
Ta-lo-pien 16, 50, 53, 90, 92

T'ang hanedanı 61, 71, 74, 99, 111, 120, 124, 127, 134, 137, 166, 167, 177, 178, 182, 185, 190
Tannu-ola 17, 19, 171
Tanrı Dağları 18, 20, 22, 41, 122, 154, 171, 190, 204, 205, 206
Taraz 21
Tarbagatay 234
Tardu Kağan 176
Taspar (T'a-po) Kağan 53, 88, 91
Taşkent 150, 184, 218, 243
Ta-t'ung 99
Ta-yüan (Fergana) 150, 183
Tebriz 219
Tebriz, Kazvin, İsfahan 219
Tibet 43, 144, 171, 189, 192, 241
Tibetliler 182
T'ie-le (Töles) 94, 104
Timur 194, 199, 206, 215, 216, 225, 230, 241, 243
Ting-ling'ler 17, 123, 124, 157, 170
Tirmiz 234, 236, 237
Tobol 173, 211, 218
Togan Han 222
Togu Balık 113
Tola Irmağı 41
Tonyukuk 18, 43, 47, 48, 49, 52, 56, 72, 109
Tonyukuk Yazıtı 43, 49, 52
Tou-lan Kağan 53, 59, 94, 96, 98, 100
toy 52, 55, 63, 64
toygun 98, 100, 103
Toyuk 229
Tölengit 42
Töles boyları 41, 94, 104, 175, 176
Trabzon 220
Tuna 9, 11, 13, 158
T'ung-chih 145
Tunguz 12, 174, 233
T'ung Yabgu 177, 183
Turfan (Kao-ch'ang) 7, 14, 27, 28, 31, 122, 155, 162, 176, 178, 184, 187, 191, 218, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 237, 241, 243
Tuva 15, 16, 18, 24, 27, 42, 172, 174, 204
Tuvalılar 17, 172
Türgiş 41, 157, 206, 221, 222
Türgişler 22, 109, 112, 148, 205, 228, 241
Türkistan 10, 12, 57, 58, 60, 109, 118, 122, 128, 155, 162, 163, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 184, 187, 188, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 210, 215, 219, 221, 228, 231, 232, 233, 239, 240, 242, 244
Türkiye Cumhuriyeti 38, 40

U

Ulan Bator 116, 125
Uluğ Erkin 112
Ural Dağları 154, 211, 214, 218
Uygur Devleti 229
Uygur Kağanlığı 18, 39, 63, 75, 85, 122, 141, 191, 206, 228, 229, 241
Uygurlar 14, 19, 148, 155, 166, 171, 229, 230, 241
Uz (Oğuz) 155

W

Wei Yüan-chung 111, 112
Wen (İmparator) 26, 27, 30, 40, 42, 45, 50, 53, 54, 78, 80, 81, 82, 90, 97, 99, 121, 122, 127, 131, 135, 136, 137, 138, 145, 178, 179, 228
Wu-chie 122
Wu-huan 176
Wu-sun'lar 31

Wu-ti (Han hanedanının imparatoru) 162
Wu-yüan 137

Y
Yâkût el-Hamevî 209, 222
Yang (Suei imparatoru) 87, 95, 97, 98, 103, 104, 118, 127, 129, 130, 132, 139, 182
yargu 55, 56
Yarkend 14, 163, 191, 194, 195, 212, 218
Yarkent 192, 194
Yayık Irmağı 215
Yazır 198
Yedisu 15, 21, 206, 215
Yenisey Irmağı 25, 32, 171
Yen-men 57, 61, 82, 105, 130, 132, 133, 139
Yeşim Taşı Kapısı 211
Yiğen Siliğ Bey 112
Yüe-chih'ler 150
Yüksek Arabalı (Kanglı) 40, 124
Yün-chung (Suei-yüan) 78, 82

Z
Zaysan 21
Zeynü'l-ahbâr 222, 241
Zeynüddin el-Merginânî 210

TÜRKLERİN KÖKENİ, YÖNETİMİ VE ÇİN İLE İLİŞKİLER

"İslâm öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, hatta Macaristan ovalarına uzanan geniş sahada var olmuştur. Türk kökenli halklar tarih öncesi olarak adlandırılan dönemlerden 11. yüzyıla kadar, bugünkü Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar doğu ve batı yönünde hareket etmişlerdir. Avrasya Türk Tarihi araştırmaları sonsuz derinlikte ve genişlikte bir denizde ilerlemeye benzer."

AHMET TAŞAĞIL

Türklerin kökeni nedir?

Türklerin nasıl bir yönetim şekilleri vardı?

Çin ile ilişkileri nasıl gelişmiş, her zaman düşman mı olmuşlardır?

Çin'in başkentinde idam edilen 54 Türk beyi kimdir?

Türkler Çin topraklarına nasıl akın yapıyorlardı?

Doğu Gök Türk Devleti hükümdarı Shih-pi Çin'i nasıl kuşattı?

Ergenekon neresidir ve Türk tarihindeki yeri nedir?

Göktürkler kimdir ve sonraki Türk devletlerini nasıl etkilemişlerdir?

Kül Tegin Türk tarihine nasıl damga vurmuştur?

İpek Yolu nasıl doğmuştur?

Özkent, Turfan ve daha nice Türk şehrinin özellikleri nelerdir?

15. ve 16. yüzyılda Türk dünyası nasıl bir manzara teşkil etmektedir?

1981 yılında henüz 17 yaşında bir üniversite öğrencisiyken Avrasya Türk tarihinin siyasi, sosyo-kültürel, tarihi coğrafyası üzerine araştırmalar yapmaya başlayan duayen tarihçi Ahmet Taşağıl'ın kaleme aldığı ***Eski Türk Tarihi*** kitabıyla Orta Asya'dan Tuna'ya kadar Türklerin izlerini takip edeceksiniz.

Kronik
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-625-6989-36-8
9 786256 989368